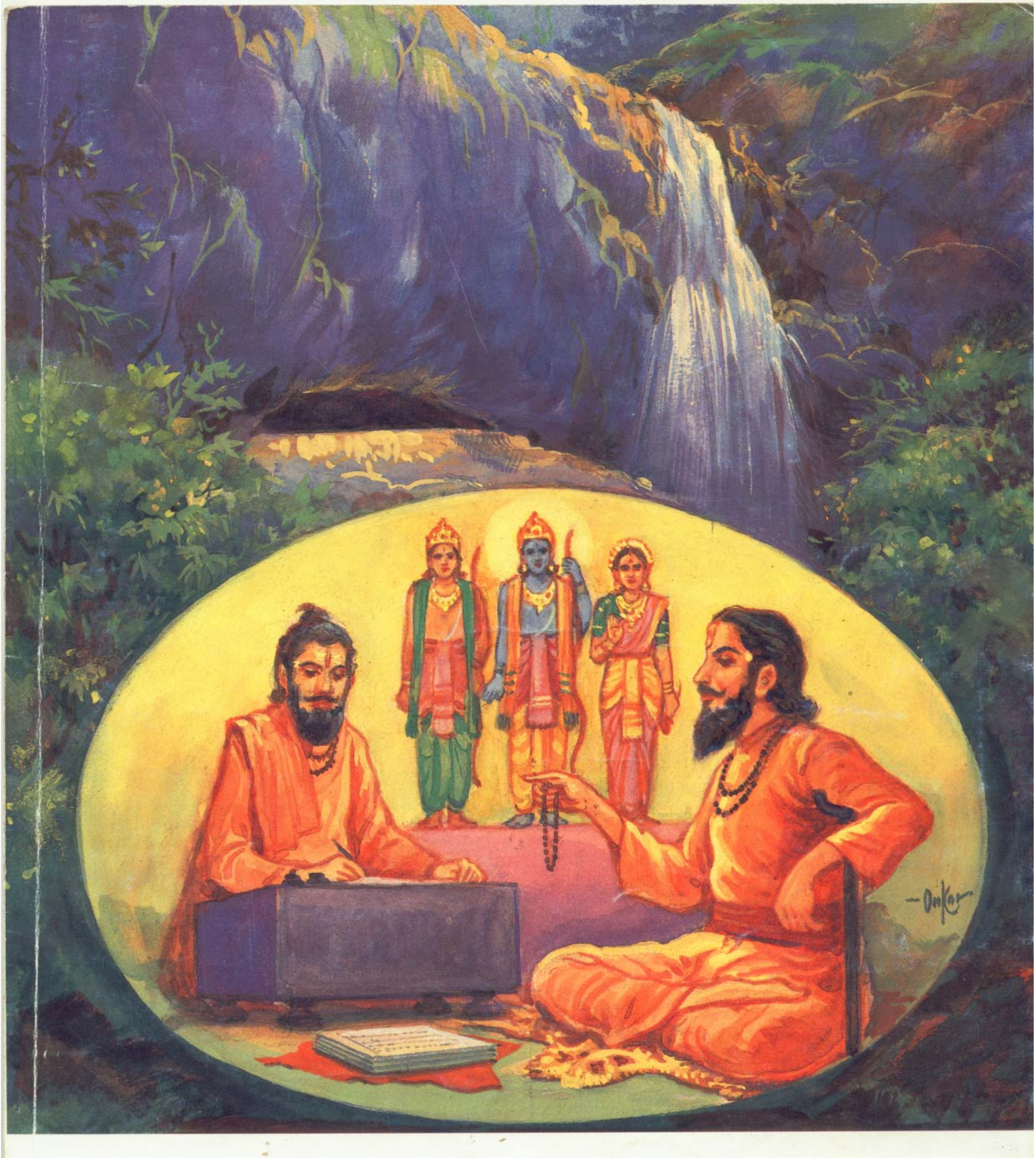

दासबोध प्रबोध

(पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास : पाठ्यपुस्तक तिसरे)

– संपादक : द्वा. वा. केळकर

गोगटे विश्वस्त निधी (गोगटे फौन्डेशनच्या) सौजन्याने प्रकाशित

या पुस्तकातील दासबोधाच्या समासांचा सारांश, श्रीसमर्थ सेवा मंडळ, सज्जनगड या संस्थेने प्रकाशित केलेल्या प्रा. के. वि. बेलसरे यांनी संपादित केलेल्या आवृत्तीतून देण्यात आला आहे. या सारांशाचा अंतर्भाव करण्यास अनुमति दिल्याबद्दल तसेच मुखपृष्ठासाठी चित्राचे ब्लॉक्स वापरण्यास दिल्याबद्दल आम्ही श्री समर्थ सेवा मंडळाचे ऋणी आहोत – प्रकाशक

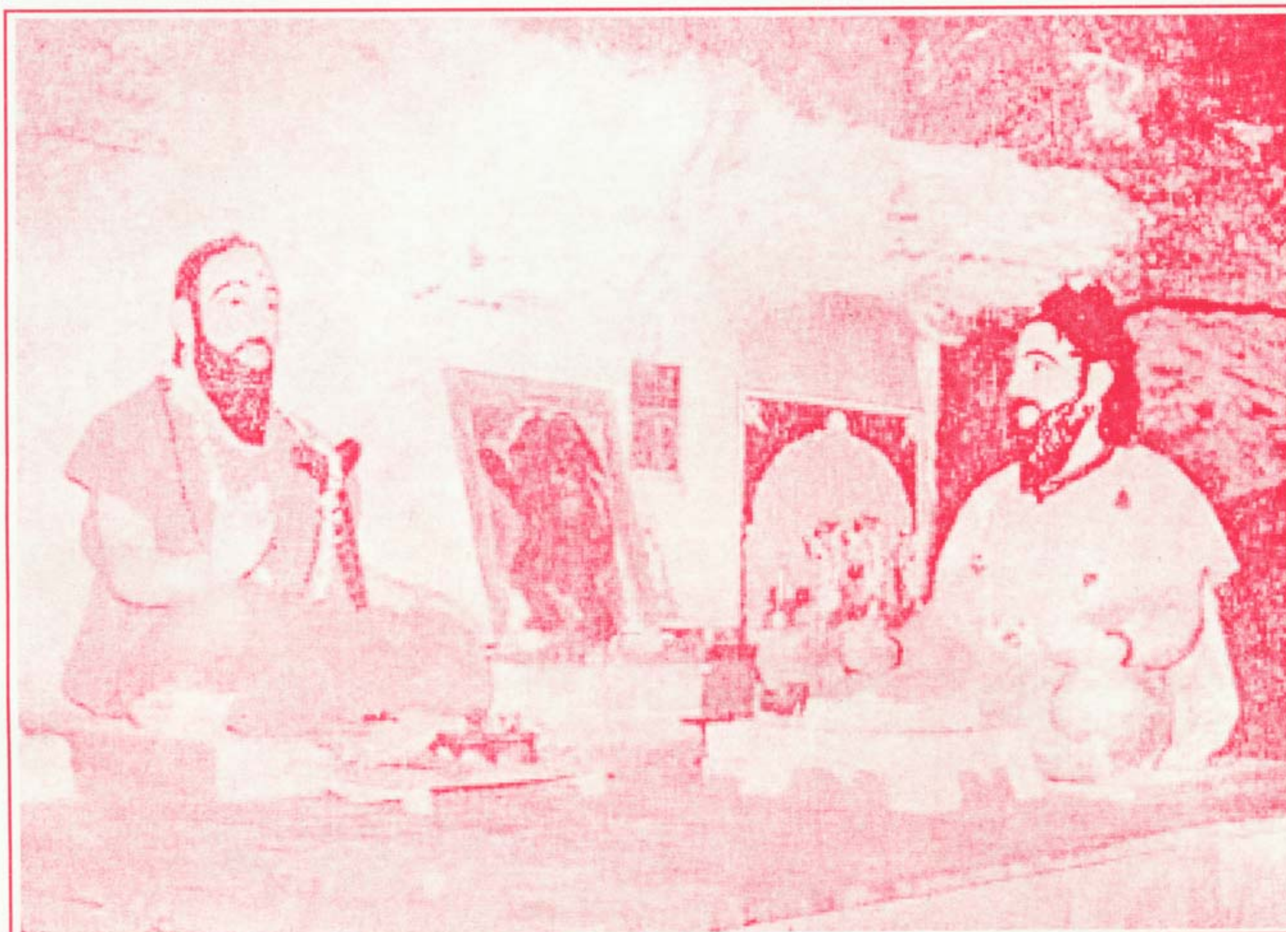

श्रीसमर्थ रासदासस्वामी) शिवथर घळीतील मूर्ती – श्री सुंदरमठातील दासबोधलेखन (कल्याणस्वामी

आवृत्ती १ ली : नोव्हेंबर १९८४
गोगटे फौन्डेशनचा ८ वा वाढदिवस
आवृत्ती २ री : ४-११-१९८६
पुनर्मुद्रण १२ वे : २६ नोव्हेंबर २००४

मूल्य बारा रुपये

प्रकाशक :
श्री. द्वा. वा. केळकर, संयोजक
पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास,
"रघुनंदन", पटवर्धन बाग, एरंडवणे,
पुणे ४११००४. दूरध्वनी : २५४४६९५०

मुद्रक :
माधव विनायक दात्ये
गणेश प्रिंटर्स, ६९३ बुधवार पेठ,
पुणे ४११ ००२.

अभ्यासार्थींना सूचना

१) ज्यांनी 'दासबोध परिचय' हा अभ्यासक्रम पूर्ण केला आहे त्यांनीच या पाठ्यपुस्तकातील स्वाध्याय आरंभापासून सोडवावेत.

२) आपल्या पूर्वीच्या समीक्षकांकडेच स्वाध्याय पाठवावेत. ते समीक्षक निवृत्त झाले असतील तर संयोजक 'प. दा. अ.' यांचेकडे पाठवावेत.

३) स्वाध्यायाच्या आरंभी अभ्यासार्थी क्रमांक आणि स्वतःचे नाव घालावे. समीक्षणासाठी स्वतःचा पत्ता लिहिलेले आंतरर्देशीय पत्र स्वाध्यायासोबत पाठवावे. पोस्टात वजन करून योग्य ते पोस्टेज लावावे, अन्यथा स्वाध्याय स्वीकारला जाणार नाही.

४) स्वाध्यायासाठी "सज्जनगड" मासिकातील मार्गदर्शक लेख वाचावेत. मासिकाची वार्षिक वर्गणी ५० रुपये किंवा कायम ग्राहक वर्गणी ५०० रु.

पाठविण्याचा पत्ता : व्यवस्थापक "सज्जनगड" मासिक, १७९ सोमवार पेठ, समर्थसदन, सातारा ४१२ ०१२.

प्रास्ताविक चार शब्द (आवृत्ती पहिली)

'पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास' ही दासबोधासारख्या परमश्रेष्ठ ग्रंथाचा अभ्यास करण्याची एक नाविन्यपूर्ण आणि आधुनिक काळाला साजेशी अशी पद्धती आहे.' श्रीसमर्थ सेवा मंडळ सज्जनगड' या संस्थेच्या भरभक्कम आधाराने १९७८ च्या नोव्हेंबर महिन्यात 'प. दा. अ.' उपक्रमाचा प्रारंभ झाला. गेल्या पाच वर्षात सुमारे पाच हजार अभ्यासार्थींनी त्यामध्ये भाग घेतला. आता या उपक्रमाला पोषक अशी पाठ्यपुस्तके तयार करण्यात येत आहेत. 'दासबोध प्रवेश' पाठ्यपुस्तकाच्या दोन आवृत्ती प्रसिद्ध झाल्या, 'दासबोध परिचय' २ ऱ्या पाठ्यपुस्तकाची पहिली आवृत्ती प्रसिद्ध झाली आणि त्या पाठोपाठ 'दासबोध प्रबोध' या ३ ऱ्या पाठ्यपुस्तकाचे प्रकाशन करण्याचा आनंददायी योग आला आहे.

पत्रद्वारे दासबोध अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासार्थींना स्वाध्याय दरमहा लिहावे लागतात. प्रत्येक स्वाध्यायासाठी विशिष्ट समास निवडलेले असतात आणि त्यावरील प्रश्नपत्रिका सज्जनगड मासिकातून प्रसिद्ध होते. ज्या अभ्यासार्थींकडे दासबोध ग्रंथ नाही आणि मासिकाचे जे ग्राहक नाहीत अशांना या पुस्तकाचे बहुमोल सहाय्य होईल कारण प्रबोधस्तरासाठी निवडण्यात आलेले समास; त्यांचा सारांश आणि त्यावरील प्रश्नपत्रिका यांचा अंतर्भाव या पुस्तकात केला आहे.

स्वाध्याय – लेखन : अभ्यासाची बहुमोल पद्धत.

दासबोध हा काही निव्वळ पूजा करण्याचा किंवा केवळ पारायणे करून पुण्यप्राप्ती करण्याचा ग्रंथ नाही. तर त्यातील ओव्यांचा अर्थ समजून घेऊन त्यानुसार आचरण केले जावे ही श्रीसमर्थांची इच्छा होती. ग्रंथाची फलनिष्पत्ती सांगताना ते लिहितात– 'आतां श्रवण केलियाचें फळ। क्रिया पालटे तत्काळ।'

यावरून व्यक्तीच्या जीवनात खऱ्या हिताच्या दिशेने बदल व्हावा ही त्यांची अपेक्षा आहे. ज्या सद्‌गुणांच्या परिणामी मनुष्य सुखी समाधानी होईल, अशा गुणांचा अभ्यास झाला पाहिजे श्रवण, मनन, चिंतन झाल्याखेरीज विचारात बदल होत नाही. यासाठी श्रीसमर्थांनी स्वतःच ग्रंथाच्या अखेरीला म्हटले आहे;

'वीस दशक दोनीसें समास। साधकें पहावें सावकाश।

विवरितां विशेषाविशेष। कळों लागे।'

अर्थ समजून न घेता भराभर वाचन करण्याची सवय त्याज्य आहे, असे समर्थांनी वारंवार सांगितले आहे. अशा माणसाला ते पाषाणाची उपमा देतात. तातडीने जाते ओढल्यामुळे पीठ बारीक येत नाही किंवा अन्नाचा बोकाणा भरणे किंवा चर्वण न करता अन्न खाणे घातुक आहे, असे व्यवहारातील दाखले ते द. १८–५ मध्ये देतात. त्यांच्या त्या सर्व उद्‌गारांवरून स्वाध्याय–पद्धती ही अभ्यासाची योग्य पद्धती असल्याचे त्यांना वाटत असले पाहिजे, म्हणून 'पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास' उपक्रमाला त्यांचे आशीर्वाद लाभले आहेत आणि त्यामुळेच एवढ्या प्रचंड प्रमाणात प्रतिसाद अभ्यासार्थींकडून मिळाला आहे.

उपक्रमाचा प्रारंभ आणि विस्तार

१९७९ मध्ये प्रवेशस्तराच्या १७६ अभ्यासार्थींना प्रशस्तिपत्रे देण्याचा कार्यक्रम सज्जनगडावर झाला, त्यावेळी ह. भ. प. किसन महाराज साखरे यांनी असे उद्‌गार काढले की, 'अखंडपणे वाढणाऱ्या बीजाचें रोपण यावेळी झाले आहे.' याचा प्रत्यय संयोजकांना पुढील प्रत्येक वर्षाला आला. स्वाध्याय तपासण्यासाठी समीक्षक नेमावे लागले. त्यांची संख्या आता २१७ झाली असून दासबोध प्रवेश, परिचय

आणि प्रबोध स्तरासाठी भाग घेणाऱ्यांची संख्या पांच हजारांपर्यंत गेली आहे.

दासबोध ग्रथाची गोडी लागावी म्हणून छोटो पाठ्यपुस्तके तयार करण्याची आवश्यकता वाटली. गुळाच्या ढेपेची चव समजावी म्हणून लहानसा तुकडा काढतात तशो ही पाठ्यपुस्तके आहेत. एकदा का अभ्यासार्थींना आवड निर्माण झाली म्हणजे पूर्ण ग्रंथ ते खचितच वाचणार आहेत. यात संशय नाही. पहिले पाठ्यपुस्तक काढण्यासाठी पुणे येथील महाराष्ट्र कल्चरल सेंटरने भांडवली खर्च देऊन प्रेरणा दिली दुसऱ्या स्तराचे पाठ्यपुस्तक प्रसिद्ध करण्या साठी नासिक येथील कै. ना. ब. लेले यानी देणगी दिली. तर हे तिसरे पाठ्यपुस्तक बेळगावचे विख्यात उद्योगपति श्री. बा. म. तथा राव-साहेब गोगटे यांच्या 'गोगटे फौंडेशन'च्या देणगीतून साकार होत आहे. याच पुस्तकाच्या मलपृष्ठावर या देणगीचा लाभ होण्याचा योग कसा आला, त्याबद्दल वाचकांना माहिती होई-लच. श्रीसमर्थ अशा अनेक सत्प्रवृत्त सज्जनांना प्रेरणा देऊन 'प. दा. अ.' उपक्रमाला जणू चालना देत आहेत, अशी आमची पक्की धारणा आहे.

अभ्यासक्रमाचे प्रचारक

प. दा. अ. उपक्रमातील समीक्षकांना कोण-तेही मानधन दिले जात नाही. वेळ, पैसा आणि श्रम खर्च करून सारेजण काम करीत आहेत. त्यांच्या समीक्षणाच्या पत्रातून अभ्यासार्थींच्या अंत:करणामध्ये सुखाचा, समाधानाचा आणि ईश्वरप्रेमाचा न आटणारा एक पाझरच ते निर्माण करीत आहेत. त्यातूनच 'प. दा. अ.' अभ्यासाचे शिल्प उभे रहात आहे. प्रत्येक अभ्या-सार्थी हा उपक्रमाचा प्रचारक झाला आहे. 'घरचे खाऊन लष्कराच्या भाकरी भाजणे' असा हा प्रकार नसून **ईश्वराचेच खाऊन ईश्वरा-च्याच भाकरी ईश्वरासाठीच भाजणे** अशी भूमिका आहे.

'पृथ्वीमध्ये जितुकीं शरीरें। तितुकी भग-वंताची घरें।' या ओवीचा खरा अर्थ आकलनात आलेले अभ्यासार्थी सुखाचा मार्ग इतरांना सुद्धा दिसावा यासाठी यत्नशील राहाणारच. दररोज दासबोध वाचण्यासाठी थोडासा जरी वेळ राखून ठेवला तरी खचितच समाधान मिळते याचा अनुभव 'प. दा. अ.' उपक्रमामुळे अनेकांना आला आहे. समीक्षक हे प्रथम अभ्यासार्थी व नंतर समीक्षक असतात.

'क्रिया करून करवावी। बहुतांकरवीं।' हे त्यांचे ब्रीद असते.

प्रबोध अभ्यासक्रमाचे शिल्पकार

१९८० पर्यंत 'दासबोध प्रवेश' आणि 'दा. परिचय' अशा दोन स्तरांची अभ्यासक्रमाची कार्यवाही झाली होती. त्यानंतर पुढील स्तराची आखणी करण्याचा आमचा मानसही नव्हता. पण सज्जनगडावर केवळ समीक्षकांची एक सभा झाली. त्यावेळी डॉ. वसंतराव वैद्य (चाफळ) आणि डॉ. श्री. द. देशमुख (मुरगुड) या डॉक्टर द्वयाने पुढील अभ्यासक्रम तयार करण्याची आवश्यकता तर प्रतिपादन केलीच पण त्याही पुढे जाऊन त्या स्तरास 'दासबोध प्रबोध' हे नाव सुचवून त्याच्या अभ्यासक्रमाची आखणी करणे आणि दरमहा प्रश्नपत्रिका प्रसिद्ध करणे ही जबाबदारीही उचलण्याचे जाहीरपणे आश्वासन दिले. दिलेल्या शब्दाप्रमाणे त्या दोघांनी हे काम पूर्ण केले, त्याबद्दल त्यांना धन्यवाद देतो. या डॉक्टरद्वयाचा अल्पसा परि-चय करून देणे येथे अप्रस्तुत ठरणार नाही.

पहिल्याने हे नमूद केलेच पाहिजे की, **डॉ. वसंतराव वैद्य** आणि **डॉ. श्री. द. देशमुख** यांचा प. दा. अ. उपक्रम सुरू होण्यापूर्वी आमचा काहीच परिचय नव्हता. त्यांचे लेख सज्जनगड मासिकात येत त्यावरून त्यांच्या दासबोधाच्या सखोल अभ्यासाबद्दल आमची खात्री पटली होती पण ज्यावेळी या दोन्ही डॉक्टरांनी 'प. दा. अ.' उपक्रमाच्या प्रारंभापासूनच

माझ्याकडे स्वाध्याय पाठविण्यास प्रारंभ केला तेव्हा माझ्या आश्चर्याला पारावार राहिला नाही. अजूनही त्यांच्या उत्तरपत्रिका माझ्या-कडे आहेत. त्यांची सखोल आणि मुद्देसूद उत्तरे वाचून त्यांनी समीक्षकाचे काम करावे अशी त्यांना आम्ही विनंती केली. तीसुद्धा त्यांनी मान्य केली आणि सोपविलेले काम उत्कृष्टपणे पार पाडले.

डॉ. वैद्य यांनी चाफळच्या मंदिराच्या जीर्णो-द्धाराचे प्रसंगी देखरेखीची सर्व जबाबदारी उच-लली होती. त्यांचा ज्ञानेश्वरी आणि गीता यांचा व्यासंग दांडगा आहे. राम मंदिरामध्ये गीता–वर्ग १९७५ पासून ते चालवीत आहेत. त्यांनी डॉक्टरीचा व्यवसाय करून लोकांना आरोग्य मिळवून दिले आणि अध्यात्म विचारांचा प्रसार करून त्यांच्या मनालासुद्धा नवी दिशा दाखवली. आता तर फक्त एक तास दवाखान्यात ते अस-तात आणि उरलेला सारा वेळ मंदिरातच वास्तव्याला असतात.

डॉ. श्री. द. देशमुख यांचाही परिचय असाच करून द्यावा लागेल. एक निष्णात डॉक्टर म्हणून त्यांचा लौकिक आहे. 'कुटुंब नियोजन शस्त्र-क्रिया' उपक्रमामध्ये त्यांनी भरघोस कार्य केल्या-बद्दल महाराष्ट्र शासनातर्फे त्यांना पारितोषिक देऊन गौरव करण्यात आला होता. कोल्हापूर जिल्ह्यात एका बाजूला पडलेल्या मुरगुड विभागात राहूनही त्यांनी उपनिषदांचा सखोल अभ्यास केला आणि अनेक उपनिषदांची मरा-ठीत भाषांतरे व ओवीबद्ध टीका प्रकाशित केली आहे. ह. भ. प. खंदारकर महाराजांच्या 'ज्ञान-देवाचे पसायदान विवरणासह' या पुस्तकाचे इंग्रजीमध्ये भाषांतरही त्यांनी केले आहे. ज्ञाने-श्वरी आणि दासबोध या दोन्हीवर त्यांची प्रव-चने मंत्रमुग्ध करण्यासारखी होतात.

दा. प्रबोध स्तराच्या अभ्यासार्थीसाठी उप–निर्दिष्ट डॉक्टरद्वयांचा परिचय मुद्दाम यासाठी करून दिला आहे की, ईश्वरकार्यासाठी चंदना-सारखे शरीर झिजविणाऱ्या त्या दोघांनी वेळेची सबब कधीही पुढे केली नाही. संसारात आपत्ति या येतातच, पण त्यांना सामोरें जाऊनही अध्यात्मासाठी वेळ, ते देत आहेत, प्रचार करीत आहेत हे अनुकरणीय आहे. ही दोनही माणसे आदरणीय आणि अनुकरणीयही आहेत. त्यांनी जी उभारी दाखविली, त्यामुळे दासबोध–प्रबोध अभ्यासक्रमावर हे पुस्तक आपण आज तयार करू शकलो.

प्रबोध स्तराच्या अभ्यासार्थीकडून अपेक्षा

अभ्यासार्थी बंधु–भगिनींनो आपल्या हाती हे पाठ्यपुस्तक मिळाल्यावर त्यापासून जास्तीत जास्त लाभ मिळावा दरमहा स्वाध्याय पाठवि-ण्याचे व्रत आपण घ्यावे. कोणत्या महिन्यात कोणत्या समासांचा अभ्यास करावयाचा आहे ते अनुक्रमणिकेत पाहावे आणि त्यानुसार आपल्या समीक्षकांकडे अगदी वेळच्यावेळी स्वाध्याय पाठ-विण्याचा संकल्प दृढपणे मनाशी करावा.

२) आपल्या गावी दासबोध अभ्यास मंडळे घरोघरी चालवावी. त्यातून 'प्रवेश' आणि 'परिचय' स्तराच्या अभ्यासार्थींना मार्गदर्शन करण्याचे मोठेच कार्य आपणास करता येईल. त्यासाठी पूर्वी आपण अभ्यासिलेले समास आप-णास पुन्हा अभ्यासावे लागतील आणि लोकांना चटक लागेल अशा पद्धतीने विवरण करण्या-साठी टिपणे काढावी लागतील.

३) ग्रामीण भागात 'दासबोध प्रवेश' पाठ्य पुस्तकाचे पारायण करून घेणे आपणास शक्य आहे. ३ रु. किंमतीच्या अल्पमोली पुस्तकांच्या सहाय्याने समाजाच्या सर्व थरांमध्ये दासबोधाचा आणि स्वस्त पण बहुमोल मनाच्या श्लोकाचा प्रचार करणे आपणास शक्य आहे.

४) वृत्तपत्रे, मासिके आणि साप्ताहिके यात 'समर्थ' विचारावर लेख लिहून 'प. दा. अ.' उप-क्रमाचाही प्रसार करता येईल.

५) आपल्या परिसरातील मंदिरातून श्रीसमर्थांच्या ओव्यांचे तक्ते लावणे. यातूनसुद्धा 'समर्थ' विचारांचा प्रसार करता येतो.

६) जांब, चाफळ येथे प्रतिवर्षी दासबोध अभ्यासवर्ग होतात. त्यात भाग घेणे, इतरांना त्यासाठी प्रवृत्त करणे हे काम निरंतरपणे करता येईल. तसेच आपल्या गावी आपण स्वत:च दासबोधवर्गाचे संयोजन व संचालन करावे.

७) समर्थांच्या वाङ्मयाचा व समर्थविषयक वाङ्मयाचा प्रसार करणे.

८) गावोगावी दासनवमी उत्सव घडवून आणणे व त्यात शिव–समर्थांवर व्याख्याने ठेवणे.

९) 'सज्जनगड' मासिकाचा प्रचार व प्रसार वाढविणे.

१०) बाल व तरुणांसाठी संस्कार वर्ग चालविणे. समर्थ सेवा मंडळाने यासाठी खास पाठ्यपुस्तके तयार केली आहेत. 'चित्ररूप श्रीसमर्थ' या पुस्तकाचा प्रसार करणे.

प्रबोध स्तराचे प्रशस्तिपत्र प्राप्त झाल्यानंतर पुढे काय ? या प्रश्नाचे उत्तर यामध्ये आले आहे.

आभार प्रदर्शन

बेळगाव येथील 'गोगटे फौंडेशन' ने दहा हजार रुपयांची देणगी दिल्यामुळेच हे पुस्तक इतक्या सत्वर प्रसिद्ध करणे शक्य झाले. त्यांच्या प्रमाणेच प्रा. के. वि. बेलसरे यांनी संपादित केलेल्या सार्थ दासबोधातील समासांचा सारांश याही पुस्तकात मुद्रित करण्यास, श्रीसमर्थ सेवा मंडळाचे कार्याध्यक्ष मा. रा. ना. गोडबोले यांनी अनुमती दिली. प्रा. बेलसरे हे अध्यात्मिक क्षेत्रातील मोठेच जाणकार आहेत. त्यांच्या कृपेमुळे या पुस्तकाची मौलिकता वाढली आहे. डॉ. वसंतराव वैद्य (चाफळ) आणि डॉ. श्री. द. देशमुख (मुरगुड) यांचा उल्लेख यापूर्वी केला आहे. तथापि त्यांचे आभार मानणे हे स्वत:चेच आभार मानण्यासारखे आहे. शिवथर येथील मूर्तीचे चित्राबद्दल मा. धों. वा. वैद्य, अध्यक्ष, शिवथर सुंदर मठ समिती यांचे आभार.

प. दा. अ. चे आजगावचे अभ्यासार्थी श्री. शं. ना. आपटे यांनी सज्जनगडावरील छायाचित्र उपलब्ध करून दिल्याबद्दल त्यांना धन्यवाद.

इंदिरा प्रिंटिंग प्रेसचे संचालक श्री. रामभाऊ जोरी आणि प्रेसमधील सर्व कर्मचारी यांनी अत्यंत हार्दिक सहकार्य केले. प्रुफे तपासण्याचे किचकट काम करण्यास सौ. केळकर आणि सुलभाताई भागवत यांनी मदत केली. आभार मानणे त्याना आवडणार नाही तथापि उल्लेख श्रेयस्करच आहे.

या पुस्तकात ज्या त्रुटी आहेत त्या आमच्या आहेत. जे काही चांगले ते श्रीसमर्थांचे आहे. सहृदयतेने या पुस्तकाचा स्वीकार करावा ही अभ्यासार्थींना विनंती.

दुसऱ्या आवृत्तीच्या निमित्ताने

'दासबोध प्रबोध' या पाठ्यपुस्तकाची दुसरी आवृत्ती प्रसिद्ध करण्याचा योग दोन वर्षाच्या आतच आला, यावरून या पुस्तकाची उपयुक्तता प्रत्ययास येते. पुस्तकाच्या पहिल्या आवृत्तीसाठी 'गोगटे फौन्डेशनची' देणगी लाभली. सौ. उषाताई गोगटे यांनी त्यावेळी 'प. दा. अ.' उपक्रमात भाग घेतला असल्यानेच उद्योगपति मा. रावसाहेब गोगटे यांचे उपक्रमाकडे लक्ष वेधले गेले. आता सौ. उषाताई नुसत्याच अभ्यासार्थी राहिलेल्या नाहीत. त्या 'समीक्षक' तर आहेतच पण दासबोधाचा प्रसार करण्यासाठी सतत यत्नशील आहेत.

या आवृत्तीची छपाई सुरू असतानाच नेत्र उपद्रवामुळे आम्हाला एका डोळ्यावर शस्त्रक्रिया करून घ्यावी लागली. त्यावेळी कच्ची मुद्रिते तपासण्याचे काम सौ. गीता केळकर आणि चिरंजीव डॉ. विक्रम केळकर यांनी केले. आभार मानलेले त्याना आवडणार नाहीत पण उल्लेख करणे मात्र माझे एक कर्तव्यच आहे.

इंदिरा प्रेसचे संचालक श्री. रामभाऊ जोरी आणि सर्व कर्मचारी यांनी आपलेपणाने छपाईचे काम स्वीकारले श्री. स. वि. गोखले यांनी वेळोवेळी सल्ला दिला या सर्वांना धन्यवाद.

'रघुनंदन'
पटवर्धन बाग, एरंडवणे
पुणे ४११००४

— द्वा. वा. केळकर,
संयोजक 'प. दा. अ.'

दासबोध अभ्यासक्रमाच्या शिल्पकारांची निवेदने :

[१] दासबोध प्रबोध अभ्यासक्रम माझे मनोगत

— डॉ. व. ना. वैद्य, चाफळ

श्रीसमर्थ–सेवामंडळाच्या वेलीला आलेले पत्रद्वारा–दासबोध–अभ्यास हे एक सुंदर फूल आहे. गेल्या ३०।३५ वर्षांत सेवा–मंडळाने अनेक पवित्र समर्थस्थानांचा जीर्णोद्धार केला. सज्जनगडावर ५०।६० खोल्या बांधून समर्थ–भक्तांच्या निवासाची सोय केली. आता उरमोडी नदीचे पाणी गडावर नेण्याचा साहसी प्रकल्प महाराष्ट्र शासनाच्या जिव्हाळ्याच्या सहकार्याने साकार होत आहे. समर्थ समाधीची पूजा, अभिषेक, दैनंदिन उपासना नित्य सुरू आहे. अन्नदानही मोठ्या प्रमाणात होत आहे. त्याबरोबरच समर्थांचे स्फूर्तिदायक वाङ्मय प्रकाशित करण्याचे महत्वाचे कार्य समर्थ–सेवा–मंडळ करीत आहे. सज्जनगड मासिकही गेली तेहेतीस वर्षे नियमीत पणे प्रकाशीत होत आहे. याच मासिकाद्वारे गेली पांच वर्षे पत्रद्वारा–दासबोध–अभ्यास हा एक आगळावेगळा उपक्रम सुरू आहे. या उपक्रमाचे संयोजक श्री. द्वा. वा. केळकर यांनी सज्जनगडच्या पवित्र मातीत हे इवलेसे रोप लावले व पाहतापाहता त्याचा वेल गगनावर पसरला. महाराष्ट्राबरोबरच इतर प्रांतांचे क्षितिजही या वेलीने व्यापून टाकले. सुमारे पांच हजार अभ्यासार्थी या पांच वर्षात या उपक्रमात सहभागी झाले आहेत. संयोजकांना व त्यात सहभागी झालेल्या सर्वांना हा सुखदायक असा प्रचंड धक्काच आहे. या प्रचंड अनपेक्षित यशाचे श्रेय संयोजक स्वत:कडे घेत नाहीत आणि ते काही अंशाने खरेही आहे. या मागची प्रमुख प्रेरकशक्ती समर्थ विचारांचा जनमानसांवर असलेला विलक्षण प्रभाव हीच आहे, यात संशय नाही. महाराष्ट्र सम्राटांचे स्वामीत्व मानीत नाही. संतांचे स्वामीत्व मनापासून मानून तो त्यांच्या चरणी नम्र होतो. लाखो वारकरी चंद्रभागेच्या वाळवंटात एकत्र होऊन नि:शंकपणे नाचतात. आळंदी, देहू, पैठण त्याचप्रमाणे चाफळ व सज्जनगड ही महाराष्ट्रीयांची श्रद्धास्थाने आहेत. सुशिक्षितांचे लक्षही या तीर्थक्षेत्रांकडे वळत आहे, हे सुचिन्ह समजले पाहिजे. धार्मिकता ही विज्ञानाच्या, सामाजिक अथवा आर्थिक प्रगतीच्या आड येऊ शकत नाही असा आमचा दृढ विश्वास आहे. उत्तम व्यवहाराने धन जोडून ते माझे नव्हे, या बुद्धीने खर्च करावे, असा तुकाराम महाराजांचा आदेश आहे.

समर्थ रामदासस्वामी या बाबतीत अधिक स्पष्ट व निर्भीड असून प्रपंचवादाचा पुरस्कार करणारे महान संत म्हणून आम्हा प्रापंचिकांना ते परमप्रिय व जवळचे वाटतात. सुतकी चेहऱ्याने वावरणाऱ्या, दुश्चीतपणा व दारिद्र्यात बुडालेल्या आळशी प्रापंचिकांबद्दल समर्थांना कमालीचा तिरस्कार होता. म्हणून त्यांनी प्रयत्नवादाचा – अखंड उद्योगाचा – जोरदार पुरस्कार केला.

भाताच्या आगरामधे एखादाच लांबा उगवावा त्याप्रमाणे भारतीय भूमीवर हिमालयाएवढ्या उंचीचे लोकोत्तर महात्मे निर्माण होतात. लखलखाट करणाऱ्या विजेप्रमाणे भारतीय क्षितीज काही क्षण उजळून टाकतात. ते गेल्यानंतर भारतीय समाज त्याच पूर्वीच्या अंधारात तसाच चाचपडत राहतो. गेल्या अनेक शतकांचा भारताचा हा इतिहास आहे. भारतीय बहुजन समाजाची पातळी सर्व अंगांनी उंचावण्याचा प. दा. अ. चा प्रामाणिक प्रयत्न आहे. त्यासाठी दासबोधाची केवळ पारायणे करीत राहणे निरर्थक आहे. दासबोधाचा डोळस अभ्यास व्हावा व त्याच्याशी सुसंगत असा आचारात बदल व्हावा ही आमची इच्छा आहे.

समर्थांना बेशिस्तपणा, भोंगळपणा, भोळेपणा बिलकुल मान्य नव्हता. समर्थांची सैनिकी शिस्त अशी होती की प्रत्येक सैनिक सेनापती होण्याच्या क्षमतेचा असला पाहिजे. तरीही सैनिक म्हणून सेनापतीच्या आज्ञेचे त्याने मनःपूर्वक, बिनतक्रार पालन करावयास हवे ही त्यांची शिस्तीची कल्पना होती. सेनाच धुरा करणे हे त्यांचे ब्रीद होते. समर्थांचे व्यक्तिमत्व अत्यंत वादग्रस्त आहे. "ते संतच नव्हेत. त्यांचा शिवछत्रपतींच्या राजकारणाशी दुरुनही संबंध नव्हता. त्यांच्या वाङमयात काव्य औषधालाही सापडत नाही." या एका टोकाच्या मतापासून" समर्थ हे सर्वश्रेष्ठ राजकारणी संत आहेत. आदिकवी वाल्मीकीसारखे ते कवी आहेत." या दुसऱ्या टोकाची मते मांडणारे सारखेच विद्वान, इतिहास–संशोधक व नामवंत साहित्यिक असल्याने सामान्य माणूस भांबावून जातो. समर्थांचे सत्यस्वरूप कोणते याबद्दल तो संभ्रमात पडतो. अशा वेळी समर्थांचे वचनच प्रमाण मानावे लागते. त्यांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे –

आत्माराम दासबोध । माझे स्वरूप स्वतः सिद्ध ।।

माझे सत्यस्वरूप माझ्या आत्माराम व दासबोध या दोन ग्रंथात पहा. या त्यांच्या वचनावर पूर्ण विश्वास ठेऊन ग्रंथराज दासबोधात समर्थांना पहाण्याचा प. दा. अ. चा प्रयत्न आहे.

स्वतः ईश्वर साक्षात्कारी व पूर्ण विरक्त असूनही समर्थांनी मंदिरे उभारली. श्रीराम जन्म, हनुमान जयंती इ. उत्सव भव्य प्रमाणात सुरू केले. मठस्थापना केल्या व ज्योतीने ज्योत पेटवावी तसा प्रचंड शिष्यसंप्रदाय निर्माण केला. निरभ्र आकाशात आपल्या दिव्य तेजाने तारकापुंज चमकून उठावा त्याप्रमाणे त्याकाळी समर्थ संप्रदाय महाराष्ट्रभर स्वतेजाने चमकत होता. महाराष्ट्र–धर्माचा उद्घोष करून समर्थांनी सर्व महाराष्ट्रीयांना एकत्र येण्याचे आवाहन केले. 'मराठा तितुका मेळवावा । महाराष्ट्र धर्म वाढवावा ।।' हा त्यांचा आदेश होता. तथाकथित दैवी चमत्कारावर अंधश्रद्धा व भोळ्या समजुती यावर विश्वास न ठेवता विवेक, वैराग्य-प्रबोध, प्रत्यय व प्रयत्न या पंचप्राणावर आधारलेला नवा विवेकनिष्ठ व बुद्धिनिष्ठ समाज समर्थांना अभिप्रेत आहे, अशी दृढ श्रद्धा बाळगून आम्ही प. दा. अ. उपक्रम सुरू ठेवीत आहोत. परमार्थाची वाट मोहमय प्रपंचातून सुरू होत असल्याने तो नेटका करण्याचा समर्थांचा संदेश आहे.

प्रपंची जो सावधान । तो परमार्थ करील जाण।।
प्रपंचीं जो अप्रमाण । तो परमार्थी खोटा ।।
प्रपंच सांडून परमार्थ केला । तरी अन्न मिळेना खायाला ।
मग तया करंट्याला । परमार्थ कैंचा ? ।।

असा समर्थांचा रोकडा सवाल आहे. हा अनोखा आदर्श न पेलणारा व न पचणारा आहे. समर्थांचे हे सत्यस्वरूप समजून देण्याची प. दा. अ. ची तळमळ आहे. त्याचबरोबर समर्थांचे इतर वाङ्मय व ज्ञानदेव, तुकाराम महाराज, नाथमहाराज यांच्याही वाङ्मयाचा अभ्यासार्थींना परिचय व्हावा, ही प. दा. अ. ची अपेक्षा आहे.

डॉ. श्री. द. देशमुख यांचे सहकार्याने दासबोध प्रबोधचे गेल्या दोन–तीन वर्षांचे स्वाध्याय तयार करतांना जो आदर्श आम्ही आमच्या समोर ठेवला आहे त्याचे दिग्दर्शन या ठिकाणी केले आहे. श्री समर्थकृपेने ही अल्पसेवा घडली. ती त्यांचेच चरणीं समर्पण.

★

[२] दासबोध अभ्यासक्रमाचा हेतु

डॉ. श्रीकृष्ण द. देशमुख, मुरगुड

संघटन, रक्षण, संवर्धन, भौतिक उन्नती व परमार्थ ह्या कोणत्याही सामाजिक गटाच्या सामान्य गरजा असतात. जोपर्यंत सर्व मानव-समाज खऱ्या अर्थाने परमार्थिक होत नाही, तो-पर्यंत असे गट भारतात राहणारच व त्या गटांना स्वतःच्या अस्तित्वासाठी पहिल्या चार गरजांकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. सर्व मानवांचा परमार्थिक परमोत्कर्ष होईल वा होणे शक्य आहे, अशी वेडगळ आशा प्रत्यक्ष भगवंता-नेही बाळगलेली नाही. त्यानेच वस्तुस्थिती सांग-तांना 'हजारो माणसात एखादाच परमार्थाकडे वळतो' असे म्हणून क्रीयाशून्य व भीरू मंडळींना त्यांची जागा दाखवून दिली आहे. 'कृण्वन्तो विश्वम् आर्यम्' असे भारतीय संस्कृतीचे ध्येय आहे व तेही एक स्वप्नच आहे. आर्यसंस्कृती ऐन भरभराटीत असताना सुद्धा अनार्यशक्ति वाढतच होती. 'भूतां परस्परें पडो मैत्र जिवाचे' हे ज्ञानदेवांचे स्वप्न व 'अवघे सुखी असावे ऐसी वासना' ही समर्थांची तळमळ त्यांच्या अफाट प्रयत्नांची बैठक असलेला ध्येयवाद दाखविते. फार उत्तुंग आदर्श व त्या दिशेने होणारे प्रयत्न ह्यात एवढी प्रचंड दरी असते की, आदर्शाला प्रयत्नाची व प्रयत्नाला आदर्शाची तोंडओळखही असत नाही !

वैदिक संस्कृतीला जोपर्यंत संघटनेच्या बळाचा आधार होता, तोपर्यंत तिची भरभराट होत राहिली. त्या संस्कृतीचा इंद्र सर्व शस्त्रांना तोडू शकणारे वज्र धारण करणारा व दुष्टांचा संहार करून सुष्टांचे पालन करणारा होता. पुढे पुढे त्या इंद्राचे अवमूल्यन होऊन वैदिक समाज यज्ञ-याग व व्रतवैकल्यांच्या संमोहनात गुरफटून राहिला. परिणामी रक्षण, संघटन, संवर्धन व भौतिक उन्नतीकडे दुर्लक्ष होऊन तथाकथित परमार्थिक उन्नतीही दूरच राहिली. परकीय आक्रमणांसमोर उभे ठाकण्याची शक्तीच नाहिशी झाल्याने आपापला बचाव करण्याची प्रवृत्ती निर्माण होऊन त्यातून लाचारी, गुलामगिरी, घरभेदेपणा, भीरुता, विघटन व दैन्य अशी घस-रण लागली. श्री. संत नामदेवाने सातशे वर्षां-पूर्वी संघटना बांधण्याचा फार मोठा प्रयत्न केला. भक्तिमार्गाचे माध्यमातून उत्तर भारतात संचार करून तो एका मर्यादेपर्यंत सिद्धीस नेला. पुन्हा समाज मूळपदावर आल्यानंतर तीनशे वर्षांपूर्वी समर्थांनी समाजाची अत्यंत पद्धतशीर-पणे बांधणी केली. त्यांच्या निर्वाणानंतरचा इतिहास सर्वांना ठाऊकच आहे !

'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः'
व 'स्वकर्मान्तिमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः'

या गीतेच्या शिकवणीवर समर्थांच्या वाङ्म-याचा फार मोठा भाग आधारलेला आहे. आज भारतीय संस्कृतीला ह्या शिकवणीची पुन्हा तीव्र गरज निर्माण झाली आहे. जगाच्या नकाशावर ठिपक्याप्रमाणे दिसणारे भारतीय संस्कृतीचे क्षेत्र आणखी लहान होण्याची मोठी शक्यता निर्माण झाली आहे. असहिष्णु व आक्रमक संस्कृतीचे अनेक प्रकारांनी प्रहार होत आहेत. त्या संस्कृती केवळ धार्मिक आहेत असे नव्हे तर साम्यवाद, भांडवलशाही, लष्करशाही, मोकाटशाही (Free society) अशा अनेक स्वरूपात हल्ले चढवीत आहेत. हे हल्ले सोसून आपली बैठक टिकविण्या-साठी व त्यांचा प्रतिकार करण्यासाठी आजच्या कालमानाशी सुसंगत असलेली समर्थांची शिक-वण आपल्या शक्तीनुसार सांगणे, हा या अभ्यास क्रमाचा प्रमुख हेतू आहे. आपापसातले भेद नाहीसे करणे, परिचय वाढवून लोकसंग्रह करणे, घराघरातले तणाव नष्ट करणे, कष्ट व प्रय-त्नांना प्रतिष्ठा देणे इत्यादि अवांतर हेतू मूळ हेतूच्या पोटातच आहेत.

प. दा. अ. चे अभ्यासार्थी, समीक्षक, संयो-जक व सहकाऱ्यांनी हे सर्व ध्यानात घेऊन सम-र्थांचे समर्थ-चिंतन करून समाज समर्थ बनवावा व तशी बुद्धी त्यांना व्हावी, ही श्रीरामचरणी प्रार्थना.

प्रबोध अभ्यासक्रमाचे स्वरूप

दासबोध प्रबोध स्तरासाठी ३५ समास अभ्यासावयाचे आहेत. त्या समासांच्या **निवडी-मागील हेतू** अभ्यासार्थींनी समजाऊन घ्यावा. समासांचा सारांश प्रत्येक समासाच्या प्रारंभी देण्यात आला आहेच. फक्त ऑक्टोबरमध्ये दोन समास अभ्यासावयाचे आहेत.

स्वाध्याय १–द. १–१ आणि द. २०–१० हे दोन समास वास्तविक प्रवेश स्तरासाठी पूर्वी आपण अभ्यासिले आहेतच, पण ते अत्यंत महत्त्वाचे असल्याचे वरच्या स्तराला त्याची उजळणी होणे जरूर आहे. दासबोधाच्या अभ्यासाने मनुष्याच्या अंतरंगात बदल घडावा आणि त्यामुळे त्याची क्रियाच पालटावी. हा ग्रंथलेखनाचा प्रमुख हेतू असल्याचे दिसून येते. समाजाला उर्जितावस्था यावयाची असेल तर त्याचा घटक असलेल्या व्यक्तीमात्राच्या स्वभावाची घडणच संपूर्णपणे बदलविणे इष्ट आहे, असे श्रीसमर्थांना त्यांच्या काळी वाटले. आजच्या काळातसुद्धा तीच गरज प्रामुख्याने भासते. भ्रष्टाचारी माणूस सदाचारी झाला तरच समाजाची कीड नाहीशी होईल. द. २०–१० हा दासबोधातील अखेरीचा समास असून सर्व दासबोधाचा सारांश या एकाच समासात ओतला गेला आहे. यातील २६ ते ३७ पर्यंतच्या ओव्या दररोज दासबोध–वाचनानंतर म्हणावयाच्या आहेत. मानवी संसार सफल होण्याबद्दल आपल्या विविध स्वरूपाच्या कल्पना असतात पण 'निर्गुण ब्रह्म अंतरामध्ये बिंबणे' ही संसार सफल झाल्याची खूण असल्याचे श्रीसमर्थ सांगतात. शेवटच्या तेरा ओव्या प्रत्येक अभ्यासार्थीने पाठ कराव्यात आणि त्यांच्या अर्थामध्ये रंगून जावे; त्यांचे सतत चिंतन करावे अशा त्या ओव्या आहेत.

स्वाध्याय–२ महंतलक्षण, निस्पृहलक्षण आणि निस्पृहशिकवण हे तीन समास एकत्रितपणे अभ्यासण्याजोगे आहेत. लोकांना भक्तिमार्गाकडे वळविणे आणि अशा भक्तांची प्रचंड संघटना करून भक्तीतून समाजाला शक्तीकडे नेण्याचा प्रचंड उद्योग श्रीसमर्थांनी केला. त्यांचा महंत हा अध्यात्मिक पुढारी असतो. निस्वार्थी वृत्तीने समाजाचे नेतृत्व करणारा महंत, लोकांचा मोठाच आधार असतो. त्याने कोणती लक्षणे अंगी बाणविली पाहिजेत याची शिकवण श्रीसमर्थ येथे देत आहेत. प्रत्येक अभ्यासार्थीचे घर म्हणजे श्रीसमर्थांच्या इतिहासकालीन मठाप्रमाणे 'समर्थ' विचार पसरविण्याचे केंद्र व्हावे, या हेतूने या समासांचा अंतर्भाव या अभ्यासक्रमात केला आहे.

स्वाध्याय–३ चातुर्यलक्षणावरील दोन समास आणि चातुर्यविवरण हा समास याचा अभ्यास दासबोध प्रबोध स्तरासाठी होणे अत्यावश्यक का आहे, हे समजण्यासाठी त्या तीन समासांचा सारांश एकत्रितपणे वाचावा म्हणजे आपल्या ध्यानात येईल की निस्पृहास लोभी माणसांच्या जगातच वागावयाचे असल्याने त्याला चातुर्याने वागण्याची आणि स्वार्थपरायण लोकांवर न रागावता अशा लोकांमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याची कला जमलीच पाहिजे. लो. टिळक यांच्यासारख्या कर्मयोग्याने स्वतःच्या वर्तनामध्ये विवेकाचा समतोल राखण्यासाठी श्रीसमर्थांच्या उपदेशाला प्रमाणभूत मानले होते, 'गीतारहस्य' या ग्रंथामध्ये असे स्पष्ट उल्लेख आपणास काढून दाखविता येतील.

स्वाध्याय–४ श्रवणाची क्रिया ही ज्ञानमंदिराची पहिली पायरी आहे, श्रवणक्रिया मनावर संस्कार करण्याचा प्रभावी मार्ग आहे. काय ऐकावे आणि काय ऐकू नये, याचा विवेकही श्रीसमर्थांनी सांगितला असून साधकाने अद्वैत ग्रंथ श्रवण करणे आवश्यक असल्याबद्दल आग्रहाने ते सांगतात. अभ्यासार्थींनी या समासांचा अभ्यास केला तर खचितच दैनंदिन जीवनात श्रवण–मनन व निजध्यास यामुळे त्यांच्या विचारात क्रांतिकारी बदल

घडेल, दासबोधामध्ये आत्मदर्शनाचा मार्ग अत्यंत सोप्या भाषेत सांगितलेला आहे. हा ग्रंथ आपण वाचू लागलो की, आपोआपच श्रीसमर्थांच्या निरुपणाचे श्रवणच आपणास घडते. दासबोधाचे वाचन म्हणजे साक्षात् त्यांचेच मार्गदर्शन मिळविणे आहे, असा दृढ विश्वास आपण बाळगू या.

स्वाध्याय-५ यात जे तीन समास आहेत त्यातून आत्मज्ञानाच्या अतिसूक्ष्म विचारांकडे आपली वाटचाल होणार आहे. लोक नाना देवतांच्या उपासना करीत असले तरी ती उपासना निर्गुण निराकार परमेश्वरालाच पावते हा जो विचार आपल्या धर्मात आहे; त्यातून सहिष्णुवृत्ती अंगी बाणते. श्रीसमर्थांचे दैवत 'आत्माराम' आहे, त्यासंबंधी अत्यंत सखोल विचार द. १६–१० मध्ये आहे.

सध्याच्या धावपळीच्या वातावरणात मनुष्य बहिर्मुख झाला आहे त्याला अंतर्मुख करण्याचे सामर्थ्य द. १७–५ मध्ये आहे, दररोज आपले एकवीस हजार सहाशे श्वासप्रश्वास होतात. देहाच्या या 'अजपा' जपाबद्दल माणसाला जाणीव करून देण्याचे कार्य हा समास करतो. 'सोऽहं' साधना हा अनुभूती घेण्याचा विषय आहे. गावांमध्ये जागोजागी छोटी दासबोध. अभ्यास मंडळे काढली जाऊन त्यामध्ये प्रवचन-चर्चा या मार्गाने या समासांचा अभ्यास व्हावा हे प्रश्नमालिकेतील प्रश्नांच्या रोखावरून ध्यानी येईल.

स्वाध्याय–६ बद्ध, मुमुक्षू, साधकलक्षणांचे तीन समास येथे अभ्यासताना आपल्या देहाचे सार्थक कशामध्ये आहे हे समजून येईल. द्रव्य, दारा आणि प्रपंच या तीन विषयांचे सतत चिंतन करणारा सामान्य मनुष्य पशुतुल्य जीवन देहपातळीवर जगत असतो. नैसर्गिक प्रवृत्तींचे उन्नयन करण्याचा प्रयत्न मानव देहातच करून शाश्वत सुखाकडे त्याला जाता येते. शारीरिक व्याधी, अपघात किंवा स्वजनांच्या आकस्मिक निधनामुळे होणारा आघात यामुळे जसा मनुष्य अध्यात्माकडे वळतो त्याचप्रमाणे सुकृत किंवा सत्संगप्राप्तीमुळेसुद्धा मुमुक्षू अवस्था त्याला प्राप्त होते. आपण अभ्यासार्थींनी तर सत्संग धरावाच आणि बद्धावस्थेतील अनेकांनाही तो घडविण्याचा प्रयत्न करावा यासाठी या समासांचे प्रयोजन आहे. साधकावस्थेकडे आपली वाटचाल घडावी. त्यातूनच व्यक्तिचे तसेच समाजाचे हित साधणार आहे. सुख–शांतीचे साम्राज्य भूतलावर अवतरण्यासाठी आपण प्रयत्नशील रहावे.

स्वाध्याय–७ 'नवविधाभक्ती' या विषयावरील ९ समास दासबोधामध्ये आहेत. त्यापैकी 'नामस्मरणा'चा समास प्रवेशस्तराला आणि 'पादसेवन' 'अर्चन' आणि 'वंदनभक्ती' यांचा अभ्यास परिचयस्तराला आपण केला आहे आता प्रवेशस्तराला 'दास्यभक्ती' 'सख्यभक्ती' आणि 'आत्मनिवेदन' यावरील तीन समास एकाच महिन्यात अभ्यासावयाचे आहेत. दासबोधाचा आपला अभ्यास भक्तिरसामध्ये रंगलेला असावा कारण

'भक्तिचेनि योगें देव । निश्चयें पावती मानव ।
ऐसा आहे अभिप्राव । ईये ग्रंथीं ।।'

असे समर्थांनी प्रारंभीच म्हटलेले आहे.

ज्या काळामध्ये मंदिरे पाडली जात होती, त्यावेळी श्रीसमर्थ मंदिरे उभारीत होते आणि 'नाना रचना जीर्ण जर्जर । त्यांचे करावे जीर्णोद्धार ।।' असे सांगत होते. 'दास्यभक्ती' हा समास वाचताना जीर्णोद्धार कशाप्रकारे व्हावा. याची तपशीलवार माहिती दिली गेली आहे. आज 'मंदिर' ही संस्थाच जीर्ण झाली आहे, अस्वच्छ मंदीरे, आणि लोभीवृत्तीचे पंडे हे आजचे दृष्य जाऊन त्या ठिकाणी चाफळ, जांब, सज्जनगड, यासारखी स्वच्छ आणि सुंदर मंदिरे निर्माण झाली पाहिजेत. सख्यभक्ती आणि आत्मनिवेदन या समासांचा अभ्यास सूक्ष्मरीतीने केला तर

स्वतःच्या जीवनाकडे पाहण्याची आपली दृष्टी समूळ बदलून जाईल. जीवनात समाधान आणि प्रेरणा निर्माण होईल.

स्वाध्याय–८ या आठव्या स्वाध्यायामध्ये तीन समासांचा अभ्यास आपणास करावयाचा आहे. यापैकी एक आहे परमार्थस्तवनाचा, दुसरा प्रत्यय विवरण व तिसरा यत्ननिरूपणाचा.

समर्थ वाङ्मयाचे विवेक, वैराग्य, प्रयत्न, प्रत्यय व प्रबोध हे पंचप्राण आहेत. परमार्थ प्राप्तीनेच नरदेहाचे सार्थक होते हा सर्व संता-प्रमाणेज समर्थांचाही दृढ विश्वास आहे. परमार्थ प्राप्तीचे ध्येय समर्थांनी सतत दृष्टीपुढे ठेवले आहे. परमार्थी हा जगाचा सम्राट आहे व "परमार्थ नाही तो भिकारी" असे त्यांनी म्हटले आहे. भक्तीच्या योगाने ईश्वर लाभ होतो हाच दासबोधाचा अभिप्राय आहे हेही त्यांनी स्पष्ट केले आहे. यासाठी वैराग्य, विवेक व प्रत्यय याची नितान्त आवश्यकता आहे.

समर्थांचे वेगळेपण हे आहे की, विवेकाला व्यवहाराच्या पातळीपासून प्रारंभ करून ते अध्यात्माच्या सर्वोच्च पातळीपर्यंत अलगदपणे घेऊन जातात. तीच गोष्ट प्रयत्न व प्रत्ययाची आहे. साध्या व्यवहारातही चांगल्या शब्दांनी अनेकांना संतुष्ट करून एक क्षण वाया न वालवता सतत उद्योग करावा. अचूक यत्न केल्याने व अनेकांची अंतरे राखल्याने भाग्य लाभते असा त्यांचा उपदेश आहे. यत्नाला देवपणाची प्रतिष्ठा देणारा व आळस, दुश्चितपणा यांना उभा आडवा छेद देणारा हा महानुभाव संत सर्वांचे गुरुस्थान भूषवील यात नवल नाही.

प्रत्ययावरही समर्थांचा विलक्षण भर आहे. प्रत्ययावाचून काही लिहायचे नाही अशी त्यांची प्रतिज्ञाच आहे. प्रत्यय आल्यावाचून, संदेह नाहीसा झाल्याचून आत्मज्ञान नाही असा त्यांच्या सिद्धांत आहे. प्रत्ययावाचून शब्दज्ञान म्हणजे श्वानाच्या वमनाप्रमाणेच आहे असे ते म्हणतात. आत्मज्ञान विवेकाने जाणून घ्यावे व प्रत्ययाने त्याची खूण बाणली म्हणजे जन्म–मृत्याच्या नावाने शून्य लिहिता येते असा अनुभव ग्रंथराजाच्या शेवटी समर्थांनी सांगून ठेवला आहे.

ऐसें हें विवेकें जाणावें । प्रत्ययें खुणसी बाणावें ।
जन्म मृत्याच्या नांवे । सून्याकार ।।

परमार्थासाठी अत्यंत आवश्यक असणाऱ्या विवेक, प्रयत्न व व प्रत्यय यांची शिकवण दासबोधामधील पानापानावर आपल्याला दिसून येईल. संतांचे ग्रंथ हे मनोरंजनासाठी; पुण्यप्राप्तीसाठी किंवा प्रवचनासाठी नसून प्रत्ययासाठी आहेत हे अभ्यासार्थींच्या अंतःकरणात बिंबवण्यासाठी या समासांची योजना आहे. परमार्थ हा रोकडा ब्रह्मसाक्षात्कार आहे. इथे अनुमानाचे किंवा उधारीचे काम नाही. विश्वकर्त्या विश्वेश्वराला विवेकाने ओळखणे हाच प्रत्यय विवरणांचा विषय आहे. तसेच अरबी अश्वावर स्वार होण्यासाठी जे चापल्य व कौशल्य असावे लागते ते परमार्थ प्राप्तीच्या यत्नामध्ये असावे असा समर्थांचा संदेश आहे. यासाठी समर्थांचा संदेश समजून घेण्यासाठी समग्र दासबोधाचाच अभ्यास आपणास करावा लागेल. इतकेच नव्हे तर इतर संतांची वचनेही आत्मसात करावी लागतील तरच यापैकी एका समासावर आपणास पाच मिनिटे व्याख्यान करता येईल किंवा १५–२० ओळी लिहिता येतील. त्यासाठी या स्वाध्यायाचा शेवटचा प्रश्न आहे. आपण मनःपूर्वक यत्न कराल तर याचा सहज प्रत्यय येईल.

असाध्य ते साध्य करिता सायास ।
कारण अभ्यास तुका म्हणे ।।

स्वाध्याय–९ यामध्ये विवेक–वैराग्यनिरूपण आत्मनिवेदन आणि आत्मानात्मविवेक निरूपण हे एकूण तीन समास अभ्यासावयाचे आहेत. यातील प्रमुख मुद्दे –

१) जल आणि जलचर यांचे जसे ऐक्य किंवा एकात्मता असते त्याप्रमाणे विवेक आणि वैराग्य यांचे नाते असावे. हे घडल्यावर साधक हा आत्मज्ञानाचा अधिकारी होऊ शकतो.

२) आत्मनिवेदन म्हणजे सर्वस्व समर्पण हे मान्य करूनही त्याचे तीन भेद श्रीसमर्थांनी स्पष्ट केले आहेत. ते म्हणजे जड आत्मनिवेदन, चंचल आत्मनिवेदन आणि निश्चल आत्मनिवेदन. या या सर्वांची माहिती अभ्यासार्थींना द. १२–५ मध्ये होऊ शकेल.

३) आत्मा हे सार; बाकी सर्व असार हा विचार द. १३–२ मध्ये आहे. देहाचे चार प्रकार आणि सूक्ष्माचेही चार प्रकार सांगून अशा अष्ट-देहाचे निरसन करून ब्रह्मप्राप्ती होते हा मोठाच अध्यात्मिक भाग आपणास अभ्यासावयाचा आहे.

हा स्वाध्याय तत्वज्ञानात्मक असल्याने अभ्या-सार्थींना कठीण वाटेल. परंतु विवेकाने पाहिले तर ते सोपे होईल असे आश्वासन सद्गुरु श्रीसमर्थच आपणास देत आहेत.

स्वाध्याय–१० यात, 'सद्गुरुस्तवन' 'संतस्तवन' आणि सिद्धलक्षण हे तीन समास आपणास अभ्यासावयाचे आहेत. सद्गुरुस्तवन हा इतका गोड समास आहे की तो खरोखरच आपण पाठ करावा. जे डोळ्यांना दिसत नाही, शब्दात व्यक्त करता येत नाही असे परमात्मस्वरूप प्रची-तीला आणून देणारे ते सद्गुरु. 'समूळ अज्ञानाचा ठाव । पुसून टाकी ।' हे त्यांचे अमोल कार्य. ही गोष्ट अत्यंत अलंकारिक भाषेत श्रीसमर्थांनी येथे सजविली आहे.

महाराष्ट्र ही जशी शूरांची तसेच संतांची भूमी आहे. त्याचे वर्णनच 'संतस्तवन' समासात आहे. ' जें त्रैलोकी नाहीं दान । तें करिती संत-सज्जन ।।' हा ओवीचा चरण आपल्या चिंतनाचा विषय व्हावा.

संत आणि सद्गुरु हे आपणास ओळखता आले पाहिजेत. त्या दृष्टीने ' सिद्धलक्षण ' हा समास अभ्यासक्रमात आहे. निर्भयता, नि:स्पृहता आणि नि:संदेहावस्था या गुणत्रयींनी अलंकारित ज्या विभूती असतील त्यांना सिद्धावस्था प्राप्त झालेली असते. केवळ जटा, दाढी आणि बाह्यवेष यावरून साधू ओळखू नये. भोंदूपणा करणारे आणि समा-जात गुरू ' बाजी ' करणारे खूप आढळतात. पण अनेकजण त्यांच्या आहारी जातात ! हा धोका अभ्यासार्थींना ओळखता आला पाहिजे.

स्वाध्याय–११ करंटपरीक्षानिरूपण, करंट-लक्षणनिरूपण आणि सदेवलक्षणनिरूपण या तीन समासांचा अभ्यास एकत्रित करावयाचा आहे. यातील पहिल्या समासात ग्रंथाची नुसती पारा-यणे करणे अत्यंत चुकीचे असल्याचे श्रीसमर्थ सांगत आहेत. शब्दांचे अर्थ पहावे, समजल्या-नंतरच इतरांना बोध करावा. या समासातील १, २, ८, ९, या ओव्या महत्त्वाच्या आहेत.

करंटलक्षणनिरूपण समासात ' राखावी बहु-तांची अंतरें ।' ' झिजल्या वाचूनी किर्ति कैंची । मान्यता नव्हे कीं फुकाची।' ' जेथे नाही उत्तम गुण । ते करंटपणाचें लक्षण।' या सारख्या ओव्या अत्यंत अर्थपूर्ण आहेत प्रथम आपले दुर्गुण आप-णास समजले तरच ते नष्ट करून त्यांच्या जागी सद्गुणांची स्थापना करता येते. या सिद्धान्ताने दासबोध रचना झाली आहे. तद्वतच ' सदेव-लक्षण ' निरुपणाचा समास नंतर अभ्यासावयाचा आहे.

स्वाध्याय–१२ ' आत्मनिरूपण; चत्वार जिन्नस निरूपण आणि देहेक्षेत्रनिरूपण हे तीन समास एकत्र का अभ्यासावयाचे ते स्पष्ट होणे जरूरीचे आहे.

१) या विश्वातील सर्व घडामोडींचा संचालक केवळ अंतरात्माच आहे. साधकाने त्याचे अनुसं-धान ठेवले पाहिजे. २) आपल्या प्रचीतीला येणाऱ्या विश्वाचा विचार करणे फक्त मान-वालाच शक्य आहे. अवाढव्य विश्वरचनेबद्दल अहर्निश विचार करावा म्हणजे नरदेहाचे महत्त्व अधिकच वाटू लागते. ३) शरीरासारखे यंत्र अद्भुत असून तसले दुसरे कोणतेच यंत्र नाही. जगाची उभारणी कशी झाली याचे विवेकाने चिंतन करावे. आणि ' विवेकप्रलयाने ' विश्व-संहाराची कल्पना करावी. ' आवाहन विसर्जन । हेंचि भजनाचें लक्षण ।'

अशा तीन चढत्या भाजणीच्या कल्पना या तीन समासात आहेत. त्या नीट समजून घेण्याचा प्रयत्न करावा. दासबोध अभ्यास वर्गाचा त्यासाठीं फार उपयोग होतो.

अनुक्रमणिका

(१) प्रास्ताविक चार शब्द -- संयोजक ' प. दा. अ. ' १ ते ४
(२) दा. प्रबोध अभ्यासक्रम -- माझे मनोगत डॉ. व. ना. वैद्य ५ ते ६
(३) अभ्यासक्रमाचा हेतू -- डॉ. श्री. द. देशमुख ७
(४) अभ्यासक्रमाचे स्वरूप ८ ते ११
(५) अभ्यासक्रमाचे वार्षिक नियोजन

स्वाध्याय	अभ्यासावयाचे समास व त्यांची नावे	एकूण समास	एकूण ओव्या	पृष्ठांक	महिना
१	१-१, ग्रंथारंभालक्षण; २०-१० विमलब्रह्मनिरूपण.	२	७५	१	जानेवारी
२	११-६ महंतलक्षण, १४-१ निस्पृहलक्षण. १८-३ निस्पृहसिकवण.	३	११९	५	फेब्रुवारी
३	१४-६ चातुर्यलक्षण, १५-१ चातुर्यलक्षण, १५-६ चातुर्य विवरण.	३	९८	११	मार्च
४	७-८, ७-९, १७-३ श्रवणनिरूपण.	३	१४०	१६	एप्रिल
५	१६-९ नानाउपासनानिरूपण, १६-१० गुणभूतनिरूपण, १८-५ अजपानिरूपण.	३	८४	२४	मे
६	५-७ बद्धलक्षणनिरूपण. ५-८ मुमुक्ष लक्षण, ५-९ साधक लक्षण निरूपण	३	११५	३०	जून
७	४-७ दास्यभक्तिनिरूपण, ४-८ सख्यभक्तिनिरूपण, ४-९ आत्मनिवेदनभक्ति	३	९०	३७	जुलै
८	१-९ परमार्थस्तवन, १३-७ प्रत्ययेविवरण, १९-७ येत्ननिरूपण.	३	८७	४४	ऑगस्ट
९	१२-४ विवेकवैराग्यनिरूपण, १२-५ आत्मनिवेदन, १३-१ आत्मानात्मविवेक.	३	७३	५०	सप्टेंबर
१०	४-१ सद्गुरूस्तवन, १-५ संतस्तवन, ८-९ सिद्धलक्षण.	३	१६६	५५	ऑक्टोबर
११	१८-५ करटपरीक्षानिरूपण, १९-३ करंटलक्षणनिरूपण, १९-४ सदेवलक्षणनिरूपण.	३	९४	६१	ऑक्टोबर
१२	२०-४ आत्मनिरूपण, २०-५ चत्वारजिनस २०-८ देहेक्षेत्रनिरूपण.	३	९०	७४	नोव्हेंबर
	एकूण	३५	१२२१		

(६) कठीण शब्दांचे अर्थ आणि टीपा ८१ ते ८४

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

श्रीदासबोध

सांप्रदायिक मंगलाचरण

गणेशः शारदा चैव सद्गुरूः सज्जनस्तथा । आराध्यदैवतं गुह्यं सर्व मे रघुनंदनः ॥ १ ॥ गणेश सद्गुरू । संत सज्जन कुळेश्वरू । सर्वही माझा रघुवीरू । सद्गुरूरूपें ॥ २ ॥ माझें आराध्य दैवत । परमगुह्य गुह्यतीत । गुह्यपणाची मात । न चले जेथें ॥ ३ ॥ यो जातो मरूदंशजोक्षितितले संबोधयन् सज्जनान् । ग्रंथं यो रचयन् सुपुण्यजनकं श्रीदासबोधाभिधम् । यः कीर्त्या पठनेन सर्वविदुषां स्वांतापहारिः सदा । सोऽयं मुक्तिकरः क्षितौ विजयते श्रीरामदासो गुरूः ॥ ४ ॥ शुकासारिखें पूर्ण वैराग्य ज्याचें । वसिष्ठापरी ज्ञान योगेश्वराचें ॥ कवी वाल्मिकासारिखा मान्य ऐसा । नमस्कार माझा सद्गुरू रामदासा ॥ ५ ॥ मला वाटतें अंतरीं त्वां वसावें । तुझ्या दासबोधासि त्वां बोधवावें ॥ अपत्यापरी पाववी प्रेमग्रासा । महाराजया सद्गुरो रामदासा ॥ ६ ॥

दासबोध प्रबोध : स्वाध्याय १ ला

द. १-१ : ग्रंथारंभलक्षण

हा समास प्रस्तावनारूप आहे. आपल्या ग्रंथाचें नांव काय, ग्रंथ लिहिण्याचा हेतू काय, ग्रंथा-विवेचिलेले विषय कोणते, ग्रंथाच्या अभ्यासाचे फल काय, ग्रंथातील प्रमेयांना आधार कोणते, इत्यादी गोष्टी श्री समर्थांनी येथे आरंभीच स्पष्टपणे सांगितल्या आहेत.

द. १ समास पहिला : ग्रंथारंभ

॥ श्रीराम ॥

श्रोते पुसती कोण ग्रंथ । काय बोलिलें जी येथ । श्रवण केलियानें प्राप्त । काय आहे ॥ १ ॥
ग्रंथा नाम दासबोध । गुरुशिष्यांचा संवाद । येथ बोलिला विशद । भक्तिमार्ग ॥ २ ॥
नवविधा भक्ति आणि ज्ञान । बोलिलें वैराग्याचें लक्षण । बहुधा अध्यात्मनिरोपण । निरोपिलें ॥ ३ ॥

भक्तिचेन योगें देव । निश्चयें पावती मानव । ऐसा आहे अभिप्राव । ईये ग्रंथीं ॥ ४ ॥
मुख्य भक्तीचा निश्चयो । शुद्धज्ञानाचा निश्चयो । आत्मस्थितीचा निश्चयो । बोलिला असे ॥ ५ ॥
शुद्ध उपदेशाचा निश्चयो । सायोज्यमुक्तीचा निश्चयो । मोक्षप्राप्तीचा निश्चयो । बोलिला असे ॥ ६ ॥
शुद्ध स्वरूपाचा निश्चयो । विदेहस्थितीचा निश्चयो । अलिप्तपणाचा निश्चयो । बोलिला असे ॥ ७ ॥
मुख्य देवाचा निश्चयो । मुख्य भक्ताचा निश्चयो । जीवशिवाचा निश्चयो । बोलिला असे ॥ ८ ॥
मुख्य ब्रह्माचा निश्चयो । नाना मतांचा निश्चयो । आपण कोण हा निश्चयो । बोलिला असे ॥ ९ ॥
मुख्य उपासनालक्षण । नाना कवित्वलक्षण । नाना चातुर्यलक्षण । बोलिलें असे ॥१०॥
मायोद्भवाचें लक्षण । पंचभूतांचें लक्षण । कर्ता कोण हें लक्षण । बोलिलें असे ॥११॥
नाना किंत निवारिले । नाना संशयो छेदिले । नाना आशंका फेडिले ॥ नाना प्रश्न ॥१२॥
ऐसें बहुधा निरोपिलें । ग्रंथगर्भीं जें बोलिलें । तें अवघेंचि अनुवादलें । न वचे किं कदा ॥१३॥
तथापि अवघा दासबोध । दशक फोडून केला विशद । जे जे दशकींचा अनुवाद ते ते दशकीं बोलिला ॥१४॥
नाना ग्रंथांच्या संमती । उपनिषदें वेदांतश्रुती । आणि मुख्य आत्मप्रचीती । शास्त्रेंसहित ॥१५॥
नाना समतीअन्वये । म्हणौनी मिथ्या म्हणतां न ये । तथापि हें अनुभवासि ये । प्रत्यक्ष आतां ॥१६॥
मत्सरें यासी मिथ्या म्हणती । तरी अवघेचि ग्रंथ उछेदती । नाना ग्रंथांच्या समती । भगवद्वाक्यें ॥१७॥
शिवगीता रामगीता । गुरुगीता गर्भगीता । उत्तरगीता अवधूतगीता । वेद आणि वेदांत ॥१८॥
भगवद्गीता ब्रह्मगीता । हंसगीता पांडवगीता । गणेशगीता येमगीता । उपनिषदें भागवत ॥१९॥
इत्यादिक नाना ग्रंथ । समतीस बोलिले येथ । भगवद्वाक्यें येथार्थ । निश्चयेंसीं ॥२०॥
भगवद्वचनीं अविश्वासे । ऐसा कोण पतित असे । भगवद्वाक्याविरहित नसे । बोलणें येथीचें ॥२१॥
पूर्ण ग्रंथ पाहिल्याविण । उगाच ठेवी जो दूषण । तो दुरात्मा दुराभिमान । मत्सरें करीं ॥२२॥
अभिमानें उठे मत्सर । मत्सरें ये तिरस्कार । पुढें क्रोधाचा विकार । प्रबळे बळें ॥२३॥
ऐसा अंतरीं नासला । कामक्रोधें खवळला । अहंभावें पालटला । प्रत्यक्ष दिसे ॥२४॥
कामक्रोधें लिथाडिला । तो कैसा ह्मणावा भला । अमृत सेवितांच पावला । मृत्य राहे ॥२५॥
आतां असो हें बोलणें । अधिकारसारिखें घेणें । परंतु अभिमान त्यागणें । हें उत्तमोत्तम ॥२६॥
मागां श्रोतीं आक्षेपिलें । जी ये ग्रंथीं काय बोलिलें । तें सकळहि निरोपिलें । संकळीत मार्गें ॥२७॥
आतां श्रवण केलियाचें फळ । क्रिया पालटे तत्काळ । तुटे संशयाचें मूळ । येकसरां ॥२८॥
मार्ग सांपडे सुगम । न लगे साधन दुर्गम । सायोज्यमुक्तीचें वर्म । ठाई पडे ॥२९॥
नासे अज्ञान दुःख भ्रांती । शीघ्राचि येथें ज्ञानप्राप्ती । ऐसी आहे फळश्रुती । ईये ग्रंथीं ॥३०॥
योगियांचें परम भाग्य । आंगीं बाणे तें वैराग्य । चातुर्य कळे यथायोग्य । विवेकेंसहित ॥३१॥
भ्रांत अवगुणी अवलक्षण । तेचि होती सुलक्षण । धूर्त तार्किक विचक्षण । समयो जाणती ॥३२॥
आळसी तेचि साक्षपी होती । पापी तेचि प्रस्तावती । निंदक तेचि वंदूं लागती । भक्तिमार्गासी ॥३३॥
बद्धचि होती मुमुक्ष । मूर्ख होती अतिदक्ष । अभक्तचि पावती मोक्ष । भक्तिमार्गें ॥३४॥
नाना दोष ते नासती । पतित तेचि पावन होती । प्राणी पावे उत्तमगती । श्रवणमात्रें ॥३५॥

नाना धोके देहबुद्धीचे । नाना किंत संदेहाचे । नाना उद्वेग संसाराचे । नासती श्रवणें ॥३६॥
ऐसी याची फलश्रुती । श्रवणें चुके अधोगती । मनास होय विश्रांती । समाधान ॥३७॥
जयाचा भावार्थ जैसा । तयास लाभ तैसा । मत्सर धरी जो पुंसा । तयास तेंचि प्राप्त ॥३८॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ग्रंथारंभलक्षणनाम समास प्रथम ॥ १ ॥

* * *

द. २०–१० : विमलब्रह्मनिरूपण

या विलक्षण ग्रंथामधील हा अखेरचा समास आहे. या समासात श्रीसमर्थांनी आपल्या तत्त्वज्ञानाचा सारांश ओतला आहे. त्यामधील प्रधान मुद्दे असे : (मुद्दा पहिला) एकटे एक परब्रह्म सर्व ठिकाणी सर्व वस्तूंना सर्व काली व्यापून राहते. (मुद्दा दुसरा) सर्व कल्पनांच्या पलीकडे असलेले परब्रह्म स्थूल नाही, सूक्ष्म नाही, दृश्य नाही, अदृश्य नाही, व्याप्य नाही, व्यापक नाही, ते सर्वस्वी गुणरहित व विकाररहित आहे. (मुद्दा तिसरा) पण ते साधूसंतांचे परम विश्रांति–स्थान आहे. केवळ शुद्धज्ञानदृष्टीने संत त्याचा अनुभव घेतात. म्हणून त्यांना ब्रह्मज्ञानी असे म्हणतात. (मुद्दा चौथा) ही ज्ञानदृष्टी संपादन करण्यास श्रवण व मनन हाच विवेकाचा मार्ग आहे. सतत श्रवण, मनन केल्याने ज्ञान होऊन अज्ञान नाश पावते आणि अखेर मनाचे उन्मन होऊन ज्ञानाचे विज्ञान बनते. (मुद्दा पाचवा) अंतर्यामी निश्चळ परब्रह्म बिंबले की समजावे साधन फळास आले, संसार सफळ झाला, मायेचा हिशेब झाला, जन्ममृत्यू शून्याकार झाले आणि अभंग समाधान प्राप्त झाले. (मुद्दा सहावा) वास्तविक ग्रंथ येथे संपला. पण श्रीसमर्थ हेतूपूर्वक अखेर सांगतात की, दासबोध म्हणजे प्रत्यक्ष भगवंताचीच वचने आहेत. आत्माराम ग्रंथाचा कर्ता आहे. जो मनापासून अभ्यास करील त्यास दासबोध ब्रह्मज्ञानी बनवून टाकील.

॥ श्रीराम ॥

धरूं जातां धरितां न ये । टाकूं जातां टाकितां न ये । जेथें तेथें आहेच आहे । परब्रह्म तें ॥ १ ॥
जिकडे तिकडे जेथें तेथें । विन्मुख होतां सन्मुख होतें । सन्मुखपण चुकेना तें । कांहीं केल्यां ॥ २ ॥
बैसलें माणुस उठोन गेलें । तेथें आकाशचि राहिलें । आकाश चहुंकडे पाहिलें । तरी सन्मुखचि आहे ॥ ३ ॥
जिकडे जिकडे प्राणी पळोन जातें । तिकडे आकाशचि भोवतें । बळें आकाशबाहेर तें । कैसें जावें ॥ ४ ॥
जिकडे तिकडे प्राणी पाहे । तिकडे तें सन्मुखचि आहे । समस्तांचे मस्तकीं राहे । माध्यानीं मार्तंड जैसा ॥ ५ ॥
परी तो आहे येकदेसी । दृष्टांत न घडे वस्तुसी । कांहीं येक चमत्कारासी । देउनी पाहिलें ॥ ६ ॥
नाना तीर्थे नाना देसीं । कष्टत जावें पाहाव्यासी । तैसें नलगे परब्रह्मासी । बैसले ठाईं ॥ ७ ॥
प्राणी बैसोनीच राहातां । अथवा बहुत पळोन जातां । परब्रह्म तें तत्वतां । समागमें ॥ ८ ॥
पक्षी अंतराळीं गेला । भोंवतें आकाशचि तयाला । तैसें ब्रह्म प्राणीयांला । व्यापून आहे ॥ ९ ॥

परब्रह्म पोकळ घनदाट । ब्रह्म सेवटाचा सेवट । ज्यासी त्यासी ब्रह्म नीट । सर्वकाळ ॥१०॥
दृश्या सबाहे अंतरीं । ब्रह्म दाटलें ब्रह्मांडोदरीं । आरे त्या विमळाची सरी । कोणास द्यावी ॥११॥
वैकुंठकैळासस्वर्गलोकीं । इंद्रलोकीं चौदा लोकीं । पन्नगादिकपाताळलोकीं । तेथेंहि आहे ॥१२॥
कासीपासून रामेश्वर । आवघें दाटलें अपार । परता परता पारावार । त्यास नाहीं ॥१३॥
परब्रह्म तें येकलें । येकदांचि सकळांसी व्यापिलें । सकळांस स्पर्शोन राहिलें । सकळां ठाइं ॥१४॥
परब्रह्म पाऊसें भिजेना । अथवा चिखलानें भरेना । पुरामधें परी वाहेना । पुरासमागमें ॥१५॥
येकसरें सन्मुख विमुख । वाम सव्य दोहिंकडे येक । आर्धऊर्ध प्राणी सकळीक । व्यापून आहे ॥१६॥
आकाशाचा डोहो भरला । कदापी नाहीं उचंबळला । असंभाव्य पसरला । जिकडे तिकडे ॥१७॥
येकाजिनसी गगन उदास । जेथें नाहीं दृश्यभास । भासेंविण निराभास । परब्रह्म जाणावें ॥१८॥
संतसाधुमहानुभावां । देवदानवमानवां । ब्रह्म सकळांसी विसांवा । विश्रांतिठाव ॥१९॥
कोणेकडे सेवटा जावें । कोणेकडे काये पाहावें । असंभाव्य तें नेमावें । काये ह्मणोनी ॥२०॥
स्थूळ नव्हे सूक्ष्म नव्हे । कांहीं येकासारिखें नव्हे । ज्ञानदृष्टीविण नव्हे । समाधान ॥२१॥
पिंडब्रह्मांडनिरास । मग तें ब्रह्म निराभास । येथून तेथवरी अवकास । भकासरूप ॥२२॥
ब्रह्म व्यापक हें तो खरें । दृश्य आहे तों हें उत्तरें । व्यापेंविण कोण्या प्रकारें । व्यापक म्हणावें ॥२३॥
ब्रह्मासी शब्दाचि लागेना । कल्पना कल्पूं शकेना । कल्पनेतीत निरंजना । विवेकें वोळखावें ॥२४॥
शुद्ध सार श्रवण । शुद्ध प्रत्ययाचें मनन । विज्ञानीं पावतां, उन्मन । सहजचि होतें ॥२५॥
जालें साधनाचें फळ । संसार जाला सफळ । निर्गुण ब्रह्म तें निश्चळ । अंतरीं बिंबलें ॥२६॥
हिसेब जाला मायेचा । जाला निवाडा तत्वांचा । साध्य होतां, साधनाचा । ठाव नाहीं ॥२७॥
स्वप्नीं जें जें देखिलें । तें तें जागृतीस उडालें । सहजचि अनुर्वाच्य जालें । बोलतां नये ॥२८॥
ऐसें हें विवेकें जाणावें । प्रत्ययें खुणेसी बाणावें । जन्ममृत्याच्या नांवें । सुन्याकार ॥२९॥
भक्तांचेनि साभिमानें । कृपा केली दाशरथीनें । समर्थकृपेचीं वचनें । तो हा दासबोध ॥३०॥
वीस दशक दासबोध । श्रवणद्वारें घेतां शोध । मननकर्त्यास विशद । परमार्थ होतो ॥३१॥
वीस दशक दोनीसें समास । साधकें पाहावें सावकास । विवरतां विशेषाविशेष । कळों लागे ॥३२॥
ग्रंथाचें करावें स्तवन । स्तवनाचें काये प्रयोजन । येथें प्रत्ययास कारण । प्रत्ययो पाहावा ॥३३॥
देहे तंव पांचा भूतांचा । कर्ता आत्मा तेथींचा । आणी कवित्वप्रकार मनुशाचा । काशावरुनी ॥३४॥
सकळ करणें जगदीशाचें । आणी कवित्वचि काय मानुशाचें । ऐशा अप्रमाण बोलण्याचें । काये घ्यावें ॥३५॥
सकळ देहाचा झाडा केला । तत्वसमुदाय उडाला । तेथें कोण्या पदार्थाला । आपुलें म्हणावें ॥३६॥
ऐसी हें विचाराचीं कामें । उगेंच भ्रमें नये भ्रमें । जगदेश्वरें अनुक्रमें । सकळ केलें ॥३७॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विमलब्रह्मनिरूपणनाम समास दशम ॥ १० ॥

* * *

दासबोध प्रबोध : प्रश्नपत्रिका १ ली

(ग्रंथारंभ द. १-१ आणि विमलब्रह्मनिरुपण द. २०-१ वर आधारित)

प्र. १. (अ) ज्या एकाच ओवीमध्ये दासबोध ग्रंथाचा सारांश सांगितला आहे, ती ओवी लिहा.

(ब) द. १-१ मध्ये कोणते विषय निःसंशयपणाने वर्णिले असल्याचे श्रीसमर्थांनी म्हटले आहे ?

प्र. २. क्षूद्रवृत्तीच्या टीकाकाराची भूमिका कशी असते ? या भूमिकेतून वाचकाने ग्रंथ वाचू नये; हे कशाप्रकारे स्पष्ट केले आहे ?

प्र. ३. "द. २०-१० मध्ये दासबोधातील तत्त्वज्ञानाचा सारांश ओतला आहे" या विधानाची सत्यता प्रतिपादन करा.

प्र. ४. खालील ओव्यांचा अर्थ स्पष्ट करा–

१) आता श्रवण केलियाचें फळ । (१-१-२८)

२) जालें साधनाचें फळ । (२०-१०-२६)

प्र. ५. (अ) दासबोधाचा अभ्यास कशा पद्धतीनें करावा याबद्दल द. २०-१०-३१ आणि ३२ या ओव्यांमध्ये श्रीसमर्थांनी स्वतःच मार्गदर्शन कशाप्रकारे केले आहे ?

(ब) मनाचे श्लोक, करुणाष्टके, दासबोध यापैकी काही भाग आपण दैनंदिन उपासनेच्या पद्धतीने म्हणता का ?

***

स्वाध्याय २ रा

द. ११-६ : महंतलक्षण

सगळे पुढारी लोकसंग्रह करतात हे खरे. परंतु समाजातील पुढारीपण एकाच प्रकारचे नसल्याने प्रत्येकाचा लोकसंग्रह भिन्न तऱ्हेचा असतो. उदा. राजकीय पुढाऱ्याचा लोकसंग्रह निराळा तर विज्ञानाच्या क्षेत्रात पुढारीपण असणाऱ्या विज्ञानपंडितांचा लोकसंग्रह निराळा असतो. एखाद्या धार्मिक पुढाऱ्याचा लोकसंग्रह निराळा तर कलेमध्ये पुढारीपण असणाऱ्या एखाद्या कलावंताचा लोकसंग्रह निराळा असतो. श्रीसमर्थांचा महंत हा आध्यात्मिक पुढारी आहे. श्रीरामचंद्र हा त्यांचा आदर्श आहे. एखादे कमल पूर्णपणे उमलल्यावर सर्व दृष्टींनी सुंदर दिसते त्याचप्रमाणे महंताचे जीवन सर्व बाजूंनी विकसित होऊन सौंदर्याने भरलेले असावे, असा श्रीसमर्थांचा अभिप्राय आहे. निःस्वार्थी प्रेमाने भरलेला महंत लोकांना मोठा आधार वाटतो. तो लोकांना सर्व प्रकारे शहाणे करून सन्मार्गावर घालतो. अशा रीतीने लोककल्याण करून, लोकांचे खरे प्रेम संपादन करून, आपण पुनः अंतरात्म्याप्रमाणे अगदी अलिप्त राहतो. यामध्येच त्याचे खरे थोरपण असते.

॥ श्रीराम ॥

शुद्ध नेटकें ल्याहावें । लेहोन शुद्ध शोधावें । शोधून शुद्ध वाचावें । चुकों नये ॥ १ ॥
विश्कळित मात्रुका नेमस्त कराव्या । धाट्या जाणोन सदृढ धराव्या । रंग राखोन भराव्या । नाना कथा ॥ २ ॥
जाणायाचें सांगतां न ये । सांगायाचें नेमस्त न ये । समजल्याविण कांहींच न ये । कोणीयेक ॥ ३ ॥
हरिकथा निरूपण । नेमस्तपणें राजकारण । वर्तायाचें लक्षण । तेंही असावें ॥ ४ ॥
पुसों जाणें सांगो जाणें । अर्थांतर करूं जाणे । सकळिकांचे राखों जाणें । समाधान ॥ ५ ॥
दीर्घ सूचना आधीं कळे । सावधपणें तर्क प्रबळे । जाणजाणोनि निवळे । येथायोग्य ॥ ६ ॥
ऐसा जाणे जो समस्त । तोचि महंत बुद्धिवंत । यावेगळें अंतवंत । सकळ कांहीं ॥ ७ ॥
ताळवेळ तानमानें । प्रबंद कविता जाडवचनें । मज्यालसी नाना चिन्हें । भुचती जया ॥ ८ ॥
जो येकांतास तत्पर । आधीं करी पाठांतर । अथवा शोधी अर्थांतर । ग्रंथगर्भींचे ॥ ९ ॥
आधींच सिकोन जो सिकवी । तोच पावे श्रेष्ठ पदवी । गुंतल्या लोकांस उगवी । विवेकबळें ॥१०॥
अक्षर सुंदर वाचणें सुंदर । बोलणें सुंदर चालणें सुंदर । भक्ति ज्ञान वैराग्य सुंदर । करून दावी ॥११॥
जयास येत्नाचि आवडे । नाना प्रसंगीं पवाडे । धीटपणें प्रगटे, दडे– । ऐसा नव्हे ॥१२॥
सांकडीमधें वर्तों जाणे । उपाधीमधें मिळों जाणे । अलिप्तपणें राखों जाणे । आपणासी ॥१३॥
आहे तरी सर्वां ठाईं । पाहों जातां कोठेंचि नाहीं । जैसा अंतरात्मा ठाईंचा ठाईं । गुप्त जाला ॥१४॥
त्यावेगळें कांहींच नसे । पाहों जातां तो न दिसे । न दिसोन वर्तवीतसे । प्राणीमात्रांसी ॥१५॥
तैसाच हाही नानापरी । बहुत जनास शाहाणे करी । नाना विद्या त्या विवरी । स्थूळ सूक्ष्मा ॥१६॥
आपणांकरितां शहाणे होती । ते सहजचि सोये धरिती । जाणतेपणाची महंती । ऐसी असे ॥१७॥
राखों जाणें नीतिन्याय । न करी न करवी अन्याये । कठीण प्रसंगीं उपाये । करूं जाणे ॥१८॥
ऐसा पुरुष धारणेचा । तोचि आधार बहुतांचा । दास म्हणे रघुनाथाचा । गुण घ्यावा ॥१९॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे महंतलक्षणनाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥

* * *

द. १४–१ : निस्पृह लक्षणनाम

इतर समासांच्या मानाने हा समास बराच मोठा म्हणजे ऐंशी ओव्यांच्या आहे. त्यात पुढील सहा गोष्टी प्रामुख्याने नजरेत भारतात. (एक) श्रीसमर्थांनी स्वतःची भाषा कशी आहे ते सांगितले आहे. आपली भाषा साधी, स्पष्ट, सडेतोड, आणि परिणाम करणारी आहे. असे ते म्हणतात. (दोन) सबंध समासामध्ये निःस्पृह पुरुषाने काय करू नये याचेच वर्णन आहे. पण त्यावरून त्यांच्या काळी, सामान्य समाजनेते कसे वागत असतील, याची चांगली कल्पना येते. त्याचबरोबर लोकदेखील नेत्याला कशी गळ घालीत हेही समजते. (तीन) निस्पृहाला लोकसंग्रह करावयाचा असतो. तो करताना लोकांच्या वर्तमान जीवन-पद्धतीशी

त्याचा निकट संबंध येतो. तेव्हां लोकांचे मनोगत राखण्यासाठी त्याला एकांतिकपणे वागून चालत नाही, पण लोकांच्या संपूर्ण आहारी जाऊनही चालत नाही. अर्थात् त्याचे वागणे समतोल पाहिजे. म्हणून विरोधी गुणांच्या जोड्या या समासात आढळतात. (चार) लोकांमध्ये वावरत असता. निस्पृहाने आपली नित्य साधना सोडता कामा नये. आपला निजध्यास कटाक्षाने सांभाळावा. (पाच) निस्पृहाने सर्व काही करावे परंतु आपण कर्तेपणाने कोठेच सापडू नये. लोककल्याणाची सारी कामे परस्पर घडवून आणावी (सहा) वाटेल ते झाले तरी आपले समाधान अभंग ठेवावे. अशा गुणांनी संपन्न नेता समाजाला लाभणे म्हणजे त्या समाजाचे मोठे भाग्यच होय.

॥ श्रीराम ॥

ऐका निस्पृहाची सिकवण । युक्ति बुद्धि शहाणपण । जेणें राहे समाधान । निरंतर ॥ १ ॥
सोपा मंत्र परी नेमस्त । साधें वोषध गुणवंत । साधें बोलणें सप्रचीत । तैसें माझें ॥ २ ॥
तत्काळाचि अवगुण जाती । उत्तम गुणाची होये प्राप्ती । शब्दवोषध तीव्र श्रोतीं । साक्षपें सेवावें ॥ ३ ॥
निस्पृहता धरूं नये । धारिली तरी सोडूं नये । सोडिली तरी हिंडों नये । वोळखीमधें ॥ ४ ॥
कांता दृष्टी राखों नये । मनास गोडी चाखऊं नये । धारिष्ट चळतां दाखऊं नये । मुख आपलें ॥ ५ ॥
येके स्थळीं राहों नये । कानकोडें साहों नये । द्रव्य दारा पाहों नये । आळकेपणें ॥ ६ ॥
आचारभ्रष्ट होऊं नये । दिल्या द्रव्य घेऊं नये । उणा शब्द येऊं नये । आपणावरी ॥ ७ ॥
भिक्षेविषीं लाजों नये । बहुत भिक्षा घेऊं नये । पुसतांहि देऊं नये । वोळखी आपली ॥ ८ ॥
धड मळिण नेसों नये । गोड अन्न खाऊं नये । दुराग्रह करूं नये । प्रसंगें वर्तावें ॥ ९ ॥
भोगीं मन असों नये । देहदुःखें त्रासों नये । पुढें आशा धरूं नये । जीवित्वाची ॥१०॥
विरक्ती गळों देऊं नये । धारिष्ट चळों देऊं नये । ज्ञान मळिण होऊं नये । विवेकबळें ॥११॥
करुणाकीर्तन सोडूं नये । अंतर्ध्यान मोडूं नये । प्रेमतंतु तोडूं नये । सगुणमूर्तीचा ॥१२॥
पोटीं चिंता धरूं नये । कष्टें खेद मानूं नये । समई धीर सांडूं नये । कांहीं केल्यां ॥१३॥
अपमानितां सिणों नये । निखंदितां कष्टों नये । धिःकारितां झुरों नये । कांहीं केल्या ॥१४॥
लोकलाज धरूं नये । लाजवितां लाजों नये । खिजवितां खिजों नये । विरक्त पुरुषें ॥१५॥
शुद्धमार्ग सोडूं नये । दुर्जनासीं तंडों नये । समंध पडों देऊं नये चांडाळासी ॥१६॥
तपीळपण धरूं नये । भांडवितां भांडों नये । उडवितां उडऊं नये । निजस्थिती आपुली ॥१७॥
हांसवितां हांसों नये । बोलवितां बोलों नये । चालवितां चालों नये । क्षणक्षणा ॥१८॥
येक वेष धरूं नये । येक साज करूं नये । येक देसी होऊं नये । भ्रमण करावें ॥१९॥
सलगी पडों देऊं नये । प्रतिग्रह घेऊं नये । सभेमध्ये बैसों नये । सर्वकाळ ॥२०॥
नेम आंगीं लाऊं नये । भरवसा कोणास देऊं नये । अंगिकार करूं नये । नेमस्तपणाचा ॥२१॥
नित्यनेम सांडूं नये । अभ्यास बुडों देऊं नये । परतंत्र होऊं नये । कांहीं केल्या ॥२२॥
स्वतंत्रता मोडूं नये । निरापेक्षा तोडूं नये । परापेक्षा होऊं नये । क्षणक्षणा ॥२३॥

वैभव दृष्टीं पाहों नये । उपाधीसुखें राहों नये । येकांत मोडूं देऊं नये । स्वरूपस्थितीचा ॥२४॥
अनर्गळता करूं नये । लोकलाज धरूं नये । कोठेंतरी होऊं नये । आसक्त कदा ॥२५॥
परंपरा तोडूं नये । उपाधी मोडूं देऊं नये । ज्ञानमार्ग सोडूं नये । कदाकाळीं ॥२६॥
कर्ममार्ग सांडूं नये । वैराग्य मोडूं देऊं नये । साधन भजनें खंडूं नये । कदाकाळीं ॥२७॥
अतिवाद करूं नये । अनित्य पोटीं धरूं नये । रागें भरीं भरों नये । भलतीकडे ॥२८॥
न मनी त्यास सांगों नये । कंटाळवाणें बोलों नये । बहुसाल असों नये । येकेस्थळीं ॥२९॥
कांहीं उपाधी करूं नये । केली तरी धरूं नने । धरिली तरी सांपडों नये । उपाधीमधें ॥३०॥
थोरपणें असों नये । महत्व धरून बैसों नये । कांहीं मान इछूं नये । कोठेंतरी ॥३१॥
साधेपण सोडूं नये । सानेपणे मोडूं नये । बळात्कारें जोडूं नये । अभिमान आंगीं ॥३२॥
अधिकारेंवीण सांगों नये । दाटून उपदेश देऊं नये । कानकोंडा करूं नये । परमार्थ कदा ॥३३॥
कठिण वैराग्य सोडूं नये । कठिण अभ्यास सांडूं नये । कठिणता धरूं नये । कोणेकाविशईं ॥३४॥
कठिण शब्द बोलों नये । कठिण आज्ञा करूं नये । कठिण धीरत्व सोडूं नये । कांहीं केल्यां ॥३५॥
आपण आसक्त होऊं नये । केल्यावीण सांगो नये । बहुसाल मागों नये । शिष्यवर्गासी ॥३६॥
उत्धट शब्द बोलों नये । इंद्रियेंस्मरण करूं नये । शाक्तमार्गें भरों नये । मुक्तपणें भरीं ॥३७॥
नीच कृती लाजों नये । वैभव होतां माजों नये । क्रोधें भरीं भरों नये । जाणपणें ॥३८॥
थोरपणें चुकों नये । न्याये नीति सांडूं नये । अप्रमाण वर्तों नये । कांहीं केल्यां ॥३९॥
कळल्यावीण बोलों नये । अनुमानें निश्चये करूं नये । सांगतां दुःख धरूं नये । मूर्खपणें ॥४०॥
सावधपण सांडूं नये । व्यापकपण सोडूं नये । कदा सुख मानूं नये । निसुगपणाचें आळस ॥४१॥
विकल्प पोटीं धरूं नये । स्वार्थआज्ञा करूं नये । केली तरी टाकूं नये । आपणास पुढें ॥४२॥
प्रसंगेंवीण बोलों नये । अन्त्रयेंवीण गाऊं नये । विचारेंवीण जाऊं नये । अविचारपंथें ॥४३॥
परोपकार सांडूं नये । परपीडा करूं नये । विकल्प पडों देऊं नये । कोणीयेकासी ॥४४॥
नेणपण सोडूं नये । महंतपण सांडूं नये । द्रव्यासाठीं हिंडों नये । कीर्तन करीत ॥४५॥
संशयात्मक बोलों नये । बहुत निश्चये करूं नये । निर्वाहेंवीण धरूं नये । ग्रंथ हातीं ॥४६॥
जाणपणें पुसों नये । अहंभाव दिसों नये । सांगून ऐसें म्हणों नये । कोणीयेकांसी ॥४७॥
ज्ञानगर्व धरूं नये । सहसा छळणा करूं नये । कोठें वाद घालूं नये । कोणीयेकांसी ॥४८॥
स्वार्थबुद्धी जडों नये । कारबारीं पडों नये । कार्यकर्ते होऊं नये । राजद्वारीं ॥४९॥
कोणास भर्वसा देऊं नये । जड भिक्षा मागों नये । भिक्षेसाठीं सांगों नये । परंपरा आपुली ॥५०॥
सोहरिकींत पडों नये । मध्यावर्ति घडों नये । प्रपंचाची जडों नये । उपाधी आंगीं ॥५१॥
प्रपंचप्रस्तीं जाऊं नये । बाष्कळ अन्न खाऊं नये । पाहुण्यासारिसें घेऊं नये । आमंत्रणें कदां ॥५२॥
श्राद्ध पक्ष सटी सामासें । शांती फळशोबन बारसें । भोग राहाण बहुवसें । नवस व्रतें उद्यापनें ॥५३॥
तेथें निस्पृहें जाऊं नये । त्याचें अन्न खाऊं नये । येलिलवाणें करूं नये आपणासी ॥५४॥

ओशाळवाणे

लग्नमुहूर्तीं जाऊं नये । पोटासाठीं गाऊं नये । मोलें कीर्तन करूं नये । कोठेंतरी ।।५५।।
आपली भिक्षा सोडूं नये । वारें अन्न खाऊं नये ।। निस्पृहासि घडों नये । मोलयात्रा ।।५६।।
मोलें सुकृत करूं नये । मोलपुजारी होऊं नये । दिल्हा तरी घेऊं नये । इनाम निस्पृहें ।।५७।।
कोठें मठ करूं नये । केला तरी तो धरूं नये । मठपती होऊन बैसों नये । निस्पृह पुरुषें ।।५८।।
निस्पृहें अवघेंचि करावें । परी आपण तेथे न संपडावें । परस्परें उभारावें । भक्तिमार्गासी ।।५९।।
प्रेत्नेंविण राहों नये । आळस दृष्टी आणूं नये । देह अस्तां पाहों नये । वियोग उपासनेचा ।।६०।।
उपाधीमध्यें पडों नये । उपाधी आंगी जडों नये । भजनमार्ग मोडूं नये । निसंगळपणें ।।६१।।
बहु उपाधी करूं नये । उपाधीविण कामा नये । सगुणभक्ति सोडूं नये । विभक्ति खोटी ।।६२।।
बहुसाल धांवो नये । बहुसाल राहों नये । बहुत कष्ट करूं नये । असुदें खोटें ।।६३।।
बहुसाल बोलों नये । अबोलणें कामा नये । बहुत अन्न खाऊं नये । उपवास खोटा ।।६४।।
बहुसाल निजों नये । बहुत निद्रा मोडुं नये । बहु नेम धरूं नये । बाष्कळ खोटें ।।६५।।
बहु जनीं असों नये । बहु आरण्य सेऊं नये । बहु देह पाळूं नये । आत्महत्या खोटी ।।६६।।
बहु संग धरूं नये । संतसंग सांडूं नये । कर्मठपण कामा नये । अनाचार खोटा ।।६७।।
बहु लौकिक सांडूं नये । लोकाधेन होऊं नये । बहु प्रीती कामा नये । निष्ठुरता खोटी ।।६८।।
बहु संशये धरूं नये । मुक्तमार्ग कामा नये । बहु साधनीं पडों नये । साधनेंवीण खोटें ।।६९।।
बहु विषये भोगूं नये । विषयत्याग करितां नये । देहलोभ धरूं नये । बहु त्रास खोटा ।।७०।।
वेगळा अनुभव घेऊं नये । अनुभवेंवीण कामा नये । आत्मस्थिती बोलों नये । स्तब्धता खोटी ।।७१।।
मन उरों देऊं नये । मनेंवीण कामा नये । अलक्ष वस्तु लक्षा नये । लक्षेंवीण खोटें ।।७२।।
मनबुद्धीअगोचर । बुद्धीवीण अंधकार । जाणीवेचा पडो विसर । नेणीव खोटी ।।७३।।
ज्ञातेपण धरूं नये । ज्ञानेंवीण कामा नये । अतर्क्य वस्तु तर्का नये । तर्केंवीण खोटें ।।७४।।
दृश्यस्मरण कामा नये । विस्मरण पडों नये । कांहीं चर्चा करूं नये । केलीयावीण न चले ।।७५।।
जगीं भेद कामा नये । वर्णसंकर करूं नये । आपला धर्म उडऊं नये । अभिमान खोटा ।।७६।।
आशाबद्धत बोलों नये । विवेकेंवीण चालों नये । समाधान हालों नये । कांहीं केल्यां ।।७७।।
अबद्ध पोथी लेहों नये । पोथीवीण कामा नये । अबद्ध वाचूं नये । वाचिल्यावीण खोटें ।।७८।।
निस्पृहें वगत्रुत्व सांडूं नये । आशंका घेतां भांडों नये । श्रोतयांचा मानूं नये । वीट कदा ।।७९।।
हे सिकवण धारितां चित्तीं । सकळ सुखें वोळगती । आंगीं वाणे महंती । अकस्मात ।।८०।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निस्पृहलक्षणनाम समास प्रथम ॥ १ ॥

* * *

द. १८-३ निस्पृहशिकवण

या समासाचे नाव आहे निस्पृहशिकवण. महंत बनून समाजाला अध्यात्म शिकवण्यास माणसाने कोणती तयारी करावी याचे थोडक्यात वर्णन येथे आढळते. श्रीसमर्थ आपल्या वाङ्मयामध्ये वारंवार असे बजावतात की, आळस आणि वाईट संगती माणसाच्या आयुष्याचा नाश करतात. ज्याच्यापाशी विद्या नाही, शहाणपण नाही, उत्तम गुण नाहीत आणि शिकण्याची इच्छा नाही, अशा माणसाचे जीवन वाया जाते. जीवन जर सार्थकी लावायचे असेल तर माणसाने प्रथम आळस बाजूस सारावा, बळेच साधना करावी, अवगुण सोडून उत्तम गुणांचा अभ्यास करावा. एकांत सेवन करून खूप ग्रंथ अभ्यासावे. त्यांचा अर्थ व्यवस्थित-पणे समजून घ्यावा. त्या अर्थाची प्रचीती घ्यावी आणि मोठ्या आत्मविश्वासाने ठासून कथा करावी.

॥ श्रीराम ॥

दुल्लभ शरीरीं दुल्लभ आयुष्य । याचा करूं नये नास । दास म्हणे सावकास । विवेक पाहावा ॥ १ ॥
न पाहातां उत्तम विवेक । आवघा होतो अविवेक । अविवेकें प्राणी रंक । ऐसा दिसे ॥ २ ॥
हें आपलें आपण केलें । आळसें उदास नागविलें । वाईट संगतीनें बुडविलें । देखतदेखतां ॥ ३ ॥
मूर्खपणाचा अभ्यास जाला । बाष्कळपणें घातला घाला । काम चांडाळ उठिला । तरुणपणीं ॥ ४ ॥
मूर्ख आळसी आणी तरुणा । सर्वांविषीं दैन्यवाणा । कांहीं मिळेना कोणा । काये म्हणावे ॥ ५ ॥
जें जें पाहिजें तें तें नाहीं । अन्नवस्त्र तेंहि नाहीं । उत्तमगुण कांहींच नाहीं । अंतर्यामीं ॥ ६ ॥
बोलतां येना बैसतां येना । प्रसंग कांहींच कळेना । शरीर मन हें वळेना । अभ्यासाकडे ॥ ७ ॥
लिहिणें नाहीं वाचणें नाहीं । पुसणें नाहीं सांगणें नाहीं । नेमस्तपणाचा अभ्यास नाहीं । बाष्कळपणें ॥ ८ ॥
आपणास कांहींच येना । आणी सिकविलेंही मानेना । आपण वेडा आणी सज्जना । बोल ठेवी ॥ ९ ॥
अंतरीं येक बाहेर येक । ऐसा जयाचा विवेक । परलोकाचें सार्थक । कैसें घडे ॥१०॥
आपला संसार नासला । मनामधें प्रस्तावला । तरी मग अभ्यास केला । पाहिजे विवेकाचा ॥११॥
येकाग्र करूनियां मन । बळेंचि धरावें साधन । येत्नीं आळसाचें दर्शन । होऊंच नये ॥१२॥
अवगुण अवघेचि सांडावे । उत्तम गुण अभ्यासावे । प्रबंध पाठ करीत जावे । जाड अर्थ ॥१३॥
पद्प्रबंद श्लोकप्रबंद । नाना धाटी मुद्रा छंद । प्रसंगज्ञानेंचे आनंद । होत आहे ॥१४॥
कोणे प्रसंगीं काये म्हणावें । ऐसें समजोन जाणावें । उगेंचि वाउगें सिणावें । कासयासी ॥१५॥
दुसऱ्याचें अंतर जाणावें । आदर देखोन म्हणावें । जें आठवेल तें गावें । हें मूर्खपण ॥१६॥
ज्याची जैसी उपासना । तेंचि गावें चुकावेना । रागज्ञाना ताळज्ञाना । अभ्यासावें ॥१७॥
साहित संगीत प्रसंग मानें । करावीं कथेचीं घमशानें । अर्थांतर श्रवणमननें । काढीत जावें ॥१८॥
पाठ उदंडचि असावें । सर्वकाळ उजळीत जावें । सांगितलें गोष्टीचें असावें । स्मरण अंतरीं ॥१९॥
अखंड येकांत सेवावा । ग्रन्थमात्र धांडोळावा । प्रचित येइल तो घ्यावा । अर्थ मनीं ॥२०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निस्पृहसिकवणनिरूपणनाम समास तृतीय ॥ ३ ॥

* * *

दासबोध – प्रबोध : प्रश्नपत्रिका २ री

[द. ११-६, महंत लक्षण, १४-१ निस्पृह लक्षण, १८-३ निस्पृह शिकवण यावर आधारित]

प्र. १. (१) महंताचे अक्षर, बोलणे, चालणे इ. कसे असावे याबद्दलची ओवी लिहा.

(२) श्रीसमर्थांनी स्वतःच्याच बोलण्याबद्दल ज्या ओवीत स्वतःच अभिप्राय लिहिला आहे ती ओवी लिहा.

(३) मानवी देह दुर्लभ आहे, विवेकाने तो सार्थकी लावावा अशा अर्थाची ओवी लिहा.

प्र. २. प्रभु रामचंद्राच्या कोणत्या गुणांचा निर्देश द. ११-६ मध्ये केला आहे ? आणि तो कोणत्या संदर्भात आहे ?

प्र. ३. लोकांचे मनोगत राखण्यासाठी निस्पृहाला अनेक पथ्ये सांभाळावी लागतात. एकान्तिकता नको, हे सांगणाऱ्या ५ ओव्या लिहा.

प्र. ४. निस्पृहासिकवण (द. १८-३) मधील ओवी क्र. १२ पासून २० पर्यंतच्या ओव्यांच्या अर्थाचा सारांश लिहा.

प्र. ५. श्रीसमर्थांच्या सान्निध्यातील पाच महंतांची नावे सांगून त्यांच्या मठांची गावे सांगा. (महंतांमध्ये स्त्रियांचाही समावेश होतो.)

* * *

दासबोध प्रबोध : स्वाध्याय ३

द. १४-६ : चातुर्यलक्षण

हे दृश्य विश्व भास आहे, मिथ्या आहे, तात्पुरते आहे, असा कोणी कितीही आक्रोश केला तरी माणसाला अखेर या जगातच, येथील मानव-समाजातच आपले जीवन घालवावे लागते. शिवाय जीवनाचा जास्तीत जास्त फायदा होण्यासाठी माणसाने प्रयत्न केला तर तो करण्याचे सामर्थ्य त्याच्या अंगी आहे, म्हणून प्रत्येक माणसाने स्वप्रयत्नाने निरनिराळ्या गुणांचा विकास करावा आणि आपले व्यक्तिमत्त्व प्रभावशाली करावे, असे श्रीसमर्थ पुनः पुनः सांगत आहेत. प्रत्येक माणूस जगात थोडातरी बदल करू शकतो. तो बदल करण्यास त्याने स्वतःपासून आरंभ करावा. स्वतःमध्ये बदल घडवून आणल्यावर त्याने इतर माणसांमध्ये तसाच बदल घडवून आणण्याचे व्रत स्वीकारावे. अशा रीतीने ज्या प्रकारच्या परिस्थितीत आपण जगात पाऊल टाकले तिच्यामध्ये थोडी का होईना पण सुधारणा करून जग सोडावे. स्वतःमध्ये आणि जगामध्ये कोणत्या प्रकारची सुधारणा करता येणे शक्य आहे, त्याचे वर्णन या समासात आढळते. श्रीसमर्थांच्या सांगण्याचा भावार्थ असा : (एक) माणसाला शहाणपण शिकता येते. (दोन) अंगी नसलेल्या उत्तम गुणांचा मनापासून अभ्यास करावा. (तीन) ऐश्वर्य मिळवून भोगावे (चार) शरीराने व मनाने झिजावे. (पाच) व्याप वाढवून वैभव भोगावे. (सहा) बहुतांचे अंतरी मरावे. (सात) शहाणे करावे जन आणि पतित करावे पावन. (आठ) जगामध्ये भगवद्भजन वाढवावे.

॥ श्रीराम ॥

रूप लावण्य अभ्यासितां न ये । सहजगुणास न चले उपाये । कांहीं तरी धरावी सोये । अगांतुक गुणाची ॥ १ ॥
काळें माणूस गोरें होयेना । वनाळास येत्न चालेना । मुक्यास वाचा फुटेना । हा सहजगुण ॥ २ ॥
आंधळे डोळस होयेना । बधिर तें ऐकेना । पांगुळ पाये घेईना । हा सहजगुण ॥ ३ ॥
कुरुपतेचीं लक्षणें । कितीं म्हणोनि सांगणें । रूप लावण्य याकारणें । पालटेना ॥ ४ ॥
अवगुण सोडितां जाती । उत्तम गुण अभ्यासितां येती । कुविद्या सांडून, सिकती । शाहाणे विद्या ॥ ५ ॥
मूर्खपण सांडितां जातें । शाहाणपण सिकतां येतें । कारबार करितां उमजतें । सकळ कांहीं ॥ ६ ॥
मान्यता आवडे जीवीं । तरी कां उपेक्षा करावी । चातुर्येंविण उंच पदवी । कदापी नाहीं ॥ ७ ॥
ऐसी प्रचित येते मना । तरी कां स्वहित कराना । सन्मार्गें चालतां, जनां । सज्जना माने ॥ ८ ॥
देहे नेटकें श्रृंघारिलें । परी चातुर्येंविण नासलें । गुणेंविण साजिरें केलें । बाष्कळ जैसें ॥ ९ ॥
अंतर्कळा श्रृंघारावी । नानापरी उमजवावी । संपदा मेळऊन भोगावी । सावकास ॥१०॥
प्रेत्न करीना सिकेना । शरीर तेंहि कष्टवीना । उत्तम गुण घेईना । सदाकोपी ॥११॥
आपण दुसऱ्यास करावें । तें उसिणें सवेंचि घ्यावें । जना कष्टवितां कष्टावें । लागेल बहु ॥१२॥
न्यायें वर्तेल तो शाहाणा । अन्याइ तो दैन्यवाणा । नाना चातुर्याच्या खुणा । चतुर जाणे ॥१३॥
जें बहुतांस मानलें । तें बहुतीं मान्य केलें । येर तें वेर्थ चि गेले । जगनिंद्य ॥१४॥
लोक आपणासि वोळावे । किंवा आवघेच कोंसळावे । आपणास समाधान फावे । ऐसें करावें ॥१५॥
समाधानें समाधान वाढे । मित्रिनें मित्रि जोडे । मोडितां क्षणमात्रें मोडे । बरेपण ॥१६॥
अहो कांहो, अरे कां रे । जनीं ऐकिजेतें कीं रे । कळत असतांच कां रे । निकामीपण ॥१७॥
चातुर्यें श्रृंघारे अंतर । वस्त्रें श्रृंघारे शरीर । दोहिंमधें कोण थोर । बरें पाहा ॥१८॥
बाह्याकार श्रृंघारिलें । तेणें लोकांच्या हातासि काये आलें । चातुर्यें बहुतांसि रक्षिलें । नाना प्रकारें ॥१९॥
बरें खावें बरें जेवावें । बरें ल्यावें बरें नेसावें । समस्तीं बरें म्हणावें । ऐसी वासना ॥२०॥
तनें मनें झिजावें । तेणें भले म्हणोन घ्यावें । उगेंचि कल्पितां, सिणावें । लागेल पुढें ॥२१॥
लोकीं कार्यभाग आडे । तो कार्यभाग जेथें घडे । लोक सहजचि वोढे । कामासाठीं ॥२२॥
म्हणोन दुसऱ्यास सुखी करावें । तेणें आपण सुखी व्हावें । दुसऱ्यास कष्टवितां, कष्टावें । लागेल स्वयें ॥२३॥
हें तों प्रगटचि आहे । पाहिल्याविण कामा नये । समजणें हा उपाये । प्राणीमात्रांसी ॥२४॥
समजले आणि वर्तले । तेचि भाग्यपुरुष जाले । यावेगळे उरले । ते करंटे पुरुष ॥२५॥
जितुका व्याप तितुकें वैभव । वैभवासारिखा हावभाव । समजले पाहिजे, उपाव- । प्रगटचि आहे ॥२६॥
आळसें कार्यभाग नासतो । साक्षेप होत होत होतो । दिसते गोष्टी कळेना तो । शाहाणा कैसा ॥२७॥
मित्रि करितां होतें कृत्य । वैर करितां होतो मृत्य । बोलिलें हें सत्य कीं असत्य । वोळखावें ॥२८॥
आपणास शाहाणें करूं नेणे । आपलें हित आपण नेणे । जनीं मैत्रि राखों नेणे । वैर करी ॥२९॥
ऐसें प्रकारीचे जन । त्यास म्हणावें अज्ञान । तयापासी समाधान । कोण पावे ॥३०॥

आपण येकायेकी येकला । सृष्टींत भांडत चालिला । बहुतांमध्यें येकल्याला । येश कैंचें
बहुतांचे मुखीं उरावें । बहुतांचे अंतरीं भरावें । उत्तम गुणीं विवरावें । प्राणीमात्रासी
शाहाणे करावें जन । पतित करावे पावन । सृष्टिमधें भगवद्भजन । वाढवावें ॥३३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चातुर्येलक्षणनाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥

१५–१ : चातुर्यलक्षण

जीवाच्या अंतर्यामी राहणाऱ्या ईश्वररूपी अंतरात्म्यास जो जाणतो तोच खरा चतुर होय. खरा भाग्यवान होय, असे श्रीसमर्थांचे स्पष्ट मत आहे. खरा शहाणा मनुष्य जो मुख्य असेल त्याच्याशी स्नेह जोडतो. बाकीचे मग त्याला आपोआप वश होतात. ही दृष्टी ठेवून लोकसंग्रही पुरुषाने प्रथम अंतरात्मा आपलासा करून घ्यावा. मग सामान्य जनता आपोआप वश होते. लोक वश करून घेण्यास विवेकाचा मार्ग उत्तम आहे. त्या मार्गाने न जाता जे कोणी वशीकरणासारखे प्रयोग करतात ते त्यांचे प्रयोग ठिक-ठिकाणी लटके पडतात. वेडे लोक लटक्याचा अभिमान धरून वागतात आणि अखेर फसतात. ज्याला लोक वश व्हावे असे वाटते त्याने आपला जीव दुसऱ्याच्या जीवात घालावा, आपला अंतरात्मा त्याच्या अंतरात्म्यात मिसळावा. आपले बाह्यांग अगदी साधे ठेवावे. निःस्पृहता असावी, नेहमी ताजे राहणारे ब्रह्मज्ञान असावे. तसेच अनेक लौकिक विषयांचे ज्ञान असावे. ओळखीने ओळख करून घ्यावी. लोकांना बुद्धीने विचार करायला शिकवावे. त्यांचे प्रेम तोडू नये. त्यांच्या मनाचे समाधान करावे. एकाच ठिकाणी फार काळ राहिल्याने व्याप सांभाळाता येत नाही. म्हणून एके ठिकाणी सारखे न राहता प्रत्येकाला सावधपणे भेटत जावे. भेटून माणसाचे मन राखावे. आपल्या अंगी उत्तम गुण असावे, कारण ते पाहून माणसाला समाधान वाटते.

॥ श्रीराम ॥

अस्तिमांसांचीं शरीरें । त्यांत राहिजे जीवेश्वरें । नाना विकारीं विकारें । प्रविण होईजे ॥ १ ॥
धनवट पोंचट स्वभावें । विवरोन जाणिजे जीवें । व्हावें न व्हावें आघवें । जीव जाणे ॥ २ ॥
येकीं मागमागों घेणें । येकां न मागतांच देणें । प्रचीतीनें सुलक्षणें । वोळखावीं ॥ ३ ॥
जीव जीवांत घालावा । आत्मा आत्म्यांत मिसळावा । राहराहों शोध घ्यावा । परांतरांचा ॥ ४ ॥
जानवें हेंवडकारें जालें । ढिलेपणें हेवड आलें । नेमस्तपणें शोभलें । दृष्टीपुढें ॥ ५ ॥
तैसेंचि हें मनास मन । विवेकें जावें मिळोन । ढिलेपणें अनुमान । होत आहे ॥ ६ ॥
अनुमानें अनुमान वाढतो । भिडेनें कार्यभाग नासतो । याकारणें प्रत्यये तो । आधीं पाहावा ॥ ७ ॥
दुसऱ्याचे जीवींचें कळेना । परांतर तें जाणवेना । वश्य होती लोक नाना । कोण्या प्रकारें ॥ ८ ॥
आकल सांडून परती । लोक वश्यकर्ण करिती । अपूर्णपणें हलु पडती । ठाईं ठाईं ॥ ९ ॥
जगदीश आहे जगदांतरी । चेटकें करावीं कोणावरी । जो कोणी विवेकें विवरी । तोचि श्रेष्ठ ॥१०॥
श्रेष्ठ कार्यें करी श्रेष्ठ । कृत्रिम करी तो कनिष्ठ । कर्मानुसार प्राणी नष्ट । अथवा भले ॥११॥
राजे जाती राजपंथें । चोर जाती चोरपंथें । वेडे ठके अल्पस्वार्थें । मूर्खपणें ॥१२॥

मूर्खास वाटे मी शहाणा । परी तो वेडा दैन्यवाणा । नाना चातुर्याच्या खुणा । चतुर जाणें ॥१३॥
जो जगदांतरें मिळाला । तो जगदांतरचि जाला । अत्रत्रीं परत्रीं तयाला । काये उणें ॥१४॥
बुद्धि देणें भगवंताचें । बुद्धिवीण माणूस कार्चे । राज्य सांडून फुकाचें । भीक मागे ॥१५॥
जें जें निर्माण जालें । तें तें तयास मानलें । अभिमान देऊन गोविलें । ठाईं ठाईं ॥१६॥
अवघेच म्हणती आम्हीं थोर । अवघेचि म्हणती आम्ही सुंदर । अवघेचि म्हणती आम्ही चतुर । भूमंडळीं ॥१७॥
ऐसा विचार आणितां मना । कोणीच लहान म्हणवीना । जाणते आणिती अनुमाना । सकळ कांहीं ॥१८॥
आपुलाल्या साभिमानें । लोक चालिले अनुमानें । परंतु हें विवेकानें । पाहिलें पाहिजे ॥१९॥
लटिक्याचा साभिमान घेणें । सत्य अवघें च सोडणें । मूर्खपणाचीं लक्षणें । ते हे ऐसीं ॥२०॥
सत्याचा जो साभिमान । तो जाणावा निराभिमान । न्यायें अन्यायें समान । कदापि नव्हे ॥२१॥
न्याये म्हणिजे तो शाश्वत । अन्यायें म्हणिजे तो अशाश्वत । बाष्कळ आणि नेमस्त । येक कैसा ॥२२॥
येक उघड भाग्य भोगिती । येक तश्कर पळोन जाती । येकांची प्रगट महंती । येकांची कानकोंडी ॥२३॥
आचारविचारेंविण । जें जें करणें तो तो सीण । धूर्त आणि विचक्षण । तेचि शोधावे ॥२४॥
उदंड बाजारी मिळाले । परी ते धूर्तेंचि आळिले । धूर्तांपासीं कांहीं न चले । बाजाऱ्यांचें ॥२५॥
याकारणें मुख्य मुख्य । तयांसी करावें सख्य । येणेंकरितां असंख्य । बाजारी मिळती ॥२६॥
धूर्तांसि धूर्तेचि आवडे । धूर्त धूर्तांचे पवाडे । उगेचि हिंडती वेडे । कार्येंविण ॥२७॥
धूर्तांसि धूर्तपण कळलें । तेणें मनास मन मिळालें । परी हें गुप्तरूपें केलें । पाहिजे सर्वें ॥२८॥
समर्थाचें राखतां मन । तेथें येती उदंड जन । जन आणि सज्जन । आर्जव करिती ॥२९॥
बोळखीनें बोळखी साधावी । बुद्धीनें बुद्धि बोधावी । नीतिन्यायें वाट रोधावी । पाषांडाची ॥३०॥
वेष धरावा बावळा । अंतरीं असाव्या नाना कळा । सगट लोकांचा जिव्हाळा । मोडूं नये ॥३१॥
निस्पृह आणि नित्य नूतन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान । प्रगट जाणता सज्जन । दुल्लभ जगीं ॥३२॥
नाना जिनसपाठान्तरें । निवती सकाळांची अंतरें । चंचलपणें तदनंतरें । सकळां ठाईं ॥३३॥
येके ठाईं बैसोन राहिला । तरी मग व्यापाचि बुडाला । सावधपणे ज्याला त्याला । भेटी द्यावी ॥३४॥
भेटभेटों उरी राखणें । हे चातुर्याचीं लक्षणें । मनुष्यमात्र उत्तमगुणें । समाधान पावे ॥३५॥

इति श्रीदासबोध गुरुशिष्यसंवादे पञ्चदशदशके चातुर्यलक्षणनाम समास प्रथम ॥ १ ॥

द. १५–६ : चातुर्यविवरण

मानवी जीवनात ज्ञानास परमोच्च स्थान आहे, असे श्रीसमर्थांचे अगदीं स्पष्ट मत या समासात उघडपणे आढळते. आत्मज्ञानाच्या पावित्र्याबद्दल, श्रेष्ठत्वाबद्दल आणि सामर्थ्याबद्दल मुळी प्रश्नच नाही. परंतु बुद्धीच्या आणि शब्दज्ञानाच्या भूमिकेवर जीवन जगणाऱ्या सामान्य माणसाला देखील अखेर ज्ञानच खरे सामर्थ्य प्रदान करते. हे ज्ञान कागदावर लिहिले जाते. असा या समासाचा आरंभ आहे.

ज्ञानाचा आधार घट्ट धरून माणूस प्रयत्न करू लागला, तर प्रारब्धाची रेषादेखील तो बदलून टाकू शकतो. असा प्रत्यक्ष अनुभव येतो. म्हणून माणसाने उगीच कोणाचे ऐकू नये. खरे-खोटे निवडावे, दृढ निश्चय करावा आणि परमार्थ साधावा. लोकसंग्रह करणाऱ्या माणसाने कोणास नाराज करू नये. प्रसंगी हेकट माणसाचे पण ऐकावे. आपले मन दुसऱ्याच्या मनाशी मिळवून वागावे. आधी कोणाचेही मन वश करून घ्यावे व मग हळूहळू ते उकलावे. अशा रीतीने वेड्याला शहाणा करून परमार्थ शिकवावा. जीवनात धक्के चपेटे सोसावे. नीच शब्द गिळावे, प्रसंगी जाणपणाने बोलावे, पण आपल्याकडे जाणतेपणा न घ्यावा. अंगी लीनता असावी. भिक्षेच्या निमित्ताने पुष्कळ गावांचे निरीक्षण करावे. पुष्कळ लोक सूक्ष्म नजरेखालून घातले तर कुठेतरी काहीतरी आढळते. लोकांच्या शंका निरसाव्या; जरूर वाटल्यास ग्रंथ लिहावा. चांगला ग्रंथ लिहिण्यात उपकार आहे. अशा वागणुकीने जो पुष्कळांना मान्य होतो तो असामान्य होतो.

Kshirsagar

॥ श्रीराम ॥

पीतापासून कृष्ण जालें । भूमंडळीं विस्तारलें । तेणेंविण उमजलें । हें तो घडेना ॥१॥
आहे तरी स्वल्प लक्षण । सर्वत्रांची सांठवण । अधम आणी उत्तम गुण । तेथेंचि असती ॥२॥
महीसुत सरसाविला । सरसाऊन द्विधा केला । उभपेता मिळोन चालिला । कार्यभाग ॥३॥
स्वेतास्वेतास गांठीं पडतां । मधें कृष्ण मिश्रित होतां । इहलोकसार्थकता । होत आहे ॥४॥
विवरतां याचा विचार । मूर्ख तोचि होये चतुर । सद्यप्रचित साक्षात्कार । परलोकींचा ॥५॥
सकळांस जें मान्य । तोंचि होतसे सामान्य । सामान्यास अनन्य । होईजेत नाहीं ॥६॥
उत्तम मध्यम कनिष्ठ रेखा । अदृष्टीची गुप्त रेखा । चत्वार अनुभव सारिखा । होत नाहीं ॥७॥
चौदा पीढ्यांचे पवाडे । सांगती ते शाहाणे कीं वेडे । ऐकत्यानें घडे किं न घडे । ऐसें पाहावें ॥८॥
रेखा तितुकी पुसोन जाते । प्रत्यक्ष प्रत्यया येतें । डोळेझांकणी करावी ते । कायेनिमित्य ॥९॥
बहुतांचे बोलीं लागलें । तें प्राणी अनुमानीं बुडाले । मुख्य निश्चयें चुकलें । प्रत्ययाचा ॥१०॥
उदंडाचें उदंड ऐकावे । परी तें प्रत्ययें पाहावें । खरेंखोटें निवडावें । अंतर्यामीं ॥११॥
कोणासी नव्हे म्हणों नये । समजावे अपाये उपाये । प्रत्यये घ्यावा बहुत काये । बोलोनियां ॥१२॥
माणुस हेंकाड आणी कच्चें । मान्य करावें तयाचें । येणें प्रकारें बहुतांचें । अंतर राखावें ॥१३॥
अंतरीं पीळ पेच वळसा । तोचि वाढवी बहुवसा । तरी मग शाहाणा कैसा । निवऊं नेणें ॥१४॥
वेडें करावें शाहाणें । तरीच जिणें श्लाघ्यवाणें । उगेंच वादांग वाढवणें । हें मूर्खपण ॥१५॥
मिळोन जाऊन मेळवावें । पडी घेऊन उलथावें । कांहींच कळों नेदावें । विवेकबळें ॥१६॥
दुसऱ्याचे चालणीं चालावें । दुसऱ्याचे बोलणीं बोलावें । दुसऱ्याचे मनोगतें जावें । मिळोनियां ॥१७॥
जो दुसऱ्याच्या हितावरी । तो विपट कहिंच न करी । मानत मानत विवरी । अंतर तयाचें ॥१८॥
आधीं अंतर हातीं घ्यावें । मग हळुहळु उकलावें । नाना उपायें न्यावें । परलोकासी ॥१९॥
हेंकाडास हेंकाड मिळाला । तेथें गल्बलाचि जाला । कळहो उठतां चातुर्याला । ठाव कैंचा ॥२०॥
उगीच करिती बडबड । परी करून दाखवणें हें अवघड । परस्थळ साधणें जड । कठिण आहे ॥२१॥

धके चपेटे सोसावे । नीच शब्द साहात जावें । प्रस्तावोन परावे । आपले होती ॥२२॥
प्रसंग जाणोनि बोलावें । जाणपण कांहींच न घ्यावें । लीनता धरून जावें । जेथतेथें ॥२३॥
कुग्रामें अथवा नगरें । पाहावीं घरांचीं घरें । भिक्षामिसें लहानथोरें । परीक्षून सोडावीं ॥२४॥
बहुतीं कांहीं तरी सांपडे । विचक्षण लोकीं मित्री घडे । उगेंच बैसतां कांहींच न घडे । फिर्णें विवरणें ॥२५॥
सावधपणें सर्व जाणावें । वर्तमान आधींच घ्यावें । जाऊं ये तिकडे जावें । विवेकेंसहित ॥२६॥
नाना जिनसपाठांतरें । निवती सकळांचीं अंतरें । लेहोन देतां परोपकारें । सीमा सांडावी ॥२७॥
जैसें जयास पाहिजे । तैसें तयास दीजे । तरी मग श्रेष्ठाचि होईजे । सकळां मान्ये ॥२८॥
भूमंडळीं सकळांस मान्य । तो म्हणों नयें सामान्य । कित्येक लोक अनन्य । तया पुरुषासी ॥२९॥
ऐसीं चातुर्याचीं लक्षणें । चातुर्यें दिग्विजये करणें । मग तयास काये उणें । जेथतेथें ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चातुर्यविवरणनाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥

* * *

दासबोध प्रबोध : प्रश्नपत्रिका ३ री

[दा. १४-६, १५-१ चातुर्यलक्षण, १५-६ चातुर्यविवरण; यावर आधारित]

प्र. १. खालील ओव्यांचा अर्थ सांगा.
(१) पीतापासून कृष्ण जालें । १५-६-१ (२) समजले आणि वर्तले । १४-६-२५
(३) भेटभेटों उरी राखणें । १५-१-३५

प्र. २. कल्पना-विस्तार करा.
(१) १४-६-२३ (२) १५-१-२१ (३) १५-६-८

प्र. ३. लेखनक्रियेची महति श्रीसमर्थांनी द. १५-६ मध्ये प्रारंभीच्या पाच ओव्यात कशी सांगितली आहे ?

प्र. ४. टिपणे द्या— १५-६-९ १५-६-१६
(१) रेखा तितुकी पुसोनि जाते । (२) पडी घेऊन उलथावें ।

प्र. ५. "माणसाने चातुर्याने दिग्विजय संपादन करावा" असे सांगताना श्रीसमर्थांनी कोणती पथ्ये सुचविली आहेत आणि कोणते मार्ग दाखविले आहेत ?

* * *

दासबोध प्रबोध : स्वाध्याय ४

द. ७-८ : श्रवणानिरूपण

बृहदारण्यक उपनिषदामध्ये याज्ञवल्क्य-मैत्रेयी संवाद आहे. त्यामध्ये "न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ।" अर्थ-" सर्व वस्तू आपल्याला आवडतात,

त्या वस्तूंसाठी त्या आवडत नाहीत, तर आपल्या आत्म्यासाठी त्या आपल्याला आवडतात. असा मोठा महत्त्वाचा निष्कर्ष याज्ञवल्क्याने काढला आणि शेवटी मैत्रेयीला असे सांगितले की, " आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः मन्तव्यः निदिध्यासितव्यः । " अर्थ-" अर्थात् सर्वांत प्रिय असलेला हा आत्माच दर्शनास योग्य आहे. त्याचे श्रवण करावे, मनन करावे आणि पुन्हा पुन्हा ध्यान करावे. " श्रवण हा शब्द श्रीसमर्थ फार व्यापक अर्थाने वापरतात. उपनिषदांत सांगितलेला आत्मदर्शनाचा मार्गच श्रीसमर्थांनीं आपल्या ग्रंथामध्ये, विशेषतः दासबोधामध्ये, निःसंदेहपणे प्रतिपादन केला आहे म्हणून त्यांच्या श्रवणाच्या निरूपणात मनन आणि निदिध्यासन अंतर्भूत आहे हे दृढपणे ध्यानात ठेवावे. ज्ञानमार्ग असो की भक्तिमार्ग असो, योगमार्ग असो की शक्तिमार्ग असो, मनाची संपूर्ण एकाग्रता होऊन ध्यानावस्था साध्य होणे हे ध्येय असते. ध्यानावस्थेत एकत्र गोळा होणारे मन एकाएकी तयार होत नाही. त्यासाठी त्याच्यावर ध्येयाचे संस्कार सारखे करावे लागतात. श्रवणाने हे कार्य होते. परंतु झालेला संस्कार खोल रुतून मनाचा अविभाज्य घटक होण्यासाठी त्या संस्काराचे रवंथ करावे लागते. एकच विषय मनात पुष्कळ वेळ घोळविण्याचे कार्य मननाने साधते आणि अधिकारी पुरुषाकडून नित्य श्रवण केल्याने मनाला सतत प्रेरणा मिळते. साधू पुरुषाचे शब्द श्रोत्याला (इलेक्ट्रिफाय) प्रस्फुरित करतात. म्हणून परमार्थामध्ये श्रवणाला इतके महत्व आहे.

॥ श्रीराम ॥

ऐका परमार्थाचें साधन । जेणें होये समाधान । तें तूं जाण गा श्रवण । निश्चयेंसीं ॥ १ ॥
श्रवणें आतुडे भक्ती । श्रवणें उद्भवे विरक्ती । श्रवणें तुटे आसक्ती । विषयांची ॥ २ ॥
श्रवणें घडे चित्तशुद्धी । श्रवणें होये दृढबुद्धी । श्रवणें तुटे उपाधी । अभिमानाची ॥ ३ ॥
श्रवणें निश्चयो घडे । श्रवणें ममता मोडे । श्रवणें अंतरीं जडे । समाधान ॥ ४ ॥
श्रवणें आशंका फिटे । श्रवणें संशय तुटे । श्रवण होतां पालटे । पूर्वगुण आपुला ॥ ५ ॥
श्रवणें आवरे मन । श्रवणें घडे समाधान । श्रवणें तुटे बंधन । देहबुद्धीचें ॥ ६ ॥
श्रवणें मीपण जाये । श्रवणें धोका न ये । श्रवणें नाना अपाये । भस्म होती ॥ ७ ॥
श्रवणें होये कार्यसिद्धी । श्रवणें लागे समाधी । श्रवणें घडे सर्व सिद्धी । समाधानासी ॥ ८ ॥
सत्संगावरी श्रवण । तेणें कळे निरूपण । श्रवणें होईजे आपण । तदाकार ॥ ९ ॥
श्रवणें प्रबोध वाढे । श्रवणें प्रज्ञा चढे । श्रवणें विषयांचे वोढे । तुटोन जाती ॥१०॥
श्रवणें विचार कळे । श्रवणें ज्ञान हें प्रबळें । श्रवणें वस्तु निवळे । साधकासी ॥११॥
श्रवणें सद्बुद्धि लागे । श्रवणें विवेक जागे । श्रवणें मन हें मागे । भगवंतासी ॥१२॥
श्रवणें कुसंग तुटे । श्रवणें काम वोहटे । श्रवणें धोका आटे । येकसरां ॥१३॥
श्रवणें मोह नासे । श्रवणें स्फूर्ति प्रकाशे । श्रवणें सद्वस्तु भासे । निश्चयात्मक ॥१४॥
श्रवणें होये उत्तम गती । श्रवणें आतुडे शांती । श्रवणें पाविजे निवृत्ती । अचळ पद ॥१५॥

श्रवणा ऐसें सार नाहीं । श्रवणें घडे सर्व कांहीं । भवनदीचा प्रवाहीं । तरणोपाव श्रवणें ॥१६॥
श्रवण भजनाचा आरंभ । श्रवण सर्वी सर्वारंभ । श्रवणें होये स्वयंभ । सर्व कांहीं ॥१७॥
प्रवृत्ती अथवा निवृत्ती । श्रवणेंविण न घडे प्राप्ती । हे तों सकळांस प्रचिती । प्रत्यक्ष आहे ॥१८॥
ऐकल्याविण कळेना । हें ठाउकें आहे जना । याकारणें मूळ प्रेत्ना । श्रवण आधीं ॥१९॥
बें जन्मीं ऐकलेंचि नाहीं । तेथें पडिजे संदेहीं । म्हणोनियां दुजें कांहीं । साम्यता न घडे ॥२०॥
बहुत साधनें पाहातां । श्रवणास न घडे साम्यता । श्रवणेंविण तत्वतां । कार्य न चले ॥२१॥
न देखतां दिनकर । पडे अवघा अंधकार । श्रवणेंविण प्रकार । तैसा होये ॥२२॥
कैसी नवविधा भक्ती । कैसी चतुर्विधा मुक्ती । कैसी आहे सहजस्थिती । हे श्रवणेंविण न कळे ॥२३॥
न कळे षड्कर्माचरण । न कळे कैसें पुरश्चरण । न कळे कैसें उपासन । विधियुक्त ॥२४॥
नाना व्रतें नाना दानें । नाना तपें नाना साधनें । नाना योग तीर्थाटणें । श्रवणेंविण न कळती ॥२५॥
नाना विद्या पिंडज्ञान । नाना तत्त्वांचें शोधन । नाना कळा ब्रह्मज्ञान । श्रवणेंविण न कळे ॥२६॥
आठराभार वनस्पती । येका जळें प्रबळती । येका रसे उत्पत्ती । सकळ जीवांची ॥२७॥
सकळ जीवां येक पृथ्वी । सकळ जीवां येक रवी । सकळ जीवां वर्तवी । येक वायो ॥२८॥
सकळ जीवां येक पैस । जयास बोलिजे आकाश । सकळ जीवांचा वास । येका परब्रह्मीं ॥२९॥
तैसें सकळ जीवांस मिळोन । सार येकचि साधन । तें हें जाण श्रवण । प्राणीमात्रांसी ॥३०॥
नाना देश भाषा मतें । भूमंडळीं असंख्यातें । सर्वांस श्रवणापरतें । साधन चि नाहीं ॥३१॥
श्रवणें घडे उपरती । बद्धाचे मुमुक्ष होती । मुमुक्षाचे साधक, अती- । नेमेंसिं चालती ॥३२॥
साधकाचे होती सिद्ध । आंगीं बाणतां प्रबोध । हें तों आहे प्रसिद्ध । सकळांस ठाउकें ॥३३॥
ठाईंचे खळ चांडाळ । तेचि होती पुण्यसिळ । ऐसा गुण तत्काळ । श्रवणाचा ॥३४॥
जो दुर्बुद्धि दुरात्मा । तोचि होये पुण्यात्मा । अगाध श्रवणाचा महिमा । बोलिला न वचे ॥३५॥
तीर्थां व्रतांची फळश्रुती । पुढें होणार सांगती । तैसें नव्हे हातीचा हातीं । सप्रचित श्रवण ॥३६॥
नाना रोग नाना व्याधी । तत्काळ तोडिजे औषधी । तैसी आहे श्रवणसिद्धी । अनुभवी जाणती ॥३७॥
श्रवणाचा विचार कळे । तरीच भाग्यश्री प्रगटे बळें । मुख्य परमात्माच आकळे । स्वानुभवासी ॥३८॥
या नांव जाणावें मनन । अर्थालागीं सावधान । निजध्यासें समाधान । होत असे ॥३९॥
बोलिल्याचा अर्थ कळे । तरीच समाधान निवळे । अकस्मात अंतरीं वोळे । निःसंदेहता ॥४०॥
संदेह जन्माचें मूळ । तें श्रवणें होये निर्मूळ । पुढें सहजचि प्रांजळ । समाधान ॥४१॥
जेथें नाहीं श्रवण मनन । तेथें कैचें समाधान । मुक्तपणाचें बंधन । जडले पाईं ॥४२॥
मुमुक्ष साधक अथवा सिद्ध । श्रवणेंविण तो अबद्ध । श्रवणमननें शुद्ध । चित्तवृत्ति होये ॥४३॥
जेथें नाहीं नित्य श्रवण । तें जाणावें विलक्षण । तेथें साधकें येक क्षण । क्रमूं नये सर्वथा ॥४४॥
जेथें नाहीं श्रवणस्वार्थ । तेथें कैंचा हो परमार्थ । मागें केलें तितुकें वेर्थ । श्रवणेंविण होये ॥४५॥
तस्मात् श्रवण करावें । साधन मनीं धरावें । नित्यनेमें तरावें । संसारसागरीं ॥४६॥

सेविलेंच सेवावें अन्न। घेतलेंचि घ्यावें जीवन। तैसें श्रवणमनन। केलेंचि करावें ॥४७॥
श्रवणाचा अनादर। आळसें करी जो नर। त्याचा होये अपहार। स्वहितविषईं ॥४८॥
आळसाचें संरक्षण। परमार्थाची बुडवण। याकारणें श्रवण। केलेंचि पाहिजे ॥४९॥
आतां श्रवण कैसें करावें। कोण्या पंथास पाहावें। पुढिलें समासीं आघवें। सांगिजेल ॥५०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रवणनिरूपणनाम समास अष्टम ॥ ८॥

* * *

द. ७-९ : श्रवणनिरूपण

माणसाच्या जीवनातील सर्व अंगांना समाज स्पर्श केल्यावाचून राहात नाही. केवळ अंतरंगाशी संबंध असणारे आध्यात्मिक जीवन का असेना, त्या जीवनामध्ये देखील सद्गुरु मिळणे व त्याची संगती घडणे ही समाजाची देणगी आहे. वस्तुस्थिती अशी असल्याने स्वतः मिळवलेले ज्ञान प्रत्येकाने समकालीन समाजाला मुक्तहस्ताने द्यावे, असा श्री समर्थांचा आग्रह आहे. हे ज्ञानदान करण्याचे दोन प्रधान मार्ग चालत आले आहेत. व्याख्यान व प्रवचन यांच्या द्वारा आपले ज्ञान लोकांना श्रवण करायला लावून त्यांना ज्ञानसंपन्न करणे हा एक मार्ग होय. आणि आपले ज्ञान भाषाबद्ध करून लोकांमध्ये प्रसृत करणे हा दुसरा मार्ग होय. कोणत्याही ज्ञानाची उपासना करण्यास एक विशिष्ट धारणा लागते. अर्थात् आत्मज्ञानाची उपासना करण्यासाठी देखील काही पूर्वतयारी अवश्य असते. परंतु मानवीसमाज अफाट आहे. कोणत्या स्त्री किंवा पुरुषापाशी अशी तयारी आहे हे आपणास माहीत नसते. म्हणून सर्व समाजाची जी व्यवहारभाषा आहे तिच्यामध्ये अध्यात्म सांगत राहावे. तिच्यामध्ये अध्यात्म लिहीत जावे. जो अधिकारी असेल तो त्याचा फायदा करून घेतोच घेतो. पण जो अधिकारी नसेल तो देखील ग्रंथामधील विचारांच्या प्रभावाने अधिकारी बनून आपले कल्याण करून घेतो. संतांचा दृष्टिकोन एका अर्थाने विज्ञानाशी जुळत असतो. निरीक्षण आणि प्रयोग यांनी सिद्ध झालेले सिद्धांत तयार करणे आणि त्यांच्या सहाय्याने घटनांचा बरोबर अर्थ लावणे हे विज्ञानाचे काम आहे संतांनी मानवीजीवनाचे सूक्ष्म निरीक्षण केले. स्वतःच्या जीवनावर निर्भयपणे प्रयोग केले आणि या जगातील जीवनाचा संपूर्ण अर्थ शोधून काढला. संतांचे अनुभावविश्व मोठे व्यापक आणि सर्वस्पर्शी असते. ते अति जिवंत, ताजे व रसरशीत असते. त्यांची बुद्धी सूक्ष्म असतेच पण त्यांची प्रतिभा अखंड जागी असते. संत स्वतःचे जीवनदर्शन ग्रंथामध्ये भाषाबद्ध करतात. अर्थात् ग्रंथ कसा असावा याबद्दल त्यांचे विचार थोडेसे भिन्न असतात. श्री समर्थांचे तर म्हणणे असे की, ग्रंथाच्या बहिरंगापेक्षा (त्यामध्ये ग्रंथाची भाषा पण आली) त्याच्या अंतरंगास फार महत्त्व असते. संत जी भाषा वापरतात तिच्यामध्ये स्वतःचा अफाट अनुभव गच्च भरण्याचा प्रयत्न करतात. म्हणून संतग्रंथामध्ये जेथे तेथ अनंताला गवसणी घालणाऱ्या कल्पनांचा सुकाळ आढळतो ग्रंथामधील शब्दांचा आधार घेऊन वाचक जर अतींद्रिय, अव्यय, अव्यक्त आणि अनंत सद्वस्तूच्या अनुभवक्षेत्रामध्ये शिरू शकला तर तो ग्रंथ, ग्रंथ या नावास पात्र समजावा. तो ग्रंथ खरा उत्तम की जो अभ्यासला असता वाचकाच्या अंतरंगावर खोल परिणाम करतो आणि त्याच्या जीवनाला ताबडतोब अध्यात्माचे वळण लागते. इतकेच नव्हे तर वाचकाचे अनेक संशय फिटून आत्मस्वरूपाबद्दल त्याची निश्चित धारणा झाली पाहिजे.

सांगण्याचा सारांश असा की, सामान्य माणसाचे स्वार्थी व अहंकारी जीवन अनेक अशुभ वासनांनी लिडबिडलेले असते. श्रवणाने अथवा ग्रंथसेवनाने त्या जीवनात आमूलाग्र बदल घडणे अवश्य असते. यासाठी माणसाने पुनःपुन्हा श्रवण करावे किंवा एकच ग्रंथ अहोरात्र अभ्यासावा.

॥ श्रीराम ॥

आतां श्रवण कैसें करावें । तेंहि सांगिजेल अघवें । श्रोतां अवधान द्यावें । येकाचित्तें ॥ १ ॥
येक वगृत्वत्व श्रवणीं पडे । तेणें जालें समाधान मोडे । केला निश्चय विघडे । अकस्मात ॥ २ ॥
तें वगृत्वत्व त्यागावें । जें माईक स्वभावें । जेथें निश्चयाच्या नावें । सुन्याकार ॥ ३ ॥
येक्या ग्रंथें निश्चय केला । तो दुजयानें उडविला । तेणें संशयोचि वाढला । जन्मवरी ॥ ४ ॥
जेथें संशय तुटती । होये आशंकानिवृत्ती । अद्वैत ग्रंथ परमार्थी । श्रवण करावे ॥ ५ ॥
जो मोक्षाचा अधिकारी । तो परमार्थपंथ धरी । प्रीति लागली अंतरीं । अद्वैतग्रंथाची ॥ ६ ॥
जेणें सांडिला इहलोक । जो परलोकींचा साधक । तेणें पाहावा विवेक । अद्वैतशास्त्रीं ॥ ७ ॥
जयास पाहिजे अद्वैत । तयापुढें ठेवितां द्वैत । तेणें क्षोभलें उठे चित्त । तया श्रोतयाचें ॥ ८ ॥
आवडीसारिखें मिळे । तेणें सुखचि उंचबळे । नाहीं तरी कंटाळे । मानस ऐकतां ॥ ९ ॥
ज्याची उपासना जैसी । त्यासी प्रीति वाटे तैसी । तेथें वर्णितां दुजयासी । प्रशस्त न वटे ॥१०॥
प्रीतीचें लक्षण ऐसें । अंतरीं उठे अनायासें । पाणी पाणवाटें जैसें । आपणचि धांवे ॥११॥
तैसा जो आत्मज्ञानी नर । तयास नावडे इतर । तेथें पाहिजे सारासार । विचारणा ते ॥१२॥
जेथें कुळदेव्या भगवती । तेथें पाहिजे सप्तशती । इतर देवांची स्तुती । कामा न ये सर्वथा ॥१३॥
घेतां अनंताच्या व्रता । तेथें नलगे भगवद्गीता । साधुजनासी वार्ता । फळाशेची नाहीं ॥१४॥
वीरकंकण घालितां नाकीं । परी तें शोभा पावेना कीं । जेथील तेथें आणिकीं । कामा न ये सर्वथा ॥१५॥
नाना महात्में बोलिलीं । जेथील तेथें वंद्य जाली । विपरीत करून वाचिलीं । तरी तें विलक्षण ॥१६॥
मलारमाहात्म द्वारकेसी । द्वारकामाहात्म नेलें कासी । कासीमाहात्म वेंकटसीं । शोभा न पवे ॥१७॥
ऐसें सांगतां असे वाड । परी जेथील तेथेंचि गोड । तैसी ज्ञानीयांस चाड । अद्वैत ग्रंथाची ॥१८॥
योगियांपुढें राहाण । परीक्षवंतांपुढें पाषाण । पंडितांपुढें डफगाण । शोभा न पवे ॥१९॥
वेदज्ञापुढें जती । निस्पृहापुढें फळश्रुती । ज्ञानीयांपुढें पोथी । कोकशास्त्राची ॥२०॥
ब्रह्मचर्यापुढें नाचणी । रासक्रीडा निरूपणीं । राजहंसापुढें पाणी । ठेविलें जैसें ॥२१॥
तैसें अंतर्निष्ठांपुढें । ठेविलें शृंघारिक टिपडें । तेणें त्याचें कैसें घडे । समाधान ॥२२॥
रायास रंकाची आशा । तक्र सांगणें पीयुषा । संन्याशासी वोवसा । उचिष्ट चांडाळी ॥२३॥
कर्मनिष्ठां वशीकर्ण । पंचाक्षरी निरूपण । तेथें भंगे अंतःकर्ण । सहजचि त्याचें ॥२४॥
तैसे परमार्थिक जन । तयांस नस्तां आत्मज्ञान । ग्रंथ वाचितां समाधान । होणार नाहीं ॥२५॥
आतां असो हें बोलणें । जयासि स्वहित करणें । तेणें सदा विचरणें । अद्वैतग्रंथीं ॥२६॥

आत्मज्ञानी येकचित्त । तेणें पाहाणें अद्वैत । येकांत स्थळीं निवांत । समाधान ॥ २७ ॥
बहुत प्रकारें पाहातां । ग्रंथ नाहीं अद्वैतापरता । परमार्थास तत्त्वता । तारूंच कीं ॥ २८ ॥
इतर जे प्रपंचिक । हास्य विनोद नवरासिक । हित नव्हे तें पुस्तक । परमार्थासी ॥ २९ ॥
जेणें परमार्थ वाढे । आंगीं अनुताप चढे । भक्तीसाधन आवडे । त्या नांव ग्रंथ ॥ ३० ॥
जो ऐकतांच गर्व गळे । कां ते भ्रांतीच मावळे । नातरी येकसरें वोळे । मन भगवंतीं ॥ ३१ ॥
जेणें होये उपरती । अवगुण पालटती । जेणें चुके अधोगती । त्या नांव ग्रंथ ॥ ३२ ॥
जेणें धारिष्ट चढे । जेणे परोपकार घडे । जेणें विषयवासना मोडे । त्या नांव ग्रंथ ॥ ३३ ॥
जेणें परत्रसाधन । जेणें ग्रंथें होये ज्ञान । जेणें होईजे पावन । या नांव ग्रंथ ॥ ३४ ॥
ग्रंथ बहुत असती । नाना विधानें फळश्रुती । जेथें नुपजे विरक्ती भक्ती । तो ग्रंथचि नव्हे ॥ ३५ ॥
मोक्षेंविण फळश्रुती । ते दुराशेची पोथी । ऐकतां ऐकतां पुढती । दुराशाचि वाढे ॥ ३६ ॥
श्रवणीं लोभ उपजेल जेथें । विवेक कैचा असेल तेथें । बैसलीं दुराशेचीं भूतें । तया अधोगती ॥ ३७ ॥
ऐकोनिच फळश्रुती । पुढें तरी पावोन ह्मणती । तयां जन्म अधोगती । सहजाचि जाली ॥ ३८ ॥
नाना फळें पक्षी खावी । तेणेंचि तयां होये तृप्ति । परी त्या चकोराचे चित्तीं । अमृत वसे ॥ ३९ ॥
तैसें संसारी मनुष्य । पाहें संसाराची वास । परी ते भगवंताचे अंश । भगवंतचि इछिती ॥ ४० ॥
ज्ञानियास पाहिजे ज्ञान । भजकास पाहिजे भजन । साधकास पाहिजे साधन । इछेसारिखें ॥ ४१ ॥
परमार्थ्यास परमार्थ । स्वार्थ्यास पाहिजे स्वार्थ । कृपणास पाहिजे अर्थ । मनापासुनी ॥ ४२ ॥
योगियांस पाहिजे योग । भोगियांस पाहिजे भोग । रोगियांस पाहिजे रोग- । हर्ति मात्रा ॥ ४३ ॥
कवीस पाहिजे प्रबंद । तार्किकांस तर्कवाद । भाविकांस संवाद । गोड वाटे ॥ ४४ ॥
पंडितांस पाहिजे वित्पत्ती । विद्वांसास अधेनप्रीती । कळावंतां आवडती । नाना कळा ॥ ४५ ॥
हरिदासा आवडे कीर्तन । सुचिस्मंतां संध्यास्नान । कर्मनिष्ठां विधिविधान । पाहिजे तें ॥ ४६ ॥
प्रेमळास पाहिजे करुणा । दक्षता पाहिजे विचक्षणा । चातुर्य पाहे शाहाणा । आदरेंसीं ॥ ४७ ॥
भक्त पाहे मूर्तिध्यान । संगीत पाहे ताळज्ञान । रागज्ञानी तानमान । मूर्छना पाहे ॥ ४८ ॥
योगाभ्यासी पिंडज्ञान । तत्वज्ञासि तत्वज्ञान । नाडिज्ञानी मात्राज्ञान । पाहातुसे ॥ ४९ ॥
कामिक पाहे कोकशास्त्र । चेटकी पाहे चेटकमंत्र । यंत्री पाहे नाना यंत्र । आदरेंसीं ॥ ५० ॥
टवाळा आवडे विनोद । उन्मत्तास नाना छंद । तामसास अप्रमाद । गोड वाटे ॥ ५१ ॥
मूर्ख होये नादलुब्धी । निंदक पाहे उणी संधी । पापी पाहे पापबुद्धि । लाऊन आंगीं ॥ ५२ ॥
येकां पाहिजे रसाळ । येकां पाहिजे पाल्हाळ । येकां पाहिजे केवळ । साबडी भक्ती आर्त्री आवडी ॥ ५३ ॥
आगमी पाहे आगम । शूर पाहे संग्राम । येक पाहाती नाना धर्म । इछेसारिखे ॥ ५४ ॥
मुक्त पाहे मुक्तलीळा । सर्व पाहे सर्व कळा । जोतिषी भविष्य पिंगळा । वर्णू पाहे ॥ ५५ ॥
ऐसें सांगावें तें किती । आवडीसारिखें ऐकती । नाना पुस्तकें वाचिती । सर्वकाळ ॥ ५६ ॥
परी परत्र साधनेंविण । म्हणों नये तें श्रवण । जेथें नाहीं आत्मज्ञान । तया नाव कर्मणा ॥ ५७ ॥

गोडीविण गोडपण । नाकेंविण सुलक्षण । ज्ञानेंविण निरूपण । बोलोंचि नये ॥५८॥
आतां असो हें बहुत । ऐकावा परमार्थग्रंथ । परमार्थग्रंथेविण वेर्थ । कथागोवी ॥५९॥
म्हणोनि नित्यानित्यविचार । जेथें बोलिला सारासार । तोचि ग्रंथ पैलपार । पाववी विवेकें ॥६०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रवणनिरूपणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

* * *

द. १७-३ : श्रवणनिरूपण

आत्मज्ञान साध्य करण्यासाठी अनेक मार्ग प्रचलित आहेत. परंतु श्रुती माउलीने सांगितलेला व अनेक थोर आत्मज्ञानी पुरुषांनी चोखाळलेला राजमार्गच श्री समर्थांना अतिशय आवडतो. श्रवण, मनन, निदिध्यसन आणि रोकडा आत्मसाक्षात्कार असा तो चार पायऱ्यांचा मार्ग आहे. या समासात त्याचे थोडक्यात वर्णन आढळते. श्रीसमर्थ म्हणत आहेत की हा ग्रंथ आधीच सोडू नका. त्यात काय सांगितले आहेत ते नीट बघा. कोणतेही ज्ञान प्रथम व्यवस्थित श्रवण झाले पाहिजे. नंतर त्यावर मनन करणे अति अवश्य असते. ज्ञानाचा विषय जितका सूक्ष्म तितका त्यावर मनन करण्यास विचार सूक्ष्म लागतो. परमार्थात आत्मस्वरूपावर विचार करायचा असतो. अंतरात्मा युगानयुगे विश्व चालवतो आहे. जगातील मोठमोठे पुरुष त्याच्यासाठीच जगले. तो नसेल तर सारे व्यर्थ जाते. म्हणून सर्व ज्ञानामध्ये आत्मज्ञान श्रेष्ठ आहे. जो अत्यंत मननशील आहे, विवेकसंपन्न आहे, त्याला पंचभूतांच्या पलीकडे स्वतःपाशी तो आत्मा सापडतो. त्यासाठी सूक्ष्मात शिरणे अवश्य असते. परंतु मायादेवीच्या धांदलीत सूक्ष्मामध्ये लक्ष गुंतवणारा माणूस क्वचितच आढळतो. दृश्याच्या नादी लागल्याने अधोगती होते. यासाठी साधकाने विचारांनी ऊर्ध्व व्हावे, म्हणजेच सूक्ष्मामध्ये शिरावे. निरंजनास धुंडता धुंडता देहातीत होणारा तो धन्य होय. उपासनेने अगदी मूळ संकल्पापर्यंत पोचावे. त्याच्या पलीकडे निश्चळ ब्रह्म असते. त्या ब्रह्माचा विचार तर सूक्ष्माहून सूक्ष्म आहे. साधकाने विवेकप्रलयाने जावे. हा साधला कीं, ग्रंथ बाजूला ठेवावा.

॥ श्रीराम ॥

थांबा थांबा ऐका ऐका । आधींच ग्रंथ सोडूं नका । सांगितलें तें ऐका । सावधपणें ॥ १ ॥
श्रवणामध्यें सार श्रवण । तें हें अध्यात्मनिरूपण । सुचित करून अंतःकर्ण । ग्रन्थामधें विवरावें ॥ २ ॥
श्रवणमननाचा विचार । निजध्यासें साक्षात्कार । रोकडा मोक्षाचा, उधार- । बोलोंचि नये ॥ ३ ॥
नाना रत्नें परीक्षितां । अथवा वजनें करितां । उत्तम सोनें पुटीं घालितां । सावधान असावें ॥ ४ ॥
नाना नाणीं मोजून घेणें । नाना परीक्षा करणें । विवेकी मनुष्यासी बोलणें । सावधपणें ॥ ५ ॥
जैसें लाखोलीचें धान्य । निवडून वेंचितां होतें मान्य । सगट मानितां अमान्य । देव क्षोभे ॥ ६ ॥

येकांतीं नाजुक कारबार । जेथें असावें अतितत्पर । त्याच्या कोटिगुणें विचार । अध्यात्मग्रन्थीं ॥ ७ ॥
काहिण्या कथा गोष्टी पवाड । नाना अवतारचरित्रें वाड । त्या समस्तांमध्यें जाड । अध्यात्मविद्या ॥ ८ ॥
गत गोष्टीस ऐकिलें । तेणें काये हातास आलें । म्हणती पुण्य प्राप्त जालें । परी तें दिसेना कीं ॥ ९ ॥
तैसें नव्हे अध्यात्मसार । हा प्रचितीचा विचार । कळतां अनुमानाचा संव्हार । होत जातो ॥१०॥
मोठे मोठे येऊन गेले । आत्म्याकरितांच वर्तले । त्या आत्म्याचा माहिमा बोले । ऐसा कवणु ॥११॥
युगानयुगें येकटा येक । चालवितो तिनी लोक । त्या आत्म्याचा विवेक । पाहिलाच पाहावा ॥१२॥
प्राणी आले, येऊन गेले । ते जैसे जैसे वर्तले । ते वर्तणुकेचें कथन केलें । इछेसारखें ॥१३॥
जेथें आत्मा नाहीं दाट । तेथें अवघें सरसपाट । आत्म्याविण बापुडें काष्ठ । काये जाणे ॥१४॥
ऐसें वरिष्ठ आत्मज्ञान । दुसरें नाहीं यासमान । सृष्टीमधें विवेकी सज्जन । तेचि हें जाणती ॥१५॥
पृथ्वी आणी आप तेज । याचा पृथ्वीमध्यें समज । अंतरात्मा तत्वबीज । तें वेगळेंचि राहिलें ॥१६॥
वायोपासून पैलिकडे । जो कोणी विवेकें पवाडे । जवळीच आत्मा सांपडे । तया पुरुषासी ॥१७॥
वायो आकाश गुणमाया । प्रकृतिपुरुष मूळमाया । सूक्ष्मरूपें प्रचित येया । कठिण आहे ॥१८॥
मायादेवीच्या धांदली । सूक्ष्मीं कोण मन घाली । समजला त्याची तुटली । संदेहवृत्ती ॥१९॥
मूळमाया चौथा देह । जाला पाहिजे विदेह । देहातीत होऊन राहे । धन्य तो साधु ॥२०॥
विचारें ऊर्ध चढती । तयासीच ऊर्धगती । येरां सकळां अधोगती । पदार्थज्ञानें ॥२१॥
पदार्थ चांगले दिसती । परी ते सर्वेचि नासती । अतो भ्रष्ट ततो भ्रष्ट होती । लोक तेणें ॥२२॥
याकारणें पदार्थज्ञान । नाना जिनसीचा अनुमान । सर्व सांडून, निरंजन- । धुंडीत जावें ॥२३॥
अष्टांग योग पिंडज्ञान । त्याहून थोर तत्वज्ञान । त्याहून थोर आत्मज्ञान । तें पाहिलें पाहिजे ॥२४॥
मूळमायेचे सेवटीं । हरिसंकल्प मुळीं उठी । उपासनायोगें मिठी । तेथें घातली पाहिजे ॥२५॥
मग त्यापैलिकडे जाण । निखळ ब्रह्म निर्गुण । निर्मळ निश्चळ त्याची खूण । गगनासारिखी ॥२६॥
येथून तेथवरी दाटलें । प्राणीमात्रांस भेटलें । पदार्थमात्रीं लिगटलें । व्यापून आहे ॥२७॥
त्याऐसें नाहीं थोर । सूक्ष्माहून सूक्ष्म विचार । पिंडब्रह्मांडाचा संव्हार- । होतां, कळे ॥२८॥
अथवा पिंडब्रह्मांड असतां । विवेकप्रळये पाहो जातां । शाश्वत कोण तें तत्वतां । उमजों लागे ॥२९॥
करून अवघा तत्वझाडा । सारासाराचा निवाडा । सावधपणें ग्रन्थ सोडा । सुखिनावें ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रवणनिरूपणनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥

* * *

दासबोध–प्रबोधः प्रश्नपत्रिका ४ थी

[श्रवणमाहात्म्य : द. ७–८, ७–९, १७–३ यावर आधारित]

प्र. १. द. १७–३ मध्ये पहिल्याच ओवीत ग्रंथ सोडण्यापूर्वी कोणती तयारी करावी असे समर्थांनी सांगितले आहे ?

प्र. २. श्रवणापासून कोणते लाभ होतात ? दहा लक्षणे लिहा. (द. ७-८)

प्र. ३. ज्ञानी साधकाला अद्वैत ग्रंथ-श्रवणच पाहिजे हा विचार समर्थांनी द. ७-९ मधील तीन चार ओव्यात मांडला आहे. त्या ओव्या लिहा.

प्र. ४. येकांती नाजुक कारबार । तेथें असावे अति तत्पर । त्याच्या कोटि गुणें विचार । अध्यात्म ग्रंथीं ॥ या ओवीचे ७-८ ओळीत स्पष्टीकरण करा.

प्र. ५. १) तुम्ही आतापर्यंत ऐकलेल्या पाच प्रभावी प्रवचनकारांची नांवे लिहा.

२) त्यांनी केलेल्या प्रवचनातील कोणत्या विशिष्ट विचारांचा ठसा आपल्यावर उमटला ?

३) श्री समर्थांची चांगल्या ग्रंथाची लक्षणे सांगा.

* * *

दासबोध प्रबोध : स्वाध्याय ५ वा

द. १६-९ : नाना उपासनानिरूपण

श्रोत्यांनी असा प्रश्न विचारला कीं जगामध्ये पुष्कळ प्रकारचे लोक आहेत. त्यांच्या उपासना-देखील पुष्कळ प्रकारच्या असतात. जो तो आपल्या देवतेचे श्रद्धेने व मनापासून भजनपूजन करतो, स्तवन करतो, आणि प्रत्येक जण आपल्या उपासनेला निर्गुण म्हणतो. हे कसे ? या प्रश्नाचे उत्तर देण्यासाठी श्रीसमर्थांनी हा समास सांगितला आहे. त्यांचे उत्तर असे की आपल्या दैवताची स्तुती करण्याचा माणसाचा स्वभाव आहे. त्याचा हा परिणाम असतो. येथे निर्गुण म्हणजे बहुगुण. अंतरात्मा हाच खरा बहुगुणी आहे. सगळ्या देवता अंतरात्म्याच्याच अंशरूप असतात. भक्त लोक जे भजनपूजन करतात ते अखेर अंतरात्म्यास पोचते. पावसाचे पाणी झाडाच्या शेंड्यावर पडते, तरीपण ते मुळाकडे जाते, तसे हे घडते. सगळ्यांनाच मूळ सापडत नाही. फक्त साधूच्या अंतर्यामी खरा आत्मानात्माविवेक असतो. तो मूळ अंतरात्म्यापर्यंत पोचतो, जे चंचळपणे बदलते, त्यास सगुण म्हणतात. जे निश्चळ असते त्यात कधी विकार किंवा बदल होत नाही. ते गुणातीत निर्गुण होय. या गोष्टी ज्याने त्याने विवेकाने समजाव्या. उगीच वाद घालू नये. राजे दोन प्रकारचे असतात. एक सिंहासनावर आरूढ झालेला खरा राजा आणि दुसरा राजा नावाचा कोणी सेवक, खोटा राजा. या दोघांमधील खरा आपण राजा ओळखतो. त्याचप्रमाणे उपास्य-देवतेला देव म्हणणे ठीक आहे; पण तो खोटा राजा आहे. सर्व दृश्य विरल्यावर जे जे शिल्लक उरते ते खरे निर्गुण होय बाकीचे सारे मायेमध्ये येते. जगात सगळी चंचळ निश्चळाची सळमिसळ आहे. सगुण निर्गुण एकत्र कालवले आहे. त्यांचा नीट विवेक केल्यावाचून सगुण व निर्गुण कोणते ते कळत नाही. म्हणून साधकाने अति सूक्ष्म विचार करावा आणि खरे-खोटे व भ्रष्ट-अंतर्निष्ठ नीट समजून घ्यावे.

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीमध्यें लोक नाना । त्यास नाना उपासना । भावार्थें प्रवर्तले भजना । ठाइं ठाइं ॥ १ ॥

आपुल्या देवास भजती । नाना स्तुती स्तवनें करिती । जे ते निर्गुण ह्मणती । उपासनेसी ॥ २ ॥

याचा कैसा आहे भाव । मज सांगिजे अभिप्राव । अरे हा स्तुतीचा स्वभाव । ऐसा आहे ॥ ३ ॥
निर्गुण ह्मणिजे बहुगुण । बहुगुणी अंतरात्मा जाण । सकळ त्याचे अंश हें प्रमाण । प्रचित पाहा ॥ ४ ॥
सकळ जनासी मानावें तें । येका अंतरात्म्यास पावतें । अधिकारपरत्वें तें । मान्य कीजे ॥ ५ ॥
श्रोता म्हणे हा अनुमान । मुळीं घालावें जीवन । तें पावे पानोपान । हे सध्या प्रचिती ॥ ६ ॥
वक्ता म्हणे तुळसीवरी । उदक घालावें पात्रभरी । वरी न थिरे निमिषभरी । भूमीस भेदे ॥ ७ ॥
थोरा वृक्षास कैसें करावें । सेंड्या पात्र कैसें न्यावें । याचा अभिप्राय देवें । मज निरोपावा ॥ ८ ॥
पर्जन्याचें उदक पडतें । तें तों मुळाकडे येतें । हाताचि पावेना तेथें । काये करिती ॥ ९ ॥
सकळास मूळ सांपडे । ऐसें पुण्य कैंचें घडे । साधुजनाचे पवाडे । विवेकीं मन ॥१०॥
तथापि वृक्षांचेंनि पडिपाडें । जीवन घालितां कोठें पडे । ये गोष्टीचें सांकडें । कांहींच नाहीं ॥११॥
मागील आशंकेचें निर्शन । होतां जालें समाधान । आतां गुणास निर्गुण । कैसें म्हणती ॥१२॥
चंचळपणें विकारलें । सगुण ऐसें बोलिलें । येर तें निर्गुण उरलें । गुणातीत ॥१३॥
वक्ता म्हणे हा विचार । शोधून पाहावें सारासार । अंतरीं राहातां निर्धार । नांव नाहीं ॥१४॥
विवेकेंचि तो मुख्य राजा । आणी सेवकाचें नांव राजा । याचा विचार समजा । वेवाद खोटा ॥१५॥
कल्पांतप्रळईं जें उरलें । तें निर्गुण ऐसें बोलिलें । येर ते अवघेंचि जालें । मायेमधें ॥१६॥
सेना शाहार बाजार । नाना यात्रा लाहानथोर । शब्द उठती अपार । कैसे निवडावे ॥१७॥
कळामधें प्रज्यन्यकाळ । मध्यरात्रीं होतां निवळ । नाना जीव बोलती सकळ । कैसें निवडावें ॥१८॥
नाना देश भाषा मतें । भूमंडळीं असंख्यातें । बहु ऋषी बहु मतें । कैसीं निवडावीं ॥१९॥
वृष्टि होतांच अंकुर । सृष्टीवरी निघती अपार । नाना तरु लाहानथोर । कैसें निवडावें ॥२०॥
खचरें भूचरें जळचरें । नाना प्रकारीचीं शरीरें । नाना रंग चित्रविचित्रें । कैसीं निवडावीं ॥२१॥
कैसें दृश्य आकारलें । नानापरीं विकारलें । उदंडचि पैसावलें । कैसें निवडावें ॥२२॥
पोकळीमधें गंधर्वनगरें । नाना रंग लाहानथोरें । बहु वेक्ति बहु प्रकारें । कैसीं निवडावीं ॥२३॥
दिवसरजनीचे प्रकार । चांदिणें आणी अंधकार । विचार आणि अविचार । कैसा निवडावा ॥२४॥
विचार आणी आठवण । नेमस्त आणी बाष्कळपण । प्राचित आणि अनुमान । येणें रीती ॥२५॥
न्याय आणी अन्याय । होय आणी न होये । विवेकेंविण काये । उमजों जाणें ॥२६॥
कार्यकर्ता आणी निकामी । शूर आणि कुकर्मी । धर्मी आणि अधर्मी । कळला पाहिजे ॥२७॥
धनाढ्य आणि दिवाळखोर । साव आणि तस्कर । खरें खोटें हा विचार । कळला पाहिजे ॥२८॥
वरिष्ठ आणि कानिष्ठ । भ्रष्ट आणी अंतरनिष्ठ । सारासाराविचार पष्ट । कळला पाहिजे ॥२९॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे नाना उपासनानिरूपणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

* * *

द. १६-१० : गुणभूतनिरूपण

श्रोत्यांनी प्रश्न विचारला की जगात सारी पंचभूतांची धांदल दिसते. पंचभूते विकारी आहेत. ती गेल्यावर काय शिल्लक राहते ? तीन गुण कोठे जातात ? श्रीसमर्थ याचे उत्तर देतात. अंतरात्मा हे पाचवे भूत आहे. त्याच्यात त्रिगुणांचा अंतर्भाव असतो. जे जे झालेले आहे ते सारे भूत होय. अर्थात त्रिगुण त्याच्यातच येतात. आपल्याला दिसणारे सारे दृश्य पंचभूतांपासून झालेले आहे. दृश्य पदार्थात एका भूताची उणीव दुसरे भूत भरून काढते. अशा पद्धतीने सजीव देह तयार होतो सर्व ठिकाणी पंचभूतांचा काला असल्याने त्यामध्ये वेगवेगळे निवडता येत नाही. दृश्य विश्वाबद्दल सर्व काही काही समजणे दुर्घट आहे. थोडेसे लक्षात यावे म्हणून काही येथे सांगितले. निरनिराळ्या शास्त्रांच्यामध्ये विरोध असतो, अनुमानाने एक धड निश्चय होत नाही. भगवंताचे गुण अगाध आहेत. एकटा आत्माराम सगळे विश्व पाळतो. त्याच्यावाचून सर्व प्राणी केवळ प्रेत बनतात, धूळ बनतात. अंतरात्मा म्हणजे जिवंतपण, अंतरात्मा नाही म्हणजे मरण, हे बरोबर समजले पाहिजे. माणसाचा विवेकसुद्धा अंतरात्म्यामुळेच घडतो. तात्पर्य, माणसाने अंतरात्मारूपी जगदीशाला भजावे. प्रत्येकाने त्याची उपासना करावी. उपासना उत्तम चालली तर वरील विचार आपोआप कळतात. उपासनेचा आधार फार मोठा असतो, भजन, साधन व अभ्यास यांच्या योगाने परमार्थ साधतो असा विश्वास बाळगावा.

॥ श्रीराम ॥

पंचभूतें चाले जग । पंचभूतांची लगबग । पंचभूतें गेलियां मग । काये आहे ॥ १ ॥
श्रोता वक्तयास बोले । भूतांचे महिमे वाढविले । आणि त्रिगुण कोठें गेले । सांगा स्वामी ॥ २ ॥
अंतरात्मा पांचवें भूत । त्रिगुण त्याचें अंगभूत । सावध करूनियां चित्त । बरें पाहें ॥ ३ ॥
भूत ह्मणिजे जितुकें जालें । त्रिगुण जाल्यांत आलें । इतुकेन मूळ खंडलें । आशंकेचें ॥ ४ ॥
भूतांवेगळें कांहीं नाहीं । भूतजात हें सर्वहि । येकावेगळें येक कांहीं । घडेचिना ॥ ५ ॥
आत्म्याचेनी जाला पवन । पवनाचेन प्रगटे अग्न । अग्नीपासून जीवन । ऐसें बोलती ॥ ६ ॥
जीवन आवघें डबाबिलें । तें रविमंडळें आळलें । वन्हीवायोचेन जालें । भूमंडळ ॥ ७ ॥
वन्ही वायो रवी नस्तां । तरी होते उदंड सीतळता । ते सीतळतेमधें उष्णता । येणें न्यायें ॥ ८ ॥
आवघें वर्मासी वर्म केलें । तरीच येवढें फांपावलें । देहेमात्र तितुकें जालें । वर्मांकरितां ॥ ९ ॥
आवघें सीतळाचि असतें । तरी प्राणीमात्र मरोनी जाते । आवघ्या उष्णेंचि करपतें । सकळ कांहीं ॥१०॥
भूमंडळ आळोन गोठलें । तें रविकिर्णें वाळोन गेलें । मग सहजाचि देवें रचिलें । उपायासी ॥११॥
म्हणोनी केला प्रजन्यकाळ । थंड जालें भूमंडळ । पुढें उष्ण कांहीं सीतळ । सीतकाळ जाणावा ॥१२॥
सीतकाळें कष्टले लोक । करपोन गेले वृक्षादिक । म्हणोन पुढें कौतुक । उष्णकाळाचें ॥१३॥
त्याहिमधें प्रातःकाळ । माध्यानकाळ सायंकाळ । सीतकाळ उष्णकाळ । निर्माण केले ॥१४॥
ऐसें येकामागें येक केलें । विलेनें नेमस्त लाविलें । येणेंकरितां जगले । प्राणीमात्र ॥१५॥
नाना रसें रोग कठीण । म्हणोनी औषधी केल्या निर्माण । परंतु सृष्टीचें विवरण । कळलें पाहिजे ॥१६॥

देहेमूळ रक्त रेत । त्या आपाचे होती दांत । ऐसीच भूमंडळीं प्राचित । नाना रत्नांची ॥१७॥
सकळांसी मूळ जीवन बांधा । जीवनें चाले सकळ धंदा । जीवनेंविण हरिगोविंदा । प्राणी कैंचे ॥१८॥
जीवनाचें मुक्ताफळ । शुक्रासारिखें सुढाळ । हिरे माणिकें इंद्रनीळ । ते जळें जाले ॥१९॥
महिमा कोणाचा सांगावा । जाला कर्दमुचि आघवा । वेगवेगळु निवडावा । कोण्या प्रकारें ॥२०॥
परंतु बोलिले कांहींयेक । मनास कळावया विवेक । जनांमधें तार्किक लोक । समजती आघवें ॥२१॥
आघवें समजलें हें घडेना । शास्त्रांशास्त्रांसी पडेना । अनुमानें निश्चय होयेना । कांहींयेक ॥२२॥
अगाध गुण भगवंताचे । शेष वर्णूं न शके वाचे । वेदविधी तेहि काचे । देवेंविण ॥२३॥
आत्माराम सकळां पाळी । आवघें त्रयलोक्य सांभाळी । तया येकेंविण धुळी । होये सर्वत्रांची ॥२४॥
जेथें आत्माराम नाहीं । तेथें उरों न शके कांहीं । त्रयलोकींचे प्राणी सर्वही । प्रेतरूपी ॥२५॥
आत्मा नस्तां येती मरणें । आत्म्याविण कैंचें जिणें । बरा विवेक समजणें । अंतर्यामीं ॥२६॥
समजणें जें विवेकाचें । तेंहि आत्म्याविण कैंचें । कोणीयेकें जगदीशाचें । भजन करावें ॥२७॥
उपासना प्रगट जाली । तरी हे विचारणा कळली । याकारणें पाहिजे केली । विचारणा देवाची ॥२८॥
उपासनेचा मोठा आश्रयो । उपासनेविण निराश्रयो । उदंड केलें तरी तो जयो । प्राप्त नाहीं ॥२९॥
समर्थाची नाहीं पाठी । तयास भलताच कुटी । याकारणें उठाउठी । भजन करावें ॥३०॥
भजन साधन अभ्यास । येणें पाविजे परलोकास । दास म्हणे हा विश्वास । धरिला पाहिजे ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे गुणभूतनिरूपणनाम समास दशम ॥ १० ॥

* * *

दा. १७-५ : अजपानिरूपण

श्रीसमर्थांनी या समासामध्ये अजपाजपाचा थोडक्यात परामर्ष घेतला आहे. खरे सांगायचे म्हणजे साधकाच्या दृष्टीने अजपाजपाचे महत्त्व सांगावे तेवढे थोडेच आहे. वेद, उपनिषदे, न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, तंत्र आणि बौद्धदर्शन या सर्वांत अजपाजपाचे महत्त्व आढळते. जपा शब्द जप् धातूपासून बनतो. जप् म्हणजे मंत्र इ. मनात म्हणणे. आपण होऊन न करता जो जप आपोआप चालतो तो अजप होय. त्यास गायत्री म्हणतात. "अजपा नाम गायत्रीम् जीवो जपति सर्वदा" गायत्री स्त्रीलिंगी म्हणून अजपा असे रूप बनते. आपण प्रयत्न न करता जो आपोआप जप होतो त्यास अजपाजप असे म्हणतात. "हंसः किंवा हंसो" या मंत्राला अजपा नाव आहे. विद्यारण्यमुनींच्या सर्व दर्शनसंग्रहांमधील पातंजलदर्शनावर भाष्य करताना अभ्यंकर शास्त्री लिहितात- "अजपामंत्रेति, स्वभावसिद्ध एवायं श्वासप्रश्वासरूपः अजपा मंत्रः स्वभावसिद्धत्वात् न अयम् इतरमंत्रवत् जप्यते, तेन अजपा इति उच्यते, तत्र श्वासप्रश्वासयोः "हंसः" इति भावना क्रियते ।"-बाहेरचा वायू आत घेणे हा श्वास तर आतील वायू बाहेर सोडणे हा प्रश्वास. श्वास घेताना सोकार तर श्वास सोडताना हंकार होतो. सोकार शक्तिरूप आहे. तर हंकार शिवरूप आहे. हंसः व सोहं दोन्ही एकच समजावे. मरा, मरा जेव्हा अजपा झाला तेव्हा तोच आपोआप राम राम

झाला. त्याने वाल्ह्याचा वाल्मीकी झाला. तसेच सोहं आणि ओंकार दोन्ही एकच आहेत. सोहं प्रणवरूप आहे. प्रत्येक जीव, सर्व देहाला, सर्व अवयवांना व्यापून सोहं सोहं करीत हृदयात राहतो. भक्तिमान योग्यांना प्रणवजप अतिप्रिय असतो. प्रणवामध्ये परमेश्वराची भावना करून रात्रंदिवस योगी लोक भक्ति पूर्वक प्रणवाचा जप करतात. ज्ञानप्रधान वेदान्ती लोक परमेश्वराशी तदाकार भावनेने अहोरात्र सोहंचा जप करतात, स्वरसाधना करणारे काही लोक केवळ कुंभक करून अजपा जपतात. अशा जपाने त्यांना त्रिकालज्ञान होते. अलौकिक सिद्धी प्राप्त होतात आणि अखेर मोक्ष मिळतो. अजपाजप करणारे अद्वैत वेदान्ती सगुणब्रह्माची अभेदाने उपासना करतात. त्यास "अहंग्रहोपासना" म्हणतात. या उपासनेतील जपाने जीव चढून स्वरूपमय होऊन जातो. निरनिराळ्या सगुण देवतांची उपासना करणारे भक्तिमार्गी संत, अखंड नामस्मरण करतात. सतत अभ्यासाने त्यांना नामाचा अजपाजप साधतो आणि प्रेमसमाधीचा अनुभव येतो. पुढे त्यांचे नाम आपोआप चोवीस तास अखंड चालते. वाणी चार प्रकारच्या आहेत. त्यांपैकी परावाणी केवळ मूळसंकल्परूप, स्फुरणरूप, उन्मेषरूप किंवा शिवशक्तिरूप असते. ती भावमय, शांत, स्वस्थ व आनंदमय अशी अनुभवास येते. तिच्यात केवळ आनंदाचे भान राहते, तिच्यातून प्रथम नाद येतो. तो प्रणवरूप किंवा ओंकारमय असतो. वेदांचे तो सनातन बीज असून दहराकाश त्याचे वसतिस्थान होय. यास नादब्रह्म म्हणतात. पश्यन्तीरूप नादब्रह्म अर्थप्रधान असते, सर्व चराचराला व्यापून राहते. सूक्ष्म नादरूपाने प्रत्येक जीवाच्या अंतर्यामी ते वास्तव्य करते. नादश्रवणाचा अभ्यास करणारे साधक कानात कापसाचे बोळे घालून ध्यानात आतील प्रणव नाद ऐकतात. ते नादश्रवण मंद झाले की स्वरूप प्रचीती मंद झाली असे समजावे. श्रीसमर्थ या समासात असे सांगतात की रोज चोवीस तासांत आपले एकवीस हजार सहाशे श्वासप्रश्वास होतात. हीच अजपाजपाची संख्या होय. स्वराचे जन्मस्थान आत आहे एकांतात मौन धरून बसावे व आत लक्ष द्यावे, म्हणजे सोहं सूक्ष्म नाद ऐकू येतो. उच्चार तर नाही पण शब्द तर असतो. सोहंला ध्वनी नाही म्हणूनच तो सहजशब्द होय. श्वास घेताना सो आणि सोडताना हं असा सोहं मंत्र अजपात चालतो. हा शब्द मागे टाकून सूक्ष्मात जाणारा तो खरा मौनी होय. सर्व जीवांच्या अंतर्यामी अजपा असते. आपल्यामधील अजपा आपण अगदी सहज बघावी. अंतरात्म्याला सहज बघावे, कष्टाने बघू नये, त्याचे दर्शन झाले की ध्यान सहज घडते. माणूस सहजपणे वागला की, अंतरात्मा प्रसन्न होतो. समजा, एखाद्या माणसाच्या घरात आजूबाजूला द्रव्य गुप्तपणे भरलेले आहे. पण ते माहीत नसल्याने तो दारिद्र्य भोगतो. आपल्या घरात द्रव्य भरलेले आहे, ही समजूत पटण्यासच कष्ट पडतात. नंतर ते मिळविण्यास कष्ट पडत नाहीत. त्याचप्रमाणे आपल्या अंतर्यामी अजपा भरलेली आहे हे काही केल्या उमजत नाही. ती समजूत एकदा पटली म्हणजे मग अजपा साधणे कठीण नाही.

॥ श्रीराम ॥

येकवीस सहस्र सासें जपा । नेमून गेली ते अजपा । विचार पाहतां सोपा । सकळ कांहीं ॥ १ ॥
मुखीं नासिकीं आसिजे प्राणें । तयास अखंड येणें जाणें । याचा विचार पाहाणें । सूक्ष्मदृष्टीं ॥ २ ॥
मुळीं पाहातां येक स्वर । त्याचा तार मंद्र घोर । त्या घोराहून सूक्ष्म विचार । अजपाचा ॥ ३ ॥
सारिगमपधनिस । सारिं मात्रुका सायास । प्रथम स्वरें मात्रुकांस । म्हणोन पाहावें ॥ ४ ॥
परेवाचेहून अर्से । आणि पश्यंतीखालतें । स्वरावें जन्मस्थान तें । तेथून उठे ॥ ५ ॥

येकांतीं उगेच बैसावें । तेथें हें समजोन पाहावें । अखंड ध्यावें सांडावें । प्रभंजनासी ॥६॥
येकांतीं मौन्य धरून बैसे । सावध पाहातां कैसें भसे । सोहं सोहं ऐसे । शब्द होती ॥७॥
उच्चारेंविण जे शब्द । ते जाणावे सहजशब्द । प्रत्यया येती परंतु नाद । कांहींच नाहीं ॥८॥
ते शब्द सांडून बैसला । तो मौनी म्हणावा भला । योगाभ्यासाचा गल्बला । याकारणें ॥९॥
येकांतीं मौन्य धरून बैसला । तेथें कोण शब्द जाला । सोहं ऐसा भासला । अंतर्यामीं ॥१०॥
धरितां सो सांडितां हं । अखंड चाले सोहं सोहं । याचा विचार पाहातां बहु । विस्तारला ॥११॥
देहधारक तितुका प्राणी । श्वेतजउद्भिजादिक खाणी । स्वासोस्वास नस्तां प्राणी । कैसे जिती ॥१२॥
ऐसी हे अजपा सकळांसी । परंतु कळे जाणत्यासी । सहज सांडून सायासीं । पडोंच नये ॥१३॥
सहज देव असताचि असे । सायासें देव फुटे नासे । नासिवंत देवास विश्वासे । ऐसा कवणु ॥१४॥
जगदांतराचें दर्शन । सहज घडे अखंड ध्यान । आत्मइछेनें जन । सकळ वर्तती ॥१५॥
आत्मयाचे समाधान । घडे तैसेंचि आशन । सांडले फिटलें समर्पण । तयासीच होये ॥१६॥
अन्नपुरुष पोटीं वसती । तयास अन्नदानें सकळ देती । लोक आज्ञेमधें असती । आत्मयाचे ॥१७॥
सहज देवजपध्यानें । सहज चालणें स्तुति स्तवनें । सहज घडे तें भगवान्‍ें । मान्य कीजे ॥१८॥
सहज समजायाकारणें । नाना हटयोग करणें । परंतु येकायेकीं समजणें । घडत नाहीं ॥१९॥
द्रव्य चुकतें दरिद्र येतें । तरीं लक्ष्मी वरी वर्ततें । प्राणी काय करील तें । ठाउकें नाहीं ॥२०॥
तळघरांमधें उदंड द्रव्य । भिंतीमधें घातलें द्रव्य । स्तंभीं तुळवटीं द्रव्य । आपण मधें ॥२१॥
लक्ष्मीमधें करंटा नांदे । त्याचें दरिद्र आधीक सांदे । नवल केलें परमानंदें । परम पुरुषें ॥२२॥
येक पाहाती येक खाती । ऐसी विवेकाची गती । प्रवृत्ति अथवा निवृत्ति । येणेंचि न्यायें ॥२३॥
अंतरीं वसतां नारायेणें । लक्ष्मीस काये उणें । ज्याची लक्ष्मी तो आपणें । बळकट धरावा ॥२४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अजपानिरूपणनाम समास पंचम ॥ ५ ॥

* * *

दासबोध प्रबोध : स्वाध्याय ५ वा

(१६-९ नाना उपासना; १६-१० गुणभूतनिरूपण; १७-५ अजपानिरूपण, वर आधारित)

प्र. १. जगामध्ये नाना लोक, नाना देवतांची उपासना करतात पण ती एका अंतरात्म्यालाच पावते हे श्रीसमर्थांनी कसे सिद्ध केले आहे ?

प्र. २. अंतरात्मा (किंवा आत्माराम) रूपी जगदीशाची महति द. १६-१० मध्ये कशा प्रकारे वर्णन केली आहे ?

प्र. ३. 'अजपानिरूपण' समासामध्ये साधना करण्याची एक पद्धती समर्थांनी सुचाविली आहे; ती कोणती ?

प्र. ४. पुढील ओव्यांचा अर्थ संदर्भासहित स्पष्ट करा.

१) लक्ष्मीमध्यें करंटा नांदे । त्याचें दरिद्र आधीक सांदे । नवल केलें परमानंदें । परमपुरुषें ॥

२) न्याय आणी अन्याय । होये आणी न होये । विवेकेंविण काये । उमजों जाणें ॥

प्र. ५. १) प्रश्नपत्रिका हाती पडल्यापासून पंधरवड्याचे आत आपला स्वाध्याय पाठविण्याचा आपला संकल्प असतो का ? त्याप्रमाणे वेळेचे नियोजन आपण करता का ?

२) प्रबोध स्तराचे अन्य अभ्यासार्थी आपणास परिचित आहेत का ? असल्यास त्यांच्या-बरोबर प्रश्नपत्रिकेबद्दल विचार विनिमय होतो का ?

३) आपल्या गावी 'दासबोध अभ्यास मंडळ" आहे का ? असल्यास त्याचे कार्य कसे चालते ?

दासबोध प्रबोध : स्वाध्याय ६ वा

द. ५ ७ : बद्धलक्षण

जगातील सर्व माणसे फक्त दोनच वर्गात बसविता येतात. एक वर्ग अज्ञानी माणसांचा आणि दुसरा वर्ग ज्ञानी माणसांचा. अशी कल्पना करावी की पृथ्वीला समांतर असणाऱ्या एका सरळ रेषेवर सर्व माणसे उभी आहेत. रेषेचा आरंभबिंदू म्हणजे अज्ञानी माणसे, रेषेचा अंतबिंदू म्हणजे ज्ञानी माणसे समजावी. मग पारमार्थिक प्रगती म्हणजे आरंभबिंदूकडून अंतबिंदूकडे अधिकाधिक सरकणे होय. अज्ञान सांगते की मी खरा आहे, देव खरा नाही. ज्ञान सांगते की, मी खरा नाही, देव खरा आहे. ज्या प्रमाणात माणसाच्या मीपणाचे, अहंकाराचे खरेपण कमी होत जाईल त्या प्रमाणात देवाचे खरेपण त्याच्या अनुभवास येईल. अज्ञानाचे मुख्य चिन्ह असणारा देहाभिमान कमी कमी होत जाणे हे पारमार्थिक प्रगतीचे मुख्य लक्षण समजावे. अत्यंत अज्ञानी माणसाला श्री समर्थांनी "बद्ध म्हणजे बांधलेला" असे नाव दिले तर संपूर्ण आत्मज्ञानी माणसाला त्यांनी "सिद्ध म्हणजे प्राप्त झालेला" असे नाव दिले. आपण कल्पना केलेल्या रेषेला मध्यबिंदू आहे. त्यामुळें माणसांचे आणखी दोन वर्ग शक्य होतात. आरंभबिंदू सोडून मध्यबिंदूकडे सरकणारे हा तिसरा वर्ग आणि मध्यबिंदूकडून अंतबिंदूकडे सरकणारे हा चौथा वर्ग होय. तिसऱ्या वर्गातील माणसांना "मुमुक्षु म्हणजे मोक्षाची इच्छा असणारा" असे नाव दिले तर चौथ्या वर्गातील माणसांना "साधक म्हणजे साधना करणारा" असे नाव दिले. परमार्थाच्या प्रगतिपथावर बद्धापेक्षा मुमुक्षु उत्तम, मुमुक्षुपेक्षा साधक अधिक उत्तम, आणि साधकाहून सिद्ध सर्वोत्तम होय. या चौघांची लक्षणे आता सांगितली आहेत.

बध्द → मुमुक्षु → साधक → सिध्द.

॥ श्रीराम ॥

सृष्टी जे कां चराचर । जीव दाटले अपार । परी ते अवघे चत्वार । बोलिजेती ॥ १ ॥

ऐक तयांचें लक्षण । चत्वार ते कोण कोण । बद्ध मुमुक्ष साधक जाण । चौथा सिद्ध ॥ २ ॥

यां चौघांविरहित कांहीं । सचराचरीं पांचवा नाहीं । आतां असो हें सर्वही । विशद करूं ॥ ३ ॥

बद्ध म्हणिजे तो कोण । कैसें मुमुक्षाचें लक्षण । साधकसिद्धवोळखण । कैसी जाणावी ॥ ४ ॥
श्रोतीं व्हावें सावध । प्रस्तुत ऐका बद्ध । मुमुक्ष साधक आणि सिद्ध । पुढें निरोपिले ॥ ५ ॥
आतां बद्ध तो जाणिजे ऐसा । अंधारींचा अंध जैसा । चक्षुविण दाही दिशा । सुन्याकार ॥ ६ ॥
भक्त ज्ञाते तापसी । योगी वीतरागी संन्यासी । पुढें देखतां दृष्टीसी । येणार नाहीं ॥ ७ ॥
न दिसे नेणे कर्माकर्म । न दिसे नेणे धर्माधर्म । न दिसे नेणे सुगम । परमार्थपंथ ॥ ८ ॥
तयास न दिसे सच्छास्त्र । सत्संगति सत्पात्र । सन्मार्ग जो कां पवित्र । तोही न दिसे ॥ ९ ॥
न कळे सारासार विचार । न कळे स्वधर्म आचार । न कळे कैसा परोपकार । दान पुण्य ॥१०॥
नाहीं पोटीं भूतदया । नाहीं सुचिष्मंत काया । नाहीं जनासि निववावया । वचन मृद ॥११॥
न कळे भक्ति न कळे ज्ञान । न कळे वैराग्य न कळे ध्यान । न कळे मोक्ष न कळे साधन । या नांव बद्ध ॥१२॥
न कळे देव निश्चयात्मक । न कळे संतांचा विवेक । न कळे मायेचें कौतुक । या नांव बद्ध ॥१३॥
न कळे परमार्थाची खूण । न कळे अध्यात्मनिरूपण । न कळे आपणासि आपण । या नांव बद्ध ॥१४॥
न कळे जीवाचें जन्ममूळ । न कळे साधनाचें फळ । न कळे तत्वतां केवळ । या नांव बद्ध ॥१५॥
न कळे कैसें तें बंधन । न कळे मुक्तीचें लक्षण । न कळे वस्तु विलक्षण । या नांव बद्ध ॥१६॥
न कळे शास्त्रार्थ बोलिला । न कळे निजस्वार्थ आपुला । न कळे संकल्पें बांधला । या नांव बद्ध ॥१७॥
जयासि नाहीं आत्मज्ञान । हें मुख्य बद्धाचें लक्षण । तीर्थ व्रत दान पुण्य । कांहींच नाहीं ॥१८॥
दया नाहीं करुणा नाहीं । आर्जव नाहीं मित्रि नाहीं । शांति नाहीं क्ष्मा नाहीं । या नांव बद्ध ॥१९॥
जें ज्ञानविशिं उणें । तेथें कैंचीं ज्ञानाचीं लक्षणें । बहुसाल कुलक्षणें । या नांव बद्ध ॥२०॥
नाना प्रकारीचे दोष- । करितां, वाटे परम संतोष । बष्कळपणाचा हव्यास । या नांव बद्ध ॥२१॥
बहु काम बहु क्रोध । बहु गर्व बहु मद । बहु द्वंद्व बहु खेद । या नांव बद्ध ॥२२॥
बहु दर्प बहु दंभ । बहु विषये बहु लोभ । बहु कर्कश बहु अशुभ । या नांव बद्ध ॥२३॥
बहु ग्रामणी बहु मत्सर । बहु असूया तिरस्कार । बहु पापी बहु विकार । या नांव बद्ध ॥२४॥
बहु अभिमान बहु ताठा । बहु अहंकार बहु फांटा । बहु कुकर्माचा सांठा । या नांव बद्ध ॥२५॥
बहु कापट्य वादवेवाद । बहु कुतर्क भेदाभेद । बहु क्रूर कृपामंद । या नांव बद्ध ॥२६॥
बहु निंदा बहु द्वेष । बहु अधर्म बहु अभिळाष । बहु प्रकारीचे दोष । या नांव बद्ध ॥२७॥
बहु भ्रष्ट अनाचार । बहु नष्ट येकंकार । बहु अनित्य अविचार । या नांव बद्ध ॥२८॥
बहु निष्ठुर बहु घातकी । बहु हत्यारा बहु पातकी । तपीळ कुविद्या अनेकी । या नांव बद्ध ॥२९॥
बहु दुराशा बहु स्वार्थी । बहु कळह बहु अनर्थी । बहु डाईक दुर्मती । या नांव बद्ध ॥३०॥
बहु कल्पना बहु कामना । बहु तृष्णा बहु वासना । बहु ममता बहु भावना । या नांव बद्ध ॥३१॥
बहु विकल्पी बहु विषादी । बहु मूर्ख बहु समंधी । बहु प्रपंची बहु उपाधी । या नांव बद्ध ॥३२॥
बहु वाचाळ बहु पाषांडी । बहु दुर्जन बहु थोतांडी । बहु पैशून्य बहु खोडी । या नांव बद्ध ॥३३॥
बहु अभाव बहु भ्रम । बहु भ्रांति बहु तम । बहु विक्षेप बहु विराम । या नांव बद्ध ॥३४॥

बहु कृपण बहु खंदस्ती । बहु आदखणा बहु मस्ती । बहु असत्क्रिया व्यस्ती । या नांव बद्ध ॥३५॥
परमार्थविषईं अज्ञान । प्रपंचाचें उदंड ज्ञान । नेणे स्वयें समाधान । या नांव बद्ध ॥३६॥
परमार्थाचा अनादर । प्रपंचाचा अत्यादर । संसारभार जोजार । या नांव बद्ध ॥३७॥
सत्संगाची नाहीं गोडी । संतनिंदेची आवडी । देहबुद्धीची घातली बेडी । या नांव बद्ध ॥३८॥
हातीं द्रव्याची जपमाळ । कांताध्यान सर्वकाळ । सत्संगाचा दुष्काळ । या नांव बद्ध ॥३९॥
नेत्रीं द्रव्य दारा पाहावी । श्रवणीं द्रव्य दारा ऐकावी । चिंतनीं द्रव्य दारा चिंतावी । या नांव बद्ध ॥४०॥
काया वाचा आणि मन । चित्त वित्त जीव प्राण । द्रव्यदारेचें करी भजन । या नांव बद्ध ॥४१॥
इंद्रियें करून निश्चळ । चंचल होऊं नेदी पळ । द्रव्यदारेसि लावी सकळ । या नांव बद्ध ॥४२॥
द्रव्य दारा तेंचि तीर्थ । द्रव्य दारा तोचि परमार्थ । द्रव्य दारा सकळ स्वार्थ । म्हणे तो बद्ध ॥४३॥
वेर्थ जाऊं नेदी काळ । संसारचिंता सर्वकाळ । कथा वार्ता तेचि सकळ । या नांव बद्ध ॥४४॥
नाना चिंता नाना उद्वेग । नाना दुःखाचे संपर्ग । करी परमार्थाचा त्याग । या नांव बद्ध ॥४५॥
घटिका पळ निमिष्यभरी । दुश्चीत नव्हतां अंतरीं । सर्वकाळ ध्यान करी । द्रव्यदाराप्रपंचाचें ॥४६॥
तीर्थ यात्रा दान पुण्य । भक्ति कथा निरूपण । मंत्र पूजा जप ध्यान । सर्वही द्रव्य दारा ॥४७॥
जागृति स्वप्न रात्रि दिवस । ऐसा लागला विषयेध्यास । नाहीं क्षणाचा अवकाश । या नांव बद्ध ॥४८॥
ऐसें बद्धाचें लक्षण । मुमुक्षपणीं पालटे जाण । ऐका तेही वोळखण । पुढिलीये समासीं ॥४९॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे बद्धलक्षणनाम समास सप्तम ॥ ७ ॥

* * *

द. ५-८ : मुमुक्षुलक्षण

मानवी जीवनाला दोन अंगे आहेत. एक अंग पशुपणाचे तर दुसरे अंग देवपणाचे. पशुपणाचे अंग अज्ञानाच्या अंमलाखाली वावरते तर देवपणाचे अंग आत्मज्ञानाच्या अंमलाखाली वावरते. बद्ध माणसाचे जीवन पशुपणाचे जीवन असते. बद्ध माणसाच्या आशा व आकांक्षा, भावना व वासना, हौशी व हव्यास देहसुखाभोवती केंद्रित असतात. द्रव्य, दारा आणि प्रपंच यांच्या ठिकाणी त्याची बुद्धी घट्टपणे चिकटलेली असते तिच्यावर आघात होऊन ती तेथून स्थानभ्रष्ट झाल्याखेरीज देवपणाकडे किंवा शाश्वत आत्मज्ञानाकडे जाण्याचा मार्ग मोकळा होत नाही. रोग, दारिद्र्य, दैन्य, अपघात, स्वजनांचा आकस्मिक मृत्यू या व अशा आपत्तींनी मनुष्याचे अंतरंग गदागदा हालविले जाते. त्याच्यामधील देवपणा जागा होतो आणि मग तो पशुपणातून बाहेर पडण्यासाठी तळमळू लागतो. या मनाच्या अवस्थेला मुमुक्षुपणा असे म्हणतात. मुमुक्षुपणा उदय पावल्यावर माणसाला आपले पूर्वायुष्य आठवते. आतापर्यंत आपल्या हातून घडलेल्या चुकांची, कुकर्मांची आठवण येऊन अतिशय वाईट वाटते. याला अनुताप म्हणतात. अनुताप झाल्यावाचून परमार्थ साधत नाही. एकीकडे आतापर्यंत घालविलेल्या जीवनाबद्दल अनुताप आणि त्याबरोबरच आत्मज्ञानाबद्दल तळमळ ही मुमुक्षुपणाची दोन अंगे आहेत. अनुतापाने पूर्वीच्या जीवनपद्धतीत आमूलाग्र बदल होतो. म्हणून साधुसंत मुमुक्षुपणाला "नवीन जन्म" असे म्हणतात. आत्मज्ञानाच्या तळमळीमुळे मुमुक्षु संतांची संगत धरतो आणि त्यांनी सांगितलेले साधन करून साधक बनतो.

॥ श्रीराम ॥

संसारमदाचेनि गुणें । नाना हीनें कुलक्षणें । जयाचेनि मुखावलोकनें । दोषचि लागे ॥ १ ॥
ऐसा प्राणी जो का बद्ध । संसारीं वर्ततां अबद्ध । तयास प्राप्त झाला खेद । काळांतरीं ॥ २ ॥
संसारदुःखें दुखवला । त्रिविधतापें पोळला । निरूपणें प्रस्तावला । अंतर्यामीं ॥ ३ ॥
जाला प्रपंचीं उदास । मनें घेतला विषयत्रास । म्हणे आतां पुरे सोस । संसारींचा ॥ ४ ॥
प्रपंच जाईल सकळ । येथील श्रम तो निर्फळ । आतां कांहीं आपुला काळ । सार्थक करूं ॥ ५ ॥
ऐसी बुद्धि प्रस्तावली । पोटीं आवस्ता लागली । म्हणे माझी वयेसा गेली । वेर्थचि आवघी ॥ ६ ॥
पूर्वीं नाना दोष केले । ते अवघेचि आठवले । पुढें येउनि उभे ठेले । अंतर्यामीं ॥ ७ ॥
आठवे येमाची यातना । तेणें भयेचि वाटे मना । नाहीं पापासि गणना । म्हणौनियां ॥ ८ ॥
नाहीं पुण्याचा विचार । जाले पापाचे डोंगर । आतां दुस्तर हा संसार । कैसा तरों ॥ ९ ॥
आपले दोष आछ्यादिले । भल्यांस गुणदोष लाविले । देवा म्यां वेर्थच निंदिले । संत साधु सज्जन ॥१०॥
निंदे ऐसे नाहीं दोष । ते मज घडले का विशेष । माझे अवगुणीं आकाश । बुडों पाहे ॥११॥
नाहीं वोळखिले संत । नाहीं आर्चिला भगवंत । नाहीं आतित अभ्यागत । संतुष्ट केले ॥१२॥
पूर्व पाप वोढवलें । मज कांहींच नाहीं घडलें । मन अव्हाटीं पडिलें । सर्वकाळ ॥१३॥
नाहीं कष्टविलें शरीर । नाहीं केला परोपकार । नाहीं राखिला आचार । काममदें ॥१४॥
भक्तिमाता हे बुडविली । शांति विश्रांति मोडिली । मूर्खपणें म्यां बिघडिली । सद्बुद्धि सद्वासना ॥१५॥
आतां कैसें घडे सार्थक । दोष केले निरार्थक । पाहों जातां विवेक । उरला नाहीं ॥१६॥
कोण उपाये करावा । कैसा परलोक पावावा । कोण्या गुणें देवाधिदेवा । पाविजेल ॥१७॥
नाहीं सद्भाव उपजला । अवघा लोकिक संपादिला । दंभ बरपंगें केला । खटाटोप कर्माचा ॥१८॥
कीर्तन केलें पोटासाठीं । देव मांडिलें हाटवटीं । आहा देवा बुद्धि खोटी । माझी मीच जाणें ॥१९॥
पोटीं धरूनि अभिमान । शब्दीं बोले निराभिमान । अंतरीं वांछूनियां धन । ध्यानस्त जालों ॥२०॥
वित्पत्तीनें लोक भोंदिले । पोटासाठीं संत निंदिले । माझे पोटीं दोष भरले । नाना प्रकारींचे ॥२१॥
सत्य तेंचि उछेदिलें । मिथ्य तेंचि प्रतिपादिलें । ऐसें नाना कर्म केलें । उदरंभराकारणें ॥२२॥
ऐसा पोटीं प्रस्तावला । निरूपणें पालटला । तोचि मुमुक्ष बोलिला । ग्रन्थांतरीं ॥२३॥
पुण्यमार्ग पोटीं धरी । सत्संगाची वांछा करी । विरक्त जाला संसारीं । या नांव मुमुक्ष ॥२४॥
गेले राजे चक्रवती । माझें वैभव तें किती । ह्मणे धरूं सत्संगती । या नांव मुमुक्ष ॥२५॥
आपुले अवगुण देखे । विरक्तिबळें वोळखे । आपणासि निंदी दुःखें । या नांव मुमुक्ष ॥२६॥
ह्मणे मी काये अनोपकारी । ह्मणे मी काय दंभधारी । ह्मणे मी काय अनाचारी । या नांव मुमुक्ष ॥२७॥
ह्मणे मी पतित चांडाळ । ह्मणे मी दुराचारी खळ । ह्मणे मी पापी केवळ । या नांव मुमुक्ष ॥२८॥
ह्मणे मी अभक्त दुर्जन । ह्मणे मी हीनाहूनि हीन । ह्मणे मी जन्मलों पाषाण । या नांव मुमुक्ष ॥२९॥

ह्मणे मी दुराभिमानी । ह्मणे मी तपीळ जनीं । ह्मणे मी नाना वेसनी । या नांव मुमुक्ष ॥३०॥
ह्मणे मी आळसी आंगचोर । ह्मणे मी कपटी कातर । ह्मणे मी मूर्ख अविचार । या नांव मुमुक्ष ॥३१॥
ह्मणे मी निकामी वाचाळ । ह्मणे मी पाषांडी तोंडाळ । ह्मणे मी कुबुद्धि कुटिल । या नांव मुमुक्ष ॥३२॥
ह्मणे मी कांहींच नेणे । ह्मणे मी सकळाहूनि उणें । आपलीं वर्णी कुलक्षणें । या नांव मुमुक्ष ॥३३॥
ह्मणे मी अनाधिकारी । ह्मणे मी कुश्चिळ अघोरी । म्हणे मी नीच नानापरी । या नांव मुमुक्ष ॥३४॥
ह्मणे मी काये आपस्वार्थी । म्हणे मी काये अनर्थी । म्हणे मी नव्हे परमार्थी । या नांव मुमुक्ष ॥३५॥
ह्मणे मी अवगुणाची रासी । म्हणे मी वेर्थ आलों जन्मासी । म्हणे मी भार जालों भूमीसी । या नांव मुमुक्ष ॥३६॥
आपणास निंदी सावकास । पोटीं संसाराचा त्रास । धरी सत्संगाचा हव्यास । या नांव मुमुक्ष ॥३७॥
नाना तीर्थें धुंडाळिलीं । शमदमादि साधनें केलीं । नाना ग्रन्थांतरें पाहिलीं । शोधूनियां ॥३८॥
तेणें नव्हे समाधान । वाटे अवघाच अनुमान । म्हणे रिघों संतांस शरण । या नांव मुमुक्ष ॥३९॥
देहाभिमान कुळाभिमान । द्रव्याभिमान नानाभिमान । सांडूनि, संतचरणीं अनन्य- । या नांव मुमुक्ष ॥४०॥
अहंता सांडूनि दूरी । आपणास निंदी नानापरी । मोक्षाची अपेक्षा करी । या नांव मुमुक्ष ॥४१॥
ज्याचें थोरपण लाजे । जो परमार्थाकारणें झिजे । संतापाईं विश्वास उपजे । या नांव मुमुक्ष ॥४२॥
स्वार्थ सांडून प्रपंचाचा । हव्यास धरिला परमार्थाचा । अंकित होईन सज्जनाचा । ह्मणे तो मुमुक्ष ॥४३॥
ऐसा मुमुक्ष जाणिजे । संकेतचिन्हें वोळखिजे । पुढें श्रोतीं अवधान दीजे । साधकलक्षणीं ॥४४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मुमुक्षलक्षणनाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

* * *

द. ५ – ९ : साधकनिरूपण

मुमुक्षुची लक्षणे सांगताना श्री समर्थांनी अखेर सत्संगतीवर भर दिला आहे हे ध्यानात आलेच असेल. त्याचे कारण असे की, प्रापंचिक दुःखांचा चटका बसून संसाराची अपूर्णता जाणवली की, मुमुक्षुपणाला आरंभ होतो. त्यातूनच स्वतःच्या अपूर्णतेची जाणीव निर्माण होते. आपले दोष आपल्याला स्पष्टपणे दिसू लागतात. प्रापंचिक ध्येये व आकांक्षा फोल वाटतात. पण आत्मज्ञानाचे ध्येय निश्चित होण्यास आत्मज्ञानी पुरुषाची भेट होणे अवश्य असते. म्हणून मुमुक्षूला संतसंगतीची तहान लागते. सत्संगतीने प्रथम आत्मज्ञानाचे ध्येय निश्चित होते. नंतर ते ध्येय गाठण्याचा मार्ग निश्चितपणे समजतो. त्या मार्गात राहण्याचा अभ्यास जो करतो त्याला साधक म्हणतात. साधकाने संतापाशी अनुसंधानाची विद्या शिकायची असते. "मी देहच आहे" या भावनेत राहणारा साधक "मी आत्माच आहे" या भावनेत राहण्याचा अभ्यास करीत राहतो. देहाचे अनुसंधान बाजूस सारून आत्मस्वरूपाचे अनुसंधान ठेवायची युक्ती साधणे हे साधकाच्या साऱ्या साधनेचे मर्म समजावे. ही युक्ती वश होण्यास पूर्वीच्या आवडी–निवडी, आचार–विचार बदलून नवीन स्वरूपानुकूल आवडी-निवडी व आचार-विचार अंगी आणावे लागतात. देहावर व दृश्यावर सहजपणे राहणारे मन सतत अभ्यासाने

आत्म्यापाशी किंवा स्वस्वरूपाशी ठेवण्यास अखंड धारणा धरावी लागते. इंद्रियांमध्यें पसरलेले मन एकवटून किंवा गोळा करून त्याला हृदयकमलात घट्ट धरून ठेवण्याचा नित्य प्रयत्न केला की धारणा साधते. ज्याला धारणा साधली तो साधक होय.

॥ श्रीराम ॥

मागां मुमुक्षाचें लक्षण । संकेतें केलें कथन । आतां परिसा सावधान । साधक तो कैसा ॥ १ ॥
अवगुणाचा करुनि त्याग । जेणें धरिला संतसंग । तयासि बोलिजे मग । साधक ऐसा ॥ २ ॥
जो संतांसि शरण गेला । संतजनीं आश्वासिला । मग तो साधक बोलिला । ग्रन्थांतरीं ॥ ३ ॥
उपदेशिलें आत्मज्ञान । तुटलें संसारबंधन । दृढतेकारणें करी साधन । या नांव साधक ॥ ४ ॥
धरी श्रवणाची आवडी । अद्वैतनिरूपणाची गोडी । मननें अर्थांतर काढी । या नांव साधक ॥ ५ ॥
होतां सारासारविचार । ऐके होऊनि तत्पर । संदेह छेदूनि, दृढोत्तर- । आत्मज्ञान पाहे ॥ ६ ॥
नाना संदेहनिवृत्ती- । व्हावया, धरी सत्संगती । आत्मशास्त्रगुरुप्रचीती । ऐक्यतेसि आणी ॥ ७ ॥
देहबुद्धि विवेकें वारी । आत्मबुद्धि सदृढ धरी । श्रवण मनन केलेंचि करी । या नांव साधक ॥ ८ ॥
विसंचूनि दृश्यभान । दृढ धरी आत्मज्ञान । विचारें राखे समाधान । या नांव साधक ॥ ९ ॥
तोडूनि द्वैताची उपाधी । अद्वैत वस्तु साधनें साधी । लावी ऐक्यतेची समाधी । या नांव साधक ॥१०॥
आत्मज्ञान जीर्ण जर्जर । त्याचा करी जीर्णोद्धार । विवेकें पावे पैलपार । या नांव साधक ॥११॥
उत्तमें साधूचीं लक्षणें । आंगिकारी निरूपणें । बळेंचि स्वरूपाकार होणें । या नांव साधक ॥१२॥
असत्क्रिया ते सोडिली । आणी सत्क्रिया ते वाढविली । स्वरूपस्थिती बळावली । या नांव साधक ॥१३॥
अवगुण त्यागी दिवसेंदिवस । करी उत्तम गुणाचा अभ्यास । स्वरुपीं लावी निजध्यास । या नांव साधक ॥१४॥
दृढ निश्चयाचेनि बळें । दृश्य असतांच नाडळे । सदा स्वरूपीं मिसळे । या नांव साधक ॥१५॥
प्रत्यक्ष माया अलक्ष करी । अलक्ष वस्तु लक्षी अंतरीं । आत्मस्थितीची धारणा धरी । या नांव साधक ॥१६॥
जें या जनासि चोरलें । मनास न वचे अनुमानलें । तेंचि जेणें दृढ केलें । या नांव साधक ॥१७॥
जें बोलतांचि वाचा धरी । जें पाहतांचि अंध करी । तें साधी नाना परी । या नांव साधक ॥१८॥
जें साधूं जातां साधवेना । जें लक्षूं जातां लक्षवेना । तेंचि अनुभवें आणी मना । या नांव साधक ॥१९॥
जेथें मनाचि मावळे । जेथें तर्कचि पांगुळे । तेंचि अनुभवा आणी बळें । या नांव साधक ॥२०॥
स्वानुभवाचेनि योगें । वस्तु साधी लागवेगें । तेंचि वस्तु होये आंगें । या नांव साधक ॥२१॥
अनुभवाचीं आंगें जाणे । योगियांचे खुणे बाणे । कांहींच नहोन असणें । या नांव साधक ॥२२॥
परती सारून उपाधी । असाध्य वस्तु साधनें साधी । स्वरूपीं करी दृढ बुद्धी । या नांव साधक ॥२३॥
देवाभक्ताचें मूळ । शोधून पाहे सकळ । साध्यचि होये तत्काळ । या नांव साधक ॥२४॥
विवेकबळें गुप्त जाला । आपेंआप मावळला । दिसतो, परी देखिला । नाहींच कोणीं ॥२५॥
मीपण मागें सांडिलें । स्वयें आपणास धुंडिलें । तुर्येसहि वोलांडिलें । या नांव साधक ॥२६॥

पुढें उन्मनीचा सेवटीं । आपली आपण अखंड भेटी । अखंड अनुभवीं ज्याची दृष्टी । या नांव साधक ॥२७॥
द्वैताचा तटका तोडिला । भासाचा भास मोडिला । देहीं असोनि विदेह जाला । या नांव साधक ॥२८॥
जयास अखंड स्वरूपस्थिती । नाहीं देहाची अहंकृती । सकळ संदेहनिवृत्ती । या नांव साधक ॥२९॥
पंचभूतांचा विस्तार । जयासि वाटे स्वप्नाकार । निर्गुणीं जयाचा निर्धार । या नांव साधक ॥३०॥
स्वप्नीं भये जें वाटलें । तें जागृतीस नाहीं आलें । सकळ मिथ्या निर्धारिलें । या नांव साधक ॥३१॥
मायेचें जें प्रत्यक्षपण । जनास वाटे हें प्रमाण । स्वानुभवें अप्रमाण । साधकें केलें ॥३२॥
निद्रा सांडूनि चेइरा जाला । तो स्वप्नभयापासून सुटला । माया सांडून तैसा गेला । साधक स्वरूपा ॥३३॥
ऐसी अंतरस्थिती बाणली । बाह्य निस्पृहता अवलंबिली । संसार उपाधी त्यागिली । या नाव साधक ॥३४॥
कामापासून सुटला । क्रोधापासूनि पळाला । मद मत्सर सांडिला । येकीकडे ॥३५॥
कुळाभिमानासी सांडिलें । लोकलाजेस लाजविलें । परमार्थास माजविलें । विरक्तिबळें ॥३६॥
अविद्येपासून फडकला । प्रपंचापासून निष्टला । लोभाचे हातींचा गेला । अकस्मात ॥३७॥
थोरपणासि पाडिलें । वैभवासि लिथाडिलें । महत्वासि झिंजाडिलें । विरक्तिबळें ॥३८॥
भेदाचा मडघा मोडिला । अहंकार सोडून पाडिला । पाई धरून आपटिला । संदेहशत्रु ॥३९॥
विकल्पाचा केला वधु । थापे मारिला भवसिंधु । सकळ भूतांचा विरोधु । तोडून टाकिला ॥४०॥
भवभयासि भडकाविलें । काळाचें टांगे मोडिलें । मस्तक हाणोनि फोडिलें । जन्ममृत्याचें ॥४१॥
देहसमंधावरी लोटला । संकल्पावरी उठावला । कल्पनेचा घात केला । अकस्मात ॥४२॥
अपधाकासि ताडिलें । लिंगदेहासि विभांडिलें । पाषांडास पछ्याडिलें । विवेकबळें ॥४३॥
गर्वावरी गर्व केला । स्वार्थ अनर्थी घातला । अनर्थ तोहि निर्दाळिला । नीतिन्यायें ॥४४॥
मोहासी मधेंचि तोडिलें । दुःखासि दुःधडाचि केलें । शोकास खंडून सांडिलें । येकीकडे ॥४५॥
द्वेष केला देशधडी । अभावाची घेतली नरडी । धाकें उदर तडाडी । कुतर्काचें ॥४६॥
ज्ञानें विवेक माजला । तेणें निश्चयो बळावला । अवगुणाचा संव्हार केला । वैराग्यबळें ॥४७॥
अधर्मास स्वधर्में लुटिलें । कुकर्मासि सत्कर्में झुगाटिलें । लांटून वाटा लाविलें । विचारें अविचारासी ॥४८॥
तिरस्कार तो चिरडिला । द्वेष खिरडूनि सांडिला । विषाद अविषादें घातला । पायांतळीं ॥४९॥
कोपावरी घालणें घातलें । कापट्य अंतरीं कुटिलें । सख्य आपुलें मानिलें । विश्वजनीं ॥५०॥
प्रवृत्तीचा केला त्याग । सुहृदांचा सोडिला संग । निवृत्तिपथें ज्ञानयोग । साधिता जाला ॥५१॥
विषयवैंदास सिंतरिलें । कुविद्येसि वेढा लाविलें । आपणास सोडविलें । आप्ततस्करापासुनी ॥५२॥
पराधेनतेवरी कोपला । ममतेवरी संतापला । दुराशेचा त्याग केला । येकायेकी ॥५३॥
स्वरूपीं घातलें मना । यातनेसि केली यातना । साक्षेप आणि प्रेत्न्ना । प्रतिष्ठिलें ॥५४॥
अभ्यासाचा संग धरिला । साक्षपासरिसा निघाला । प्रेत्न सांगाती भला । साधनपंथें ॥५५॥
सावध, दक्ष तो साधक । पाहे नित्यानित्यविवेक । संग त्यागूनि, येक- । सत्संग धरी ॥५६॥
बळेंचि सारिला संसार । विवेकें टाकिला जोजार । शुद्धाचारें, अनाचार - । भ्रष्टविला ॥५७॥

विसरास विसरला । आळसाचा आळस केला । सावध नाहीं दुश्चित्त जाला । दुश्चित्तपणासी ॥५८॥
आतां असो हें बोलणें । अवगुण सांडी निरूपणें । तो साधक ऐसा येणें प्रमाणें । बुझावा ॥५९॥
बळेंचि अवघा त्याग कीजे । म्हणौनि साधक बोलिजे । आतां सिद्ध तो जाणिजे । पुढीलें समासीं ॥६०॥
येथें संशय उठिला । निस्पृह तोचि साधक जाला । त्याग न घडे संसारिकाला । तरी तो साधक नव्हे कीं ॥६१॥
ऐसें श्रोतयांचें उत्तर । याचें कैसें प्रत्योत्तर । पुढिले समासीं तत्पर । होऊन ऐका ॥६२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे साधकलक्षणानिरूपणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

* * *

दासबोध प्रबोध : प्रश्नपत्रिका ६ वी

(दासबोध स. ५-७, ५-८ आणि ५-९ वर आधारित.)

प्र. १. द. ५-७ मध्ये माणसांचे कोणते चार वर्ग श्रीसमर्थांनी सांगितले आहेत ?

प्र. २. बद्धाचा मुमुक्षु होण्याचे परिवर्तन कोणत्या विविध कारणांमुळे होऊ शकते ? आपले यासंबंधात स्वतःचे काही निरीक्षण आहे का ? 'मुमुक्षुलक्षण' समासातील ओवी क्र. ९, क्र. २०, आणि क्र. ४१ यांचा अर्थ स्पष्ट करा.

प्र. ३ द. ५–७ बद्धलक्षण निरूपणातील ३५ ते ४० पर्यंतच्या ओव्यात कोणती लक्षणे वर्णिली आहेत ?

प्र. ४ साधकावस्थेतील प्राथमिक अवस्था द. ५-९ मध्ये कशी मांडली आहे ?

प्र. ५ एखाद्या वीरपुरुषाच्या पराक्रमाप्रमाणे साधकाचे वर्णन आले आहे. अशा कोणत्याहि ५ ओव्या लिहा. अशाप्रकारचे वर्णन एकंदर किती ओव्यांमध्ये आले आहे ?

दासबोध प्रबोध : स्वाध्याय ७ वा

द. ४–७ : दास्यभक्ती

भक्तीच्या साम्राज्यामध्ये भगवंताच्या किंवा सद्गुरुच्या दास्यभावाला अनन्यसामान्य स्थान आहे. संतसमाजसम्राट योगी कुलगुरु श्रीज्ञानेश्वरमहाराज स्वतःला पदोपदी 'निवृत्तिदास' म्हणवून घेण्यात धन्य मानतात. "राम हमारा जप करे, हम बैठे आराम" अशी भगवंतावर मोठी सत्ता गाजविणारा कबीर "मैं गुलाम मैं गुलाम मैं गुलाम तेरा । तूं साहेब मेरा" असे त्यालाच ओरडून सांगतो. ज्यांचे भक्तिज्ञानवैराग्य पाहून गाथ्याला पाचवा वेद अशी सार्थ पदवी चिकित्सक मराठी माणसाने दिली ते श्रीतुकाराम ठासून सांगतात की "तरीच जन्मा यावे दास विठ्ठलाचे व्हावे." भक्तिभास्कर प्रतिवाल्मीकि

गोस्वामी तुलसीदासांच्या साहित्यामध्ये सेव्यसेवक संबंधाचे इतके भव्य चित्र रंगविले आहे कीं, त्यांचे वाङ्मय म्हणजे दास्यभक्तीची भागीरथीच बनली आहे. "सेवक सेव्य-भाव बिनु भव न तरिय उरगारि" असा आपला अनुभव त्यांनी स्पष्टपणे निवेदिला आहे. आणि ज्यांचे वैराग्य पाहिले कीं शुकाचार्यांची आठवण होते, ज्यांचे अगाध ज्ञान पाहिले की वसिष्ठमुनींची आठवण होते, ज्यांची दया आणि प्रेम पाहिले की प्रभू रामचंद्रांची आठवण येते, ज्यांचा संचार आणि वाङ्मयसंभार पाहिला की श्रीशंकराचार्यांची आठवण होते, ज्यांचे अगाध ज्ञान पाहिले ज्यांची अनन्यभक्ती पाहिली की मारुतिरायाची आठवण येते, ज्यांची राजैश्वर्यातील अलिप्तता पाहिली की विदेही जनकाची आठवण होते, व ज्यांचे व्यवहारचातुर्य तसेच वागण्याची खुबी पाहिली की भगवान श्रीकृष्णाची आठवण होते ते श्रीसमर्थ "श्रीरामाचा दास" म्हणूनच अखेरच्या क्षणापर्यंत जगले. त्यांच्या नावातच त्यांनी दास्यभक्तीचा चमत्कार दाखविला, 'रामदासस्वामी" याचा अर्थ असा की, "मी रामाचा दास बनलो पण त्यामुळे जगाचा म्हणजे प्रपंचाचा स्वामी झालो व जगामध्ये अकिंचन असून समर्थपणे मिरविलो." सांगण्याचा हेतू असा कीं, भगवंताचे किंवा सद्गुरूचे दास्य अंगीकारल्याखेरीज भक्तीची पूर्णता होत नाही. माणसाच्या वर्तनाला ज्या प्रेरणा कारण होतात त्यांपैकी स्वामीपणा व दासपणा ही प्रेरणा फारच मूलगामी आहे. प्रत्येक माणूस कोठेतरी मालकी गाजवितो व त्याबरोबरच कोठेतरी दास्य पत्करतो. एखादा मोठा सेनापती अफाट सैन्यावर सत्ता गाजवितो पण स्त्रीच्या पुढे अगदी लाचार होतो. भगवंताच्या दास्यामध्ये खरोखर मोठे दिव्य प्रेम असते. 'तो म्हणजे भगवंत माझा आहे पण मी सर्वस्वी त्याचा आहे,' या शुद्ध भावनेपायी स्वामींच्या सेवेशिवाय भक्ताला जीवनात दुसरा काहीही स्वार्थ उरत नाही. किंबहुना भगवंताची सेवा आणि स्वार्थ यांच्यामध्ये स्वभाववैर आहे. आपल्या सेवेचे फळ काय मिळाले, मिळते किंवा मिळेल याचा विचारदेखील भक्ताच्या मनात येत नाही. आपले काही का होईना, आपला स्वामी सदा प्रसन्न असावा, हाच भक्ताचा स्वार्थ असतो. 'खुद भूका मरे, मगर माशूक को राजी करे।' (अर्थ) 'आपण उपाशी मरावे परंतु आपले प्रेमपात्र प्रसन्न राहावे' या सूफी वचनामध्ये दास्यभक्तीचे मर्म साठविले आहे. भगवंताचा दास जसजसा सेवाप्रवीण होत जातो तसतसा त्याचा स्वामी चराचर व्यापून आहे अशी प्रतीती त्याला येते. मग सर्व प्राणिमात्रांची मनोभावे सेवा करणे हे त्याच्या दास्याला स्वरूप प्राप्त होते. असो. मराठी वाङ्मयसागरामध्ये दास्यभक्तीची पुण्यसलिला गंगा आणून सोडणारे श्रीसमर्थ, भक्तीचे मोठेच आचार्य होऊन गेले हे निर्विवाद होय.

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । साहवें भक्तीचें लक्षण । आतां ऐका सावधान । सातवी भक्ती ॥ १ ॥

सातवें भजन तें दास्य जाणावें । पडिलें कार्य तितुकें करावें । सदा सान्निधचि असावें । देवद्वारीं ॥ २ ॥

देवाचें वैभव सांभाळावें । न्यूनपूर्ण पडोंचि नेदावें । चढतें वाढतें वाढवावें । भजन देवाचें ॥ ३ ॥

भंगलीं देवाळयें करावीं । मोडलीं सरोवरें बांधावीं । सोफे धर्मशाळा चालवावीं । नूतनचि कार्यें ॥ ४ ॥

नाना रचना जीर्ण जर्जर । त्यांचे करावे जीर्णोद्धार । पडिलें कार्य तें सत्वर । चालवित जावें ॥ ५ ॥

गज रथ तुरंग सिंहासनें । चौकिया सिबिका सुखासनें । मंचक डोल्हारे विमानें । नूतनाचि करावीं ॥ ६ ॥
मेघडंब्रें छत्रें चामरें । सूर्यापानें निशाणें अपारें । नित्य नूतन अत्यादरें । सांभाळित जावीं ॥ ७ ॥
नाना प्रकारीचीं यानें । बैसावयाचीं उत्तम स्थानें । बहुविध सुवर्णासनें । येत्नें करीत जावीं ॥ ८ ॥
भुवनें कोठड्या पेट्या मांदुसा । रांझण कोहळीं घागरी बहुवसा । संपूर्ण द्रव्यांश ऐसा । अति येत्नें करावा ॥ ९ ॥
भुयेरीं तळघरें आणी विवरें । नाना स्थळें गुप्त द्वारें । अनर्घ्ये वस्तूंचीं भांडारें । येत्नें करीत जावीं ॥१०॥
आळंकार भूषणें दिव्यांबरें । नाना रत्नें मनोहरें । नाना धातु सुवर्णपात्रें । येत्नें करीत जावीं ॥११॥
पुष्पवाटिका नाना वनें । नाना तरुवरांचीं बनें । पावती करावीं जीवनें । तया वृक्षांसी ॥१२॥
नाना पशूंचिया शाळा । नाना पक्षी चित्रशाळा । नाना वाद्यें नाट्यशाळा । गुणी गायेक बहुसाल ॥१३॥
स्वयंपाकगृहें भोजनशाळा । सामग्रीगृहें धर्मशाळा । निद्रिस्तांकारणें पडशाळा । विशाळ स्थळें ॥१४॥
नाना परिमळद्रव्यांचीं स्थळें । नाना खाद्यफळांचीं स्थळें । नाना रसांचीं नाना स्थळें । येत्नें करीत जावीं ॥१५॥
नाना वस्तांचीं नाना स्थानें । भंगलीं करावीं नूतनें । देवाचें वैभव वचनें । किती ह्मणौनि बोलावें ॥१६॥
सर्वां ठाईं अतिसादर । आणी दास्यत्वासहि तत्पर । कार्यभागाचा विसर । पडणार नाहीं ॥१७॥
जयंत्या पर्वें मोहोत्साव । असंभाव्य चालवीं वैभव । जें देखतां स्वर्गींचे देव । तटस्त होती ॥१८॥
ऐसें वैभव चालवावें । आणी नीच दास्यत्वहि करावें । पाडिले प्रसंगीं सावध असावें । सर्वकाळ ॥१९॥
जें जें कांहीं पाहिजे । तें तें तत्काळचि देजे । अत्यंत आवडीं कीजे । सकळ सेवा ॥२०॥
चरणक्षाळणें स्नानें आचमनें । गंधाक्षतें वसनें भूषणें । आसनें जीवनें नाना सुमनें । धूप दीप नैवेद्य ॥२१॥
शयेनाकारणें उत्तम स्थळें । जळें ठेवावीं सुसीतळें । तांबोल गायनें रसाळें । रागरंगें करावीं ॥२२॥
परिमळद्रव्यें आणी फुलेलें । नाना सुगंधेल तेलें । खाद्य फळें बहुसालें । सान्निधाचि असावीं ॥२३॥
सडे संमार्जनें करावीं । उदकपात्रें उदकें भरावीं । वसनें प्रक्षाळून आणावीं । उत्तमोत्तमें ॥२४॥
सकळांचें करावें पारपत्य । आलयाचें करावें आतित्य । ऐसी हे जाणावी सत्य । सातवी भक्ती ॥२५॥
वचनें बोलावीं करुणेचीं । नाना प्रकारें स्तुतीचीं । अंतरें निवतीं सकळांचीं । ऐसें वदावें ॥२६॥
ऐसी हे सातवी भक्ती । निरोपिली येथामती । प्रत्यक्ष न घडे तरी चित्तीं । मानसपूजा करावी ॥२७॥
ऐसें दास्य करावें देवाचें । येणेंचि प्रकारें सद्गुरुचें । प्रत्यक्ष न घडे तरी मानसपूजेचें । करित जावें ॥२८॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे दास्यभक्तिनिरूपणनाम समास सप्तम ॥ ७ ॥

* * *

द. ४-८ : सख्यभक्ती

दास्यमध्ये भक्त आपले सर्वस्व भगवंताला देतो, हातचे काहीही राखून ठेवीत नाही. त्यामुळे भगवंतापासून लपविलेले काही उरत नाही. आपले गुणदोष भगवंताला जसेच्या तसे विदित होतात. दोघांमध्ये कसलाही आडपडदा राहात नाही. सेवा केल्याविना खाणेपिणे न रुचणे, सेवा झाली नाही तर चित्त व्याकूळ होणे ही दास्यभक्तीची परम सीमा आहे. भगवंताची किंवा सद्गुरूची कीर्ती वाढवावी म्हणून खरा

भक्त अहोरात्र खटपट करतो. असे दास्य करता करता भगवंताशी भक्ताचा अतिपरिचय होतो. पण त्यामधून भगवंताची अवज्ञा निर्माण होण्याऐवजी भक्तच अधिक लीन, निष्काम आणि प्रेममय बनतो. ज्ञानदृष्टीने जीवात्मा व शिवात्मा अथवा ईश्वर सखे आहेत. मुंडक उपनिषदामध्ये एक मंत्र आहे तो असा- "द्वा सुवर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते" अर्थ- "या शरीररूपी वृक्षावर दोन सुरेख पक्षी राहतात. दोघे सदा एकत्र राहतात. दोघे एकमेकांचे सखे आहेत." भगवंत सर्व जिवांचा मित्र आहे. म्हणून दास्याचा विकास झाल्यावर दास आपले दासपण विसरत नाही. पण भगवंत आपले स्वामीपण विसरतो आणि दासाला मित्रत्वाने पाहतो. भक्ताचे भगवंतावरील प्रेम दास्यप्रधान तर भगवंताचे भक्तावरील प्रेम सख्यप्रधान असते. दासाला न संकोच न भीती उरते. तर भगवंताला न परकेपण न मोठेपण उरते. भगवंताचे निरंतर नामस्मरण, चिंतन, पादसेवन, अर्चन, वंदन आणि सेवन करीत राहिल्याने भक्ताचे मन भगवंतला सोडून अन्यत्र जाण्यास असमर्थ होते. दोघेजण वेगळे होत नाहीत, वेगळे होऊ शकत नाहीत. ज्या दासाने भगवंताच्या मोहपाशामध्ये स्वतःला गुंनवून घेतले, जन्मभर त्याचे अनुसंधान ठेवले त्याच्या सेवेत जीवन वेचले, त्या भगवंताचे गुण, स्वभाव व विभूती भक्तामध्ये उतरतात. त्याच्या शरीराची आकृती, त्याचा रंग भगवंतासारखा बनतो. ही भक्तीची अवस्था फार मधूर असते. कारण भक्ताचा प्रेमाने पवित्र केलेला आपलेपणा आणि भगवंताचा मंगलमय मित्रपणा यांचा मधुर संगम सख्यभक्तीमध्ये घडून येतो. भक्तांना ही भक्ती फार आवडते. म्हणूनच नवविधा भक्तीवरील सगळ्या समासांत हा समास भक्तीच्या अनेक गुह्य सिद्धांतांनी नुसता खच्चून भरला आहे. दास्यामध्ये थोडेतरी शास्त्राचे, व्यवहाराचे, समाजाचे बंधन असते. सख्यामध्ये ते राहात नाही. तेथ भगवंताची इच्छा तोच धर्म, तेच शास्त्र, तेच कर्तव्य, आणि तोच व्यवहार होतो. भगवंताच्या अखंड सान्निध्यात राहणारा भक्तसखा सर्व जीवांचा मित्र बनतो. न काम न क्रोध, न लोभ न मोह, न द्वेष न मत्सर न योग न भोग, न त्याग न संग्रह, न सुख न दुःख अशा अवस्थेत जगाचे मंगल करीत तो जीवन जगतो. भगवंताची अनुरक्ती + देहसुखाची विरक्ती + प्राणिमात्रां-बद्दल करुणावृत्ती = दास्यभक्ती असे समीकरण करणे उचित ठरेल.

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । सातवें भक्तीचें लक्षण । आतां ऐका सावधान । आठवी भक्ती ॥ १ ॥
देवासी परम सख्य करावें । प्रेम प्रीतीनें बांधावें । आठवे भक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥ २ ॥
देवास जयाची अत्यंत प्रीती । आपण वर्तावें तेणें रीतीं । येणें करितां भगवंतीं । सख्य घडे नेमस्त ॥ ३ ॥
भक्ति भाव आणी भजन । निरूपण आणी कथाकीर्तन । प्रेमळ भक्तांचें गायन । आवडे देवा ॥ ४ ॥
आपण तैसेंचि वर्तावें । आपणासि तेंच आवडावें । मनासारिखें होतां स्वभावें । सख्य घडे नेमस्त ॥ ५ ॥
देवाच्या सख्यत्वाकारणें । आपलें सौख्य सोडून देणें । अनन्यभावें जीवें प्राणें । शरीर तेंहि वेंचावें ॥ ६ ॥
सांडून आपली संसारवेथा । करित जावी देवाची चिंता । निरूपण कीर्तन कथा वार्ता । देवाच्याचि सांगाव्या ॥७॥
देवाच्या सख्यत्वासाठीं । पडाव्या जिवलगांसी तुटी । सर्व अर्पावें, सेवटीं- । प्राण तोहि वेचावा ॥ ८ ॥
आपुलें आवघेंचि जावें । परी देवासी सख्य राहावें । ऐसी प्रीती जिवें भावें । भगवंतीं लागावी ॥ ९ ॥
देव म्हणिजे आपुला प्राण । प्राणासी न करावें निर्वाण । परम प्रीतीचें लक्षण । तें हें ऐसें असे ॥१०॥

ऐसें परम सख्य धरितां । देवास लागे भक्ताची चिंता । पांडव लाखाजोहरीं जळतां । विवरद्वारें काढिले ॥११॥
देव सख्यत्वें राहे आपणांसी । तें तो वर्म आपणाचि पासीं । आपण वचनें बोलावीं जैसीं । तैसीं येती पडसादें ॥१२॥
आपण असतां अनन्यभावें । देव तत्काळचि पावे । आपण त्रास घेतां जीवें । देवहि त्रासे ॥१३॥

श्लोक ॥ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥

जैसें जयाचें भजन । तैसाचि देवहि आपण । ह्मणौन हें आवघें जाण । आपणाचि पासीं ॥१४॥
आपुल्या मनासारिखें न घडे । तेणें गुणें निष्ठा मोडे । तरी गोष्टी आपणांकडे । सहजचि आली ॥१५॥
मेघ चातकावरी वोळेना । तरी चातक पालटेना । चंद्र वेळेसि उगवेना । तऱ्ही चकोर अनन्य ॥१६॥
ऐसें असावें सख्यत्व । विवेकें धरावें सत्व । भगवंतावरील ममत्व । सांडूंचि नये ॥१७॥
सखा मानावा भगवंत । माता पिता गण गोत । विद्या लक्ष्मी धन वित्त । सकळ परमात्मा ॥१८॥
देवावेगळें कोणीं नाहीं । ऐसें बोलती सर्वहि । परंतु त्याची निष्ठा कांहीं । तैसीच नसे ॥१९॥
ह्मणौनि ऐसें न करावें । सख्य तरी खरेंचि करावें । अंतरीं सदृढ धरावें । परमेश्वरासी ॥२०॥
आपुलिया मनोगताकारणें । देवावरी क्रोधास येणें । ऐसीं नव्हेत कीं लक्षणें । सख्यभक्तीचीं ॥२१॥
देवाचें जें मनोगत । तेंचि आपुलें उचित । इच्छेसाठीं भगवंत । अंतरूं नये कीं ॥२२॥
देवाचे इच्छेनें वर्तावें । देव करील तें मानावें । मग सहजचि स्वभावें । कृपाळु देव ॥२३॥
पाहातां देवाचे कृपेसी । मातेची कृपा कायेसी । माता वधी बाळकासी । विपत्तिकाळीं ॥२४॥
देवें भक्त कोण वधिला । कधीं देखिला ना ऐकिला । शरणागतांस देव जाला । वज्रपंजरु ॥२५॥
देव भक्तांचा कैवारी । देव पतितांसि तारी । देव होये साहाकारी । अनाथांचा ॥२६॥
देव अनाथांचा कैपक्षी । नाना संकटांपासून रक्षी । धांविन्नला अंतरसाक्षी । गजेंद्राकारणें ॥२७॥
देव कृपेचा सागरु । देव करुणेचा जळधरु । देवासि भक्तांचा विसरु । पडणार नाहीं ॥२८॥
देव प्रीती राखों जाणे । देवासी करावें साजणें । जिवलगें आवघीं पिसुणें । कामा न येती ॥२९॥
सख्य देवाचें तुटेना । प्रीति देवाची विटेना । देव कदा पालटेना । शरणागतांसी ॥३०॥
ह्मणौनि सख्य देवासी करावें । हितगुज तयासी सांगावें । आठवे भक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥३१॥
जैसा देव तैसा गुरु । शास्त्रीं बोलिला हा विचारु । ह्मणौनि सख्यत्वाचा प्रकारु । सद्गुरूसीं असावा ॥३२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सख्यभक्तिनिरूपणनाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

* * *

द. ४–९ : आत्मनिवेदनभक्ती

आतापर्यंत भक्तीच्या आठ प्रकारांचे वर्णन झाले. भक्तीचा नववा प्रकार आत्मनिवेदन होय. या भक्तीचे वर्णन करतांना श्रीसमर्थांनी ज्ञानीभक्ताची भूमिका घेतली आहे. अद्वैत न सोडता भक्ती कशी करावी हे साधनचातुर्य या समासावरून शिकता येईल. वास्तविक भक्ती आणि ज्ञान यांची फारकत करता

येत नाही. भगवंताच्या सामर्थ्याची सौंदर्याची, महिम्याची किंमत कळली म्हणजे त्या कळण्यातून किंवा ज्ञानातून भगवंताबद्दल जी श्रद्धा, भावना आणि मदीयता, आपलेपणा निर्माण होतात त्यांच्या पोटी भक्ती उदय पावते, म्हणून ज्ञानामध्ये भक्तीचा जन्म होतो. त्याचप्रमाणे भगवंताच्या दिव्य, मंगल, मधुर मूर्तीचे, लीलांचे, कथांचे आणि नामाचे श्रवण, कीर्तन, स्मरण करीत गेल्याने मन तदाकार होऊन भगवंताच्या अंतरंगात शिरते. ज्या मानाने मनाच्या तदाकारतेची खोली वाढते त्या मानाने भगवंताचे अधिक ज्ञान होते. म्हणून भक्ती ही ज्ञानाची जननी आहे. भगवंत परमानंदरूप आहे, रसस्वरूप आहे. त्याच्या चिंतनात मग्न होऊन भक्त स्वतःला संपूर्णपणे विसरतो. त्यावेळी तो आनंदसमुद्रात बुचकळी मारतो म्हणून स्वानंदानुभव हे भक्तीचे चरम फल आहे. भगवंत शाश्वत आहे, सत्तारूप आहे, सूक्ष्माहून अति सूक्ष्म आहे. त्याच्या शोधाला लागल्यावर विवेकाच्या जोराने अशाश्वत स्थूल दृश्य मनातून बाजूला सरते. वैराग्याचा उदय होऊन देहबुद्धी हरवते आणि आत्मबुद्धी उदय पावते. मी तोच आहे हा विलक्षण साक्षात्कार होऊन ज्ञानी आनंदसागरात बुडून जातो. म्हणून स्वानंदानुभव हेच ज्ञानाचे पण चरम फल आहे. ज्ञानात काय किंवा भक्तीत काय, अविद्या संपूर्ण नाश पावते. फरक इतकाच की ज्ञानामार्गामध्ये परमात्मा सत्तारूपाने सारखा स्फुरतो तर भक्तिमार्गामध्यें तो आनंदरूपाने सारखा स्फुरतो. दोघांच्या ब्रह्मसाक्षात्कारात यत्किंचित् फरक नाही. एकाचा भर वीतरागप्रधान शांतरसावर तर दुसऱ्याचा भर अनुरागप्रधान सख्यरसावर असतो. ज्ञानमार्गामध्ये स्वस्वरूपाच्या निरुपम अनंतपणाचे सानंदाश्चर्य वाटते तर भक्तिमार्गामध्ये त्याच स्वरूपाच्या असीम सौंदर्याचे मनोहर आकर्षण वाटते. दृश्यावर वाया जाणारे प्रेम भगवंताकडे वळते व त्याचे रूपांतर होऊन भक्ती उदय पावते. भक्तीने अभिमान क्षीण पावून भगवंताशी तादात्म्य साधते. आणि त्याचा स्वाभाविक परिणाम म्हणून ज्ञानाची झपाट्याने वाढ होते. अखेर दोन्ही एकमेकात मिसळून भक्त ज्ञानी होतो व ज्ञानी भक्त बनतो. मग मुक्ती निराळी राहिली कोठे ! ज्ञान आणि मुक्ती भक्तीच्या मागे मागे जातात असा संतांचा अनुभव आहे. ज्ञानामध्ये त्याग सारखाच, वैराग्य सारखेच, तन्मयता सारखीच, आणि ताजेपणा व नवीनपणा सारखाच असतो. पण एक फरक असा की अज्ञान नाहीसें होऊन ज्ञान झाले की तेही पुढे नाहीसे होते. भक्तीच्या बाबतीत तसे घडत नाही. भगवंताच्या उपासनेने भक्ताला वैराग्य साधते आणि त्यांतून त्याला ब्रह्मज्ञान प्राप्त होते. तरी पण त्याची भक्ती संपत नाही, थांबत नाही. अद्वैतभक्ती म्हणतात ती हीच होय. श्रीसमर्थांसारखे मुक्त महामानव परमानंदमय रससागरामध्ये केवळ स्वानंदासाठी डुंबत राहतात.

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । आठवें भक्तीचें लक्षण । आतां ऐका सावधान । भक्ति नवमी ॥ १ ॥
नवमी निवेदन जाणावें । आत्मनिवेदन करावें । तेंहि सांगिजेल स्वभावें । प्रांजळ करूनि ॥ २ ॥
ऐका निवेदनाचें लक्षण । देवासि वाहावें आपण । करावें तत्वविवरण । म्हणिजे कळे ॥ ३ ॥
मी भक्त ऐसें म्हणावें । आणी विभक्तपणेंचि भजावें । हें आघवेंचि जाणावें । विलक्षण ॥ ४ ॥
लक्षण असोन विलक्षण । ज्ञान असोन अज्ञान । भक्त असोन विभक्तपण । तें हें ऐसें ॥ ५ ॥
भक्त म्हणिजे विभक्त नव्हे । आणी विभक्त म्हणिजे भक्त नव्हे । विचारेंविण कांहींच नव्हे । समाधान ॥ ६ ॥
तस्मात् विचार करावा । देव कोण तो वोळखावा । आपला आपण शोध घ्यावा । अंतर्यामीं ॥ ७ ॥

मी कोण ऐसा निवाडा । पाहों आतां तत्वझाडा । विचार करितां उघडा । आपण नाहीं ॥८॥
तत्वें तत्व जेव्हां सरे । तेव्हां आपण कैंचा उरे । आत्मनिवेदन येणें प्रकारें । सहजाचि जालें ॥९॥
तत्वरूप सकळ भासे । विवेक पाहतां निरसे । प्रकृतिनिरासें आत्मा असे । आपण कैंचा ॥१०॥
येक मुख्य परमेश्वरु । दुसरी प्रकृति जगदाकारु । तिसरा आपण कैंचा चोरु । आणिला मधें ॥११॥
ऐसें हें सिद्धचि असतां । नाथिली लागे देहअहंता । परंतु विचारें पाहों जातां । कांहींच नसे ॥१२॥
पाहतां तत्वविवेचना । पिंडब्रह्मांडतत्वरचना । विश्वाकारें वेक्ती, नाना –। तत्वें विस्तारलीं ॥१३॥
तत्वें साक्षत्वें वोसरतीं । साक्षत्व नुरे आत्मप्रचिती । आत्मा असे आदिअंतीं । आपण कैंचा ॥१४॥
आत्मा एक स्वानंदघन । आणी अहमात्मा हें वचन । तरी मग आपण कैंचा भिन्न । उरला तेथें ॥१५॥
सोहं हंसा हें उत्तर । याचें पाहावें अर्थांतर । पाहतां आत्मयाचा विचार । आपण कैंचा तेथें ॥१६॥
आत्मा निर्गुण निरंजन । तयासी असावें अनन्य । अनन्य म्हणिजे नाहीं अन्य । आपण कैंचा तेथें ॥१७॥
आत्मा म्हणिजे तो अद्वैत । जेथें नाहीं द्वैताद्वैत । तेथें मीपणाचा हेत । उरेल कैंचा ॥१८॥
आत्मा पूर्णत्वें परिपूर्ण । जेथें नाहीं गुणागुण । निखळ निर्गुणी आपण । कोण कैंचा ॥१९॥
त्वंपद तत्पद असिपद । निरसुनि सकळ भेदाभेद । वस्तु ठाईंची अभेद । आपण कैंचा ॥२०॥
निरासितां जीवशिवउपाधी । जीवशिवाचि कैंचे आधी । स्वरूपीं होतां दृढबुद्धि । आपण कैंचा ॥२१॥
आपण मिथ्या, साच देव । देव भक्त अनन्यभाव । या वचनाचा अभिप्राव । अनुभवी जाणती ॥२२॥
या नांव आत्मनिवेदन । ज्ञानियांचें समाधान । नवमे भक्तीचें लक्षण । निरोपिलें ॥२३॥
पंचभूतांमध्यें आकाश । सकळ देवांमध्यें जगदीश । नवविधा भक्तीमध्यें विशेष । भक्ति नवमी ॥२४॥
नवमी भक्ती आत्मनिवेदन । न होतां न चुके जन्ममरण । हें वचन सत्य, प्रमाण–। अन्यथा नव्हे ॥२५॥
ऐसी हे नवविधा भक्ती । केल्यां पाविजे सायोज्यमुक्ती । सायोज्यमुक्तीस कल्पांतीं । चळण नाहीं ॥२६॥
तिहीं मुक्तींस आहे चळण । सायोज्यमुक्ती अचळ जाण । त्रैलोक्यास होतां निर्वाण । सायोज्यमुक्ती चळेना ॥२७॥
आवघीया चत्वार मुक्ती । वेदशास्त्रें बोलती । तयांमध्यें तीन नासती । चौथी ते अविनाश ॥२८॥
पहिली मुक्ती ते स्वलोकता । दुसरी ते समीपता । तिसरी ते स्वरूपता । चौथी सायोज्यमुक्ती ॥२९॥
ऐसिया चत्वार मुक्ती । भगवद्भजनें प्राणी पावती । हेंचि निरूपण प्रांजळ श्रोतीं । सावध पुढें परिसावें ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मनिवेदनभक्तिनाम समास नवम ॥ ९ ॥

* * *

दासबोध प्रबोध : प्रश्नपत्रिका ७

[द. ४–७ दास्यभक्ती. ४–८ सख्यभक्ती, ४–९ आत्मनिवेदन, यावर आधारित]

प्र. १. "दास्यभक्ती" आणि "सख्यभक्ती" यांच्या व्याख्या ज्या ओव्यांमध्ये आल्या आहेत त्या ओव्या लिहा.

प्र. २. “ नाना रचना जीर्ण जर्जर । त्याचें करावें जीर्णोद्धार ॥ या ओवीच्या स्पष्टीकरणार्थ द. ४–७ मध्ये कोणता तपशील सांगितला आहे ?

प्र. ३. “ सख्यभक्ती ” संबंधातील खालील ओव्यांचा अर्थ सांगा.
(१) ४–८–४ (२) ४–८–१२ (३) ४–८–३०

प्र. ४. खालील कल्पना ज्यात आहेत त्या ओव्या लिहा–
१) देवापासून जो विभक्त नसतो तोच भक्त.
२) आत्मनिवेदन ही सर्वांत श्रेष्ठ भक्ती होय.

प्र. ५ (अ) मुक्तीचे चार प्रकार अध्यात्मशास्त्रात वर्णन केले आहेत. त्यांच्या संबंधात ४–९–२६ ते २९ पर्यंत कोणती माहिती दिली आहे ?
(ब) नवविधाभक्ती म्हणजे काय ? त्यातील भक्तीचा कोणता प्रकार आपणास सुलभ वाटतो ? एका प्रकारातून दुसऱ्या प्रकारात आपला प्रवेश होऊ शकतो का ?

* * *

दासबोध प्रबोध : स्वाध्याय ८ वा

द. १–९ : परमार्थस्तवन

श्री समर्थ अध्यात्मवादी आहेत. ते अतिशय आध्यात्मज्ञानसंपन्न होते. परमार्थ त्यांच्या जीवनाचा प्राण होता. ज्याच्यामुळे ते स्वतः धन्य झाले व त्यांनी अनेकांना धन्य केले त्या परमार्थाला या समासात ते वंदन करतात. दासबोधाला खरी सुरुवात येथे होते. ब्रह्म, ब्रह्मज्ञान आणि ब्रह्मज्ञानसाधना या तिन्हींसाठी परमार्थ हा एकच शब्द संत वापरतात. परमार्थ शब्दामध्ये परम व अर्थ अशी दोन पदे आहेत. त्यांचे अर्थ पाहिले तर परमार्थ म्हणजे काय हे सहज ध्यानात येईल. (अ) परम म्हणजे सर्वश्रेष्ठ आणि अर्थ म्हणजे ज्ञेयवस्तू. माणूस एकवेळ अन्नपाण्यावाचून जगू शकेल पण अनुभवावाचून तो क्षणभरही राहू शकत नाही. त्याच्या अनुभवात अक्षरशः अनंत ज्ञेयवस्तू शिरतात. त्या सगळ्याच एका योग्यतेच्या नसतात. त्या वस्तूंमध्ये सर्वोत्कृष्ट असणारी वस्तू शोधून काढणे हा परमार्थ होय. आत्मज्ञानी व सिद्ध पुरुषांचा असा स्पष्ट अभिप्राय आहे की ब्रह्म किंवा आत्मा सर्वश्रेष्ठ वस्तू आहे. (आ) परम म्हणजे निरतिशय आणि अर्थ म्हणजे भावार्थ. माणसाला वस्तूचे ज्ञान होते म्हणजे तिचा अर्थ कळतो. सर्व मानवी ज्ञान अर्थरूप असते. मी आणि जग यांभोवती ते फिरत राहते. मोठेमोठे कवी, नाटककार, कादंबरीकार आणि शास्त्रज्ञ मानवीजीवनाचा दृश्य विश्वाचा अर्थ समजण्याची खटपट करतात. त्यांना त्यांचा अर्धामुर्धा अर्थ समजतो. स्वस्वरूपाचा अनुभव घेणाऱ्या ब्रह्मज्ञानी पुरुषांनाच संपूर्ण अर्थ कळतो. म्हणून संतांचे जे ज्ञान तो परमार्थ होय. (इ) परम म्हणजे अनुपम, सर्वोत्तम आणि अर्थ म्हणजे ध्येय. वस्तूला ज्या प्रमाणात अर्थ असतो त्या प्रमाणात तिला मूल्य किंवा किंमत असते. जगातील वस्तूंना संपूर्ण अर्थ नसतो म्हणून त्यांना संपूर्ण मूल्य नसते. ब्रह्मवस्तूला संपूर्ण अर्थ असतो म्हणून ती निरतिशय मूल्यवान असते. मूल्यवान वस्तू माणसाला सहजच आवडते. ती मिळवणे त्याचे ध्येय बनते. म्हणून ब्रह्मवस्तू प्राप्त करून घेणे हेच माणसाचे सर्वश्रेष्ठ ध्येय आहे. ते गाठण्यासाठी जी साधना करावी लागते तो परमार्थ होय. (ई) परम म्हणजे

अखेरचे, अद्वितीय आणि अर्थ म्हणजे कारण, हेतू, मूळ. आपल्या अनुभवास येणारे विश्व घटनामय आहे, अनंत घटनांचा सागर आहे. घटना अनुभविली की तिचे मूळ किंवा कारण किंवा तिचा हेतू शोधल्यावाचून मानवी बुद्धीला चैनच पडत नाहीं. या शोधप्रवृत्तीमधून धर्म, तत्त्वज्ञान आणि विज्ञान जन्म पावतात. एक, दोन किंवा अनेक घटनांचे कारण शोधून माणूस स्वस्थ बसत नाहीं. तो स्वस्थ बसू शकत नाही. यच्चयावत् घटनांचे म्हणजे आखिल विश्वाचे कारण शोधण्याच्या नादी तो लागतो. विश्वाच्या आदिकारणाला ईश्वर असे म्हणतात. परमार्थ म्हणजे ईश्वराचा शोध होय. (उ) परम म्हणजे उत्तम, मुख्य आणि अर्थ म्हणजे द्रव्य, संपत्ती किंवा फल. आपल्या गरजा तृप्त करण्यासाठी माणसाला संपत्ती हवी असते. पण गरजा कितीही भागविल्या तरी त्या संपता संपत नाहीत. म्हणून माणूस खूप खूप संपत्ती मिळविण्याच्या नादी लागतो असे अर्थशास्त्र सांगते. राजापाशी अलोट संपत्ती असते म्हणून सामान्य माणूस त्याला अत्यंत सुखी समजतो. पण या जगातील अशाश्वत संपत्तीने राजाची वासना तृप्त होत नाहीं, त्याचे मागणे थांबत नाही. याच्या उलट ब्रह्मरूपी शाश्वत सपंत्ती कमावणारे संत अत्यंत तृप्त व समाधानी असतात. त्या समाधानापुढे त्यांना राज्याची देखील किंमत राहात नाहीं. " परमार्थी तो राज्यधारी परमार्थ नाहीं तो भिकारी " असा स्वानुभव श्री समर्थांनी अगदी ठासून सांगितला आहे. म्हणून निरतिशय समाधान किंवा आनंद भोगण्यास मिळाल्याने निस्पृहतेच्या किंवा वैराग्याच्या ऐश्वर्यात ऐटीने जीवन जगणे म्हणजे परमार्थ होय. कोणतेही ज्ञान सामर्थ्यसंपन्न असते. म्हणून भगवंताचे ज्ञान होऊन जीवनातील दुःख नामशेष करणे हेच परमार्थाचे खरे लक्षण होय.

॥ श्रीराम ॥

आतां स्तवूं हा परमार्थ । जो साधकांचा निजस्वार्थ । नांतरी समर्थांमध्यें समर्थ । योग हा ॥ १ ॥
आहे तरी परम सुगम । परि जनासी जाला दुर्गम । कां जयाचें चुकलें वर्म । सत्समागमाकडे ॥ २ ॥
नाना साधनांचे उधार । हा रोकडा ब्रह्मसाक्षात्कार । वेदशास्त्रीं जें सार । तें अनुभवास ये ॥ ३ ॥
आहे तरी चहूंकडे । परी आणुमात्र दृष्टी न पडे । उदास परी येकीकडे । पाहातां दिसेना ॥ ४ ॥
आकाशमार्गीं गुप्त पंथ । जाणती योगिये समर्थ । इतरांस हा गुह्यार्थ । सहसा न कळे ॥ ५ ॥
सारांचेंहि निजसार । अखंड अक्षै अपार । नेऊं न सकती तश्कर । कांहीं केल्या ॥ ६ ॥
तयास नाहीं राजभये । अथवा नाहीं अग्निभये । अथवा स्वापदभये । बोलोंच नये ॥ ७ ॥
परब्रह्म तें हालवेना । अथवा ठावही चुकेना । काळांतरीं चळेना । जेथींचा तेथें ॥ ८ ॥
ऐसें तें निज ठेवणें । कदापि पालटो नेणें । अथवा नव्हे आदिक उणें । बहुतां काळें ॥ ९ ॥
अथवा तें घसवटेना । अथवा अदृश्य होयेना । नांतरी पाहाता दिसेना । गुरुअंजनेंविण ॥ १० ॥
मागां योगिये समर्थ । त्यांचाहि निजस्वार्थ । यासी बोलिजे परमार्थ । परमगुह्य ह्मणौनि ॥ ११ ॥
जेहीं शोधून पाहिला । त्यासी अर्थ सांपडला । येरां असोनि अलभ्य जाला । जन्मोजन्मीं ॥ १२ ॥
अपूर्वता या परमार्थाची । वार्ता नाहीं जन्ममृत्याची । आणी पदवी सायोज्यतेची । सन्निधचि लाभे ॥ १३ ॥
माया विवेकें मावळे । सारासार विचार कळे । परब्रह्म तें हि निवळे । अंतर्यामीं ॥ १४ ॥
ब्रह्म भासलें उदंड । ब्रह्मीं बुडालें ब्रह्मांड । पंचभूतांचें थोतांड । तुछ्य वाटे ॥ १५ ॥

प्रपंच वाटे लटिका । माया वाटे लापणिका । शुद्ध आत्मा विवेका– । अंतरीं आला ॥१६॥
ब्रह्मस्थित बाणतां अंतरी । संदेह गेला ब्रह्मांडाबाहेरी । दृश्याची जुनी जर्जरी । कुहिट जाली ॥१७॥
ऐसा हा परमार्थ । जो करी त्याचा निजस्वार्थ । आतां या समर्थास समर्थ । किती म्हणौनि म्हणावें ॥१८॥
या परमार्थाकारितां । ब्रह्मादिकांसि विश्रामता । योगी पावती तन्मयता । परब्रह्मीं ॥१९॥
परमार्थ सकळांस विसांवा । सिद्ध साधु माहानुभावां । सेखीं 'सात्विक जड जीवां । सत्संगेंकरूनी ॥२०॥
परमार्थ जन्माचें सार्थक । परमार्थ संसारीं तारक । परमार्थ दाखवी परलोक । धार्मिकासी ॥२१॥
परमार्थ तापसांसी थार । परमार्थ साधकांसी आधार । परमार्थ दाखवी पार । भवसागराचा ॥२२॥
परमार्थी तो राज्यधारी । परमार्थ नाहीं तो भिकारी । या परमार्थाची सरी । कोणास द्यावी ॥२३॥
अनंत जन्मींचें पुण्य जोडे । तरीच परमार्थ घडे । मुख्य परमात्मा आतुडे । अनुभवासी ॥२४॥
जेणें परमार्थ वोळखिला । तेणें जन्म सार्थक केला । येर तो पापी जन्मला । कुलक्षयाकारणें ॥२५॥
असो भागवत्प्राप्तीविण । करी संसाराचा सीण । त्या मुर्खाचें मुखावलोकन । करूंच नये ॥२६॥
भल्यानें परमार्थीं भरावें । शरीर सार्थक करावें । पूर्वजांस उद्धरावें । हरिभक्ती करूनी ॥२७॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे परमार्थस्तवननाम समास नवम ॥ ९ ॥

* * *

द. १३–७ : प्रत्ययविवरण

प्रथम आत्मानात्मविवेक करावा. त्यामध्ये असे प्रत्ययास येईल की, अनात्म अनेक असून आत्मा एकच आहे. अनात्म जड असल्याने आत्मा सर्व जडाला चेतना देतो. सर्व दृश्याला चेतना देणारा तो सर्वात्मा किंवा अंतरात्मा होय. येथपर्यंत सारा चंचळाचा प्रांत आहे. मग सारासार विचार करावा. त्यात सर्व चंचळाचा अर्थात् प्रकृतीचा संपूर्ण निरास होईल आणि साररूप निश्चळ ब्रह्म तेवढे शिल्लक उरेल. दोन्हीमध्यें विचार प्रधान आहे. विचार अर्थाचे वाहन आहे. विचाराने अर्थ निर्माण झाला की, अंतरात्मा देखील सूक्ष्म आणि विशाल बनतो. अर्थ निःसंशय असेल तर अंतरात्मा पण निःसंशय बनतो. म्हणून देवाचा शोध करावा, देवाच्या विचाराने अंतरात्मा मारून टाकावा. खरा कर्ता कोण ते विवेकाने ओळखण्यात खरे सुख आहे.

॥ श्रीराम ॥

निर्मळ निश्चळ निराभास । तयास दृष्टांत आकाश । आकाश म्हणिजे अवकाश । पसरला पैस ॥ १ ॥
आधीं पैस मग पदार्थ । प्रत्ययें पाहतां यथार्थ । प्रत्ययेंविण पाहतां वेर्थ । सकळ कांहीं ॥ २ ॥
ब्रह्म म्हणिजे तें निश्चळ । आत्मा म्हणिजे तो चंचळ । तयास दृष्टांत केवळ । वायो जाणावा ॥ ३ ॥
घटाकाश दृष्टांत ब्रह्माचा । घटबिंब दृष्टांत आत्म्याचा । विवरतां अर्थ दोहींचा । भिन्न आहे ॥ ४ ॥
भूत म्हणिजे जितुकें जालें । जालें तितुकें निमालें । चंचळ आलें आणी गेलें । ऐसें जाणावें ॥ ५ ॥

अविद्या जड आत्मा चंचळ । जड कर्पूर आत्मा अनळ । दोनी जळोन तत्काळ । विझोन जाती ॥ ६ ॥
ब्रह्म आकाश निश्चळ जाती । आत्मा वायो चंचळ जाती । परीक्षवंत परीक्षिती । खरें किं खोटें ॥ ७ ॥
जड अनेक आत्मा एक । ऐसा आत्मानात्माविवेक । जगा वर्तविता जगन्नायेक । तयास म्हणावें ॥ ८ ॥
जड अनात्मा चेतवी आत्मा । सर्वी वर्ते सर्वात्मा । अवघा मिळोन चंचळात्मा । निश्चळ नव्हे ॥ ९ ॥
निश्चळ तें परब्रह्म । जेथें नाहीं दृश्यभ्रम । विमळ ब्रह्म ते निभ्रम । जैसें तैसें ॥१०॥
आधीं आत्मानात्माविवेक थोर । मग सारासारविचार । सारासारविचारें संव्हार । प्रकृतीचा ॥११॥
विचारें प्रकृति संव्हारे । दृश्य असतांच वोसरे । अंतरात्मा निर्गुणीं संचरे । अध्यात्मश्रवणें ॥१२॥
चढता अर्थ लागला । तरी अंतरात्मा चढताचि गेला । उतरल्या अर्थें उतरला । भूमंडळी ॥१३॥
अर्थासारिखा आत्मा होतो । जिकडे नेला तिकडे जातो । अनुमानें संदेहीं पडतो । कांहींयेक ॥१४॥
निसंदेह अर्थ चालिला । तरी आत्मा निसंदेहाचि जाला । अनुमानअर्थें जाला । अनुमानरूपी ॥१५॥
नवरासिक अर्थ चाले । श्रोते तद्रुपाचि जाले । चाटपणें होऊन गेले । चाटचि आवघे ॥१६॥
जैसा जैसा घडे संग । तैसे गुह्यराचे रंग । याकारणें उत्तम मार्ग । पाहोन धरावा ॥१७॥
उत्तम अन्नें बोलत गेले । तरी मन अन्नाकाराचि जालें । लावण्य वनितेचें वर्णिलें । तरी मन तेथेंचि बैसे ॥१८॥
पदार्थवर्णन अघवें । किती म्हणोन सांगावें । परंतु अंतरीं समजावें । होये किं नव्हे ॥१९॥
जें जें देखिलें आणि ऐकिलें । तें अंतरीं सदृढ बैसलें । हित आन्हित परीक्षिलें । परीक्षवंतीं ॥२०॥
याकारणें सर्व सांडावें । येक देवास धुंडावें । तरीच वर्म पडे ठावें । कांहींयेक ॥२१॥
नाना सुखें देवें केलीं । लोकें तयास चुकलीं । ऐसीं चुकतांच गेलीं । जन्मवरी ॥२२॥
सर्व सांडून शोधा मजला । ऐसें देवचि बोलिला । लोकीं शब्द अमान्य केला । भगवंताचा ॥२३॥
म्हणोन नाना दुःखें भोगिती । सर्वकाळ कष्टी होती । मनीं सुखाचि इछिती । परी तें कैंचें ॥२४॥
उदंड सुख जया लागलें । वेडें तयास चुकलें । सुख सुख म्हणतांच मेलें । दुःख भोगितां ॥२५॥
शाहाण्यानें ऐसें न करावें । सुख होये तेंचि करावें । देवासी धुंडित जावें । ब्रह्मांडापरतें ॥२६॥
मुख्य देवाचि ठाई पाडिला । मग काये उणे तयाला । लोक वेडे विवेकाला । सांडून जाती ॥२७॥
विवेकाचें फळ तें सुख । अविवेकाचें फळ तें दुःख । यांत मानेल तें अवश्यक । केलें पाहिजे ॥२८॥
कर्तयासी वोळखावें । यास विवेक म्हणावें । विवेक सांडितां व्हावें । परम दुःखी ॥२९॥
आतां असो हें बोलणें । कर्त्यास वोळखणें । आपलें हित विचक्षणें । चुकों नये ॥३०॥

इति श्री दासबोधे गुरुशिष्यसंवादे प्रत्ययेविवरणनाम समास सप्तम ॥ ७ ॥

* * *

द. १९–७ : यत्ननिरूपण

अध्यात्म आणि लोकसंग्रह किंवा परमार्थ आणि समाजसेवा यांच्या परस्परसंबंधाबद्दल श्रीसमर्थांना काय म्हणायचे आहे, हे समजण्यास प्रस्तुत समासाचे सूक्ष्म अध्ययन अवश्य आहे. साऱ्या माणसांचे वर्ग फक्त दोन, (एक) अज्ञानी माणसांचा आणि (दोन) आत्मज्ञानी माणसांचा. अज्ञानी माणसांचे वर्ग फक्त दोन

(एक) वासना तृप्त करण्यासाठी धडपडणाऱ्या बद्धांचा आणि (दोन) वासना नाहीशी करण्यासाठी धडपडणाऱ्या मुमुक्षूंचा व साधकांचा. साधकांचे वर्ग दोन, (एक) समुदायाचा हव्यास असणारे आणि (दोन) समुदायाचा हव्यास नसणारे. प्रत्येक साधकाचे एकच ध्येय असते. सिद्ध बनणे, ज्ञानी होणे, परमात्मस्वरूप बनणे, हे ते ध्येय होय. प्रत्येक ज्ञानी किंवा सिद्ध पुरुष अत्यंत वासनारहित, निरहंकारी, समत्वबुद्धीचा आणि दयावंत असतो. त्याच्या हातून लोककल्याण घडतेच घडते. या मिथ्या जगात केवळ अज्ञानाने आसक्त होऊन नाना प्रकाराची दुःखे भोगणाऱ्या जीवांच्याबद्दल ज्ञानी पुरुषाला करुणा येते. त्या करुणेच्या पोटी तो जीवांच्याबर अनुग्रह करतो. त्याच्या स्वतःच्या ठिकाणी कर्तेपणाचा अभिमान नसतो, कर्मांची व कर्मफलांची आसक्ती नसते आणि कीर्तीची व मानाची यत्किंचित हाव नसते. पण ज्या देहबुद्धीमुळे अज्ञानी जीव दुःख भोगतात, ती कमीकरण्याचा व अखेर नाहीशी करण्याचा मार्ग ज्ञानी पुरुष सतत दाखवीत राहतात. ज्ञानी पुरुषाचा जगाला हाच उपयोग असून त्याच्या हातून हमखास घडणारे लोककल्याण ते हेच होय. प्रत्यक्ष जीवनात स्वार्थाच्या रूपाने माणसाची देहबुद्धी प्रगट होते. म्हणून ज्ञानी पुरुष स्वार्थी माणसांना निःस्वार्थी बनवण्याची खटपट करतो. निःस्वार्थी बनण्याचे दोन मार्ग आहेत. (एक) प्रेमाचा मार्ग आणि (दोन) विचाराचा मार्ग. या दोन मार्गांना अनुसरून साधकांचे देखील दोन प्रकार दिसतात, (एक) प्रेमप्रधान साधक आणि (दोन) विचारप्रधान साधक. हे साधक जेव्हा सिद्ध बनतात तेव्हा त्यांच्यामध्ये हा भेद थोड्याफार फरकाने नजरेस पडतो. वास्तविक ज्ञानी पुरुष स्वतः कृतार्थ असतो. त्याचे साध्य त्याच्या पदरात पडलेले असते. तो केवळ प्रारब्धाच्या तंत्राने वागत राहतो. ज्ञानी आणि अज्ञानी यांच्या बाह्यस्वरूपामध्ये काही फरक नसतो. त्यांच्या अंतरंगामध्ये मात्र विलक्षण फरक आढळतो. हा फरक संभाळून किंवा झाकून ठेवून ज्ञानी पुरुषाला अज्ञानी माणसांना मार्गदर्शन करावे लागते. प्रेमप्रधान ज्ञानी प्रपंचामध्ये आसक्ती असलेल्या अज्ञानी माणसांच्या जीवनात मोकळेपणाने मिसळतो. परंतु त्यांची प्रपंचावरील श्रद्धा भंगणार नाही आणि ते अधिकाधिक निःस्वार्थी व विशालवृत्तीचे बनत जातील, असेच आपले आचरण व भाषण ठेवतो. विचारप्रधान ज्ञानी एकांतप्रिय असतो, गंभीर प्रकृतीचा असतो. अज्ञानी माणसांमध्ये तो फारसा मिसळत नाही. तरी पण ग्रंथलखन, संभाषण आणि ज्ञानोपदेश यांच्या द्वारा त्याचे मार्गदर्शन चालू असते. श्रीसमर्थांचा कटाक्ष असा दिसतो की, ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणी प्रेम आणि विचार या दोन्हींचे समतोल मिश्रण असलेले उत्तम होय. साधकाने साधनकालामध्ये काही काळ लोकसमुदायात मिसळावे तर काही काल संपूर्ण एकान्तामध्ये जाऊन बसावे, असा त्यांचा उपदेश आहे. असा साधक जेव्हा सिद्ध बनतो तेव्हा ज्ञानानंतर त्याचे प्रारब्ध त्यास तसेच वागायला लावते. अशा प्रेममय आणि विचारप्रधान ज्ञानी पुरुषाच्या हातून जगाचे अधिकाधिक कल्याण घडून येते, यात शंका नाही. भगवंतांनी गीतेत प्रशंसिलेला ज्ञानीभक्त तो हाच होय. हे सगळे मान्य असून देखील ज्ञानी पुरुषाला अमक्या तऱ्हेने वागण्याचा आग्रह कोणी करू शकत नाही. त्याचप्रमाणे, समाजात मोकळेपणाने मिसळून ज्याचे आत्मानुसंधान टिकत नाही त्याने एकांतात राहून आपली साधना सांभाळावी, असे श्रीसमर्थ स्पष्टपणे सांगत आहेत. लोकांतात राहून अनुसंधान सांभाळणे काही सोपे काम नाही, हे साधक जाणतातच.

॥ श्रीराम ॥

कथेचें घमंड भरून द्यावें । आणि निरूपणीं विवरावें । उणें पडोंचि नेदावें । कोणीयेकविषीं ॥ १ ॥
भेजणार खालें पाडिला । तो भेजणारी जाणितला । नेणता लोक उगाच राहिला । टकमकां पाहात ॥ २ ॥

उत्तर विलंबी पाडिलें । श्रोतयांस कळों आलें । म्हणिजे महत्व उडालें । वक्तयाचें ॥ ३ ॥
थोडें बोलोनी समाधान करणें । रागेजोन तरी मन धरणें । मनुष्य वेधींच लावणें । कोणी येक ॥ ४ ॥
सोसवेना चिणचिण केली । तेथें तामसवृत्ती दिसोन आली । आवघी आवडी उडाली । श्रोतयाची ॥ ५ ॥
कोण कोण राजी राखले । कोण कोण मनीं भंगिले । क्षणक्षणां परीक्षिले । पाहिजे लोक ॥ ६ ॥
शिष्य विकल्पें रान घेतो । गुरु मागें मागें धांवतो । विचार पाहों जातां तो । विकल्पचि अवघा ॥ ७ ॥
आशाबद्धि क्रियाहीन । नाहीं च्यातुर्याचें लक्षण । ते महंतीची भणमण । बंद नाहीं ॥ ८ ॥
ऐसें गोसावी हळु पडती । ठाईं ठाईं कष्टी होती । तेथें संगतीचे लोक पावती । सुख कैचें ॥ ९ ॥
जिकडेतिकडे कीर्ति माजे । सगट लोकांस हव्यास उपजे । लोक राजी राखोन कीजे । सकळ कांहीं ॥१०॥
परलोकीं वास करावा । समुदाव उगाच पाहावा । मागण्याचा तगादा न लवावा । कांहीं येक ॥११॥
जिकडे जग तिकडे जगन्नायेक । कळला पाहिजे विवेक । रात्रीदिवस विवेकी लोक । सांभाळीत जाती ॥१२॥
जो जो लोक दृष्टीस पडिला । तो तो नष्ट ऐसा कळला । अवघेच नष्ट, येकला भला – । कशावरुनी ॥१३॥
वोस मुलकीं काये पाहावें । लोकांवेगळें कोठें राहावें । तऱ्हे खोटी, सांडतें घ्यावें– । कांहीं येक ॥१४॥
तस्मात् लौकिकीं वर्ततां न ये । त्यास महंती कामा नये । परत्र साधनाचा उपाये । श्रवण करून असावें ॥१५॥
आपणासी बरें पोहतां न ये । लोक बुडवावयाचें कोण कार्ये । गोडी आवडी वायां जाये । विकल्पचि अवघा ॥१६॥
अभ्यासें प्रगट व्हावें । नाहीं तरी झांकोन असावें । प्रगट होऊन नासावें । हें बरें नव्हे ॥१७॥
मंद हळु हळु चालतो । चपळ कैसा अटोपतो । अरबी फिरवणार तो । कैसा असावा ॥१८॥
हे धकाधकीचीं कामें । तिक्षण बुद्धीचीं वर्मे । मोळ्या भावार्थें संभ्रमें । कैसें घडे ॥१९॥
सेत केलें परी वाहेना । जत्रार केलें परी फिरेना । जन मेळविलें परी धरेना । अंतर्यामीं ॥२०॥
जरी चढती वाढती आवडी उठे । तरी परमार्थ प्रगटे । घसघस करितां विटे । सगट लोकु ॥२१॥
आपलें लोकांस मानेना । लोकांचें आपणांस मानेना । अवघा विकल्पाचि, मना– । समाधान कैंचें ॥२२॥
नासक दीक्षा सितरु लोक । तेथें कैंचा असेल विवेक । जेथें बळावला अविवेक । तेथें राहणें खोटें ॥२३॥
बहुत दिवस श्रम केला । सेवटीं अवघाचि वेर्थ गेला । आपणास ठाकेना गल्बला । कोणें करावा ॥२४॥
संगीत चालिला तरी तो व्याप । नाहीं तरी अवघाचि संताप । क्षणक्षणां विक्षेप । किती म्हणौनि सांगावा ॥२५॥
मूर्ख मूर्खपणें भरंगळती । ज्ञाते ज्ञातेपणें कळहो करिती । होते दोहींकडे फाजिती । लोकांमधें ॥२६॥
कारबार आटोपेना करवेना । आणि उगेंहि राहेना । याकारणें सकळ जना । काये म्हणावें ॥२७॥
नासक उपाधीस सोडावें । वय सार्थकीं घालावें । परिभ्रमणें कंठावें । कोठें तरी ॥२८॥
परिभ्रमण करीना । दुसऱ्याचें कांहींच सोसीना । तरी मग उदंड यातना । विकल्पाची ॥२९॥
आतां हें आपणाचिपासीं । बरें विचारावें आपणासी । अनकूळ पडेल तैसी । वर्तणूक करावी ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे येत्ननिरूपणनाम समास प्रथम ॥ ७ ॥

अज्ञानी < बद्ध / मुमुक्षु / साधक >>>>>> ज्ञानी बनणे >>> नि:स्वार्थ बनणे
ज्ञानी प्रेमाच्या मार्गे क्रियाशील

दासबोध प्रबोध : प्रश्नपत्रिका ८

[परमार्थस्तवन द. १-९, प्रत्ययेविवरण १३-७; येत्ननिरूपण १९-७ यावर आधारित]

प्र. १. खालील ओव्यांचा अर्थ स्पष्ट करा

१) अनंत जन्मींचें पुण्य जोडे । (१-९-२४)

२) कर्तयासी वोळखावें । (१३-७-२९)

३) अभ्यासें प्रगट व्हावें । (१९-७-१७)

प्र. २. श्रीसमर्थांनी परमार्थाची महति द. १-९ मध्ये वर्णन केली आहे, तिच्यामधील काही निवडक मुद्दे दहा ओळीत लिहा.

प्र. ३. खालील ओव्यांचा कल्पन विस्तार करा.

१) विचारें प्रकृति संव्हारे । दृष्य अस्तांच वोसरे । (१३-७-१२)

२) अवघेच नष्ट; येकला भला- । काशावरूनी । (१९ ७-१३)

प्र. ४. जनप्रबोधन करणाऱ्या महंताना खाली दिलेल्या ओव्यात कोणती सूत्रे सांगितली आहेत ?.

(अ) १९-७-६ (ब) १९-७-८ (क) १९-७-११

प्र. ५. (अ) या महिन्याच्या स्वाध्यायासाठी निवडण्यात आलेल्या समासांपैकी एकावर सुमारे पंधरा मिनिटे विवरण करावयास सांगितले तर आपली तयारी आहे का ?

(ब) वरीलपैकी कोणत्या समासाची निवड त्यासाठी कराल ? त्यातील पाच मुद्दे एकेका वाक्यात लिहा.

किंवा

(ब) वरील तीन समासात सुभाषित-वजा ज्या ओव्या आहेत, असे आपणास वाटते अशा तीन ओव्या लिहा.

स्वाध्याय ९ वा

द. १२-४ : विवेकवैराग्यनिरूपण

व्यवहारात काय किंवा परमार्थात काय कोणतेही मोठे कार्य सिद्धीस नेण्यास विशिष्ट प्रकारची पात्रता लागते. आत्मज्ञान होण्यास विवेक आणि वैराग्य यांची नितांत आवश्यकता असते. माणूस चालण्यासाठी जसे दोन पाय वापरतो किंवा रथ भरधाव चालण्यास जशी दोन चाके लागतात, त्याचप्रमाणे साधकाची साधना समाधानकारकपणे चालण्यास विवेक आणि वैराग्य दोन्ही समतोलपणे अंगी असणे आवश्यक असते. एकावाचून एक वाया जाते आणि मग धड प्रपंच ना परमार्थ अशी अवस्था होते. आपले ध्येय कोणते, आपली साधना कोणती, प्रपंचाचे स्वरूप काय, जगाचा स्वभाव कसा, स्वरूपानुभवाची लक्षणे कोणती, वगैरे प्रश्नांची अगदी स्पष्ट उत्तरे बुद्धीने आकलन करणे, याचे नाव विवेक होय. आपल्या देहासगट सर्व दृश्याची किंमत आत्मज्ञानापेक्षा कमी वाटणे, देहातून सुख घेण्याची प्रवृत्ती क्षीण होणे, हवे-नकोपण शांत होणे, मनाने कोठेही, कोणातही व कशातही गुंतून न राहणे यास वैराग्य म्हणतात. वैराग्याच्या अभावी नुसता विवेक पांगळा होतो तर विवेकाच्या अभावी नुसते वैराग्य दुराग्रही व तर्कदुष्ट बनते. विवेक-

वैराग्याने माणूस आतून व बाहेरून मोकळा होतो. त्याच्या बोलण्या-चालण्यात यत्किंचित् विरोध आढळत नाही. म्हणून उत्तम लोक त्याचे जीवन बघून अचंबा करतात. उत्तम साधक एक प्रकारे परमार्थाचा प्रचारक असतो. त्यास भगवंतावाचून इतर वासना नसतात. त्याच्या अंगी वैराग्य बाणलेले असते. त्याचा विवेक आणि धारणा दोन्ही वरच्या दर्जाचे असतात. तो मनापासून भजन करतो. रसाळ हरिकीर्तन करतो. निरूपणात स्वानुभवाचे बोल बोलतो. सारांश, उत्तम विवेक, प्रखर वैराग्य, अनुभवाचे ब्रह्मज्ञान, आचारशीलता आणि परोपकार या गुणांनी संपन्न पुरुष पुष्कळ लोकांना परमार्थाच्या योग्य मार्गावर आणून सोडतो.

॥ श्रीराम ॥

महद्भाग्य हातासी आलें । परी भोगूं नाहीं जाणितलें । तैसें वैराग्य उत्पन्न जालें । परी विवेक नाहीं ॥ १ ॥
आदळतें आफळते । कष्टी होतें दुःखी होतें । ऐकतें देखतें येतें । वैराग्य तेणें ॥ २ ॥
नाना प्रपंचाच्या वोढी । नाना संकटें सांकडीं । संसार सांडूनी देशधडी । होये तेणें ॥ ३ ॥
तो चिंतेपासून सुटला । पराधेनतेपासूनि पळाला । दुःखत्यागें मोकळा जाला । रोगी जैसा ॥ ४ ॥
परी तो होऊं नये मोकाट । नष्ट भ्रष्ट आणी चाट । सीमाच नाहीं सैराट । गुरूं जैसें ॥ ५ ॥
विवेकेविण वैराग्ये केलें । तरी अविवेकें अनर्थी घातले । अवघें वेर्थचि गेलें । दोहिंकडे ॥ ६ ॥
ना प्रपंच ना परमार्थ । अवघें जिणेंचि जालें वेर्थ । अविवेकें अनर्थ । ऐसा केला ॥ ७ ॥
कां वेर्थचि ज्ञान बडबडिला । परी वैराग्ययोग नाहीं घडला । जैसा कारागृहीं अडकला । पुरुषार्थ सांगे ॥ ८ ॥
वैराग्येंविण ज्ञान । तो वेर्थचि साभिमान । लोभदंभें घोळसून । कासाविस केला ॥ ९ ॥
स्वान बांधलें तरी भुंके । तैसा स्वार्थमुळें थिंके । पराधीक देखों न सके । साभिमानें ॥ १० ॥
हें येकेंविण येक । तेणें उगाच वाढे शोक । आतां वैराग्य आणि विवेक । योग ऐका ॥ ११ ॥
विवेकें अंतरीं सुटला । वैराग्यें प्रपंच तुटला । अंतर्बाह्य मोकळा जाला । निःसंग योगी ॥ १२ ॥
जैसें मुखें ज्ञान बोले । तैसीच सर्वे क्रिया चाले । दीक्षा देखोनी चकित जालें । सुचिस्मंत ॥ १३ ॥
आस्था नाहीं त्रैलोक्याची । स्थिति बाणली वैराग्याची । येत्नविवेकधारणेची । सीमा नाहीं ॥ १४ ॥
संगीत रसाळ हरिकीर्तन । ताळबद्ध तानमान । प्रेमळ आवडीचें भजन । अंतरापासुनी ॥ १५ ॥
तत्काळचि सन्मार्ग लागे । ऐसा अंतरीं विवेक जागे । वगृत्व करितां न भंगे । साहित्य प्रत्ययाचें ॥ १६ ॥
सन्मार्गे जगास मिळाला । म्हणिजे जगदीश वोळला । प्रसंग पाहिजे कळला । कोणीयेक ॥ १७ ॥
प्रखर वैराग्य उदासीन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान । स्नानसंध्या भगवद्भजन । पुण्यमार्ग ॥ १८ ॥
विवेकवैराग्य तें ऐसें । नुस्तें वैराग्य हेंकाडापिसें । शब्दज्ञान येळिलसें । आपणाचि वाटे ॥ १९ ॥
म्हणौन विवेक आणि वैराग्य । तेंचि जाणिजे महद्भाग्य । रामदास म्हणे योग्य । साधु जाणती ॥ २० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विवेकवैराग्यनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

* * *

द. १२-५ : आत्मनिवेदन

या दृश्य विश्वामध्यें कितीतरी प्रकारचे भेद आढळतात. परंतु ते सगळे अशाश्वत आहेत. मायेचे अष्टदेह निरास केले की, सगळे अशाश्वत विलयास जाते आणि शुद्ध ब्रह्म तेवढे शिल्लक उरते. त्या परब्रह्माचा अनुभव येण्यास आत्मनिवेदन जरूर आहे. त्याचे तीन प्रकार आहेत. (पहिला) मी व माझे सगळे भगवंताचे आहे अशा भावनेने जगात वागणे हे जड आत्मनिवेदन होय. (दुसरा) अंतरात्मा जगदीश सर्व ठिकाणी व्यापून आहे. खरा कर्ता तोच आहे. प्रत्येक जीव त्याचाच अंश आहे. प्रत्येक वस्तूत घटनेत आणि प्राणयात (अर्थात् स्वतःमध्येदेखील) अंतरात्म्याच्या अस्तित्वाची, सत्तेची जाणीव जागी ठेवून वागणे हे चंचल आत्मनिवेदन होय. (तिसरा) मायानिर्मित चंचळ सगळे स्वप्नाकार असून ते दिसत असले तरी खऱ्या अर्थाने नाही. अर्थात् मी देखील नाही अशा रीतीने मी नाहीसा होऊन निराकार व निश्चल ब्रह्माशी तदाकार होणे यास निश्चळ आत्मनिवेदन म्हणतात. साधकाने जड आत्मनिवेदनापासून आरंभ करून अखेर निश्चळ आत्मनिवेदनामध्ये स्वतः विलीन व्हायचे असते.

परा, पश्यंती, मध्यमा, वैखरी.

॥ श्रीराम ॥

रेखेचें गुंडाळें केलें । मात्रुकाक्षरीं शब्द जाले । शब्द मेळऊन चाले । श्लोक गद्य प्रबंद ॥ १ ॥
वेदशास्त्रें पुराणें । नाना काव्यें निरूपणें । ग्रंथभेद अनुवादणें । किती म्हणोनि ॥ २ ॥
नाना ऋषी नाना मतें । पाहों जातां असंख्यातें । भाषा लिपी जेथ तेथें । काये उणें ॥ ३ ॥
वर्ग ऋचा श्रुति स्मृति । अधे स्वर्ग स्तबक जाती । प्रसंग मानें समास पोथी । बहुधा नामें ॥ ४ ॥
नाना पदें नाना श्लोक । नाना वीर नाना कडक । नाना साख्या दोहडे अनेक । नामाभिधानें ॥ ५ ॥
डफगाणें माचिगाणें । दंडिगाणें कथागाणें । नाना मानें नाना जसनें । नाना खेळ ॥ ६ ॥
ध्वनि घोष नाद रेखा । चहु वाचामध्यें देखा । वाचारूपेंहि ऐका । नाना भेद ॥ ७ ॥
उन्मेष परा, ध्वनि पश्यंती । नाद मध्यमा; शब्द चौथी । वैखरी पासून उमटती । नाना शब्दरत्नें ॥ ८ ॥
अकार उकार मकार । अर्धमात्राचें अंतर । औटमात्रा तदनंतर । बावन मात्रुका ॥ ९ ॥
नाना भेद रागज्ञान । नृत्यभेद तानमान । अर्थभेद तत्वज्ञान । विवंचना ॥१०॥
तत्वामध्यें मुख्य तत्व । तें जाणावें शुद्धसत्व । अर्धमात्रा महत्तत्व । मूळमाया ॥११॥
नाना तत्वें लहान थोरें । मिळोन अष्टाहि शरीरें । अष्टधा प्रकृतीचें वारें । निघोन जाते ॥१२॥
वारें नस्तां जें गगन । तैसें परब्रह्म सघन । अष्ट देहाचें निर्शन । करून पाहावें ॥१३॥
ब्रह्मांडपिंडउभार । पिंडब्रह्मांडसंव्हार । दोहिवेगळें सारासार । विमळब्रह्म ॥१४॥
पदार्थ जड, आत्मा चंचळ । विमळब्रह्म तें निश्चळ । विवरोन विरे तत्काळ । तद्रूप होये ॥१५॥
पदार्थ मनें काया वाचा । मी हा अवघाचि देवाचा । जड आत्मनिवेदनाचा । विचार ऐसा ॥१६॥
चंचळ कर्ता तो जगदीश । प्राणीमात्र त्याचा अंश । त्याचा तोचि; आपणास- । ठाव नाहीं ॥१७॥
चंचळ आत्मनिवेदन । याचें सांगितलें लक्षण । कर्ता देव तो, आपण- । कोठेंचि नाहीं ॥१८॥
चंचळ चळे स्वप्नाकार । निश्चळ देव तो निराकार । आत्मनिवेदनाचा प्रकार । जाणिजे ऐसा ॥१९॥

ठावचि नाहीं चंचळाचा । तेथें आधीं आपण कैंचा । निश्चळ आत्मनिवेदनाचा । विवेक ऐसा ॥२०॥
तिहिं प्रकारें आपण । नाहीं, नाहीं दुजेपण । आपण नसतां, मीपण । नाहींच कोठें ॥२१॥
पाहातां पाहातां अनुमानलें । कळतां कळतां कळों आलें । पाहातां अवघेंचि निवांत जालें । बोलणें आतां ॥२२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मनिवेदननाम समास पंचम ॥ ५ ॥

***

द. १३-१ : आत्मानात्मविवेक

साधकाने आत्मानात्मविवेक करावा. जगात अनंत शरीरधारी प्राणी आहेत. त्यांचे जीवन पाहून विवेक केला तर असे दिसते की, प्राणी म्हणजे देह व आत्मा यांचा संयोग होय. देह दृश्य, जड व अनित्य असतो तर आत्मा अदृश्य, सूक्ष्म व नित्य असतो. आत्म्यावाचून देह प्रेत होतो तर देहावाचून आत्मा अज्ञात राहतो. देहाच्या द्वारा आत्मा अनेक क्रिया घडवून आणतो. शरीराचे, इंद्रियाचे, मनाचे, बुद्धीचे सर्व व्यापार आत्मा घडवून आणतो. चांगले-वाईट सामाजिक प्रसंग आत्मा घडवून आणतो. जसा विद्येमध्ये तसा अविद्येमध्ये तोच आनंदरूप आत्मा हजर असतो. जगात घडणाऱ्या सर्व घडामोडींचे मूळ कारण सूक्ष्म अशा आत्म्यामध्ये आहे, हे ज्ञानी पुरुष ओळखतात. तो आत्मा पिंडामध्ये जीव म्हणून तर ब्रह्मांडामध्ये शिव म्हणून राहतो. त्याच्याहि पलीकडे अर्धनारीनटेश्वर असतो. साधकाने आपली वृत्ती सूक्ष्मात नेता नेता अखेर मूळमायेपर्यंत न्यावी.

॥ श्रीराम ॥

आत्मानात्माविवेक करावा । करून बरा विवरावा । विवरोन सुदृढ धरावा । जीवामध्यें ॥ १ ॥
आत्मा कोण अनात्मा कोण । त्याचें करावें विवरण । तेंचि आतां निरूपण । सावध ऐका ॥ २ ॥
च्यारि खाणी च्यारि वाणी । चौऱ्यासि लक्ष जीवप्राणी । संख्या बोलिली पुराणीं । वर्तती आतां ॥ ३ ॥
नाना प्रकारीचीं शरीरें । सृष्टींत दिसती अपारें । तयांमधें निर्धारें । आत्मा कवणु ॥ ४ ॥
दृष्टीमधें पाहातो । श्रवणामधें ऐकतो । रसनेमध्यें स्वाद घेतो । प्रत्यक्ष आतां ॥ ५ ॥
घ्राणामध्यें वास घेतो । सर्वांगीं तो स्पर्शतो । वाचेमधें बोलवितो । जाणोनि शब्द ॥ ६ ॥
सावधान आणि चंचळ । चहूंकडे चळवळ । एकलाचि चालवी सकळ । इंद्रियेंद्वारां ॥ ७ ॥
पाये चालवी हात हालवी । भृकुटी पालवी डोळा घालवी । संकेतखुणा बोलवी । तोचि आत्मा ॥ ८ ॥
धिटाइ लाजवी खाजवी । खोंकवी वोकवी थुंकवी । अन्न जेऊन उदक सेवी । तोचि आत्मा ॥ ९ ॥
मळमूत्र त्याग करी । शरीरमात्र सावरी । प्रवृत्ति निवृत्ति विवरी । तोचि आत्मा ॥१०॥
ऐके देखे हुंगे चाखे । नाना प्रकारें वोळखे । संतोष पावे आणी धाके । तोचि आत्मा ॥११॥
आनंद विनोद उद्वेग चिंता । काया छाया माया ममता । जीवित्वें पावे नाना वेथा । तोचि आत्मा ॥१२॥
पदार्थाची आस्था धरी । जनीं वाईट बरें करी । आपल्यां राखे पराव्यां मारी । तोचि आत्मा ॥१३॥

युध्यें होतां दोहिंकडे । नाना शरीरीं वावडे । परस्परें पाडी पडे । तोचि आत्मा ॥१४॥
तो येतो जातो देहीं वर्ततो । हांसतो रडतो प्रस्तावतो । समर्थ करंटा होतो । व्यापासारिखा ॥१५॥
होतो लंडी होतो बळकट । होतो विद्यावंत होतो धट । न्यायेवंत होतो उत्धट । तोचि आत्मा ॥१६॥
धीर उदार आणि कृपण । वेडा आणि विचक्षण । उछक आणि सहिष्णु । तोचि आत्मा ॥१७॥
विद्या कुविद्या दोहिंकडे । आनंदरूप वावडे । जेथें तेथें सर्वांकडे । तोचि आत्मा ॥१८॥
निजे उठे बैसे चाले । धांवे धावडी डोले तोले । सोइरे धायेरे केले । तोचि आत्मा ॥१९॥
पोथी वाची अर्थ सांगे । ताळ धरीं गाऊं लागे । वादवेवाद वाउगे । तोचि आत्मा ॥२०॥
आत्मा नस्तां देहांतरीं । मग तें प्रेत सचराचरीं । देहसंगें आत्मा करी । सर्व कांहीं ॥२१॥
येकेंविण येक काये । कामा नये वायां जाये । ह्मणोनि हा उपाये । देहयोगें ॥२२॥
देह अनित्य आत्मा नित्य । हाचि विवेक नित्यानित्य । अवघें सूक्ष्माचें कृत्य । जाणती ज्ञानी ॥२३॥
पिंडीं देहधर्ता जीव । ब्रह्मांडीं देहधर्ता शिव । ईश्वरतनुचतुष्टये सर्व । ईश्वरधर्ता ॥२४॥
त्रिगुणापर्ता जो ईश्वर । अर्धनारीनटेश्वर । सकळ सृष्टीचा विस्तार । तेथून जाला ॥२५॥
बरवें विचारून पाहीं । स्त्री पुरुष तेथें नाहीं । चंचळरूप येतें कांहीं । प्रत्ययासी ॥२६॥
मुळीहून सेवटवरी । ब्रह्मादि पिप्लीकादेहधारी । नित्यानित्यविवेक चतुरीं । जाणिजे ऐसा ॥२७॥
जड तितुकें अनित्य । आणि सूक्ष्म तितुकें नित्य । याहिमध्यें नित्यानित्य । पुढें निरोपिलें ॥२८॥
स्थूळ सूक्ष्म वोलांडिलें । कारण महाकारण सांडिलें । विराट हिरण्यगर्भ खंडिलें । विवेकानें ॥२९॥
अव्याकृत मूळप्रकृती । तेथें जाऊन बैसली वृत्ती । ते वृत्ति व्हावया निवृत्ति । निरूपण ऐका ॥३०॥
आत्मानात्माविवेक बोलिला । चंचळात्मा प्रत्यया आला । पुढिले समासीं निरोपिला । सारासार विचार ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मानात्माविवेकनाम समास प्रथम ॥ १ ॥

* * *

दासबोध प्रबोध : प्रश्नपत्रिका ९

[दा. १२-४विवेकवैराग्यनिरूपण; १२-५ आत्मनिवेदन; १३-१ आत्मानात्माविवेक यावर आधारित]

प्र. १. पुढील अर्थाच्या ओव्या लिहा-

(१) विवेकाने 'मी' पणा आणि वैराग्याने प्रपंचाची आसक्ती सुटते, अशाप्रकारे बंधनमुक्त होतो तोच निःसंग योगी. १२-४-१२

(२) वारा नसताना आकाश जसे केवळपणाने राहाते त्याप्रमाणे अष्टदेहांचे निरसन झाल्यावर दाट परब्रह्म उरते, याचा अनुभव पहावा. १२-५-१३

(३) अगदी मुंगीपासून ब्रह्मादि देवांपर्यंत सगळे देहधारी आहेत. १३-१-२७

प्र. २ संदर्भासह खालील ओव्यांचे स्पष्टीकरण करा.
(अ) तिहींप्रकारें आपण । नाहीं नाहीं दुजेपण ॥ १२-५-२१
(ब) येकेंवीण येक कायें । कामा नये वार्या जाये ॥ १३-१-२२

प्र. ३. "वैराग्याच्या अभावी विवेक पांगळा होतो तर विवेकाच्या अभावी वैराग्य दुराग्रही असते." या विधानाचे स्पष्टीकरण द. १२-४ च्या आधाराने करा.

प्र. ४. (द. १३-१-५ ते २० या ओव्यांच्या आधारे) शरीराच्या संसर्गाने आत्मा कोणत्या क्रिया करतो; त्यांचे वर्णन करा.

प्र. ५. द. १२-४ मध्यें श्रीसमर्थांचे जणू स्वतःचेच प्रतिबिंब आपणास आढळते, अशा दोन ओव्या लिहा. १२-४-१८/१२-४-२२

स्वाध्याय १० वा

द. १-४ : सद्गुरुस्तवन

ईश्वराच्या निश्चळ अंगाचे, ज्ञानमय स्वरूपाचे किंवा गणपतीचे वर्णन झाले. ईश्वराच्या चंचळ अंगाचे, शक्तिमय स्वरूपाचे किंवा शारदेचे वंदन झाले. श्री समर्थ आता श्री सद्गुरूला वंदन करतात. स्थल-कालाच्या मर्यादेत वावरणाऱ्या विश्वाला परमात्मा आतबाहेर व्यापून आहे हे खरे; पण तेवढ्याने तो संपत नाही. या विश्वाने जर परमात्मा संपला तर तो अनंत राहणार नाही. व्यक्ती व विश्व यांना व्यापून तो शिल्लक उरतो. तो किती शिल्लक उरतो हे आजपर्यंत कोणालाच कळले नाही. असे ते कल्पनातीत आणि अनंत परमात्मस्वरूप म्हणजे संतांचा सद्गुरु होय. परमात्मा कसा आहे हे माणसाला कधीच सांगता येत नाही; पण त्याचे वर्णन करण्याचा प्रयत्न केल्यावांचून त्याला चैन पडत नाही. दृश्य विश्वामधील सूर्य, समुद्र, आकाश, पृथ्वी इत्यादि अत्यंत विशाल वस्तूंचा दाखला घेऊन मानवी बुद्धी त्या अनंताला कवळ-ण्याची खटपट करते. ती धडपड तोकडी पडते. अर्थात परमात्मस्वरूप कसे आहे हे सांगण्याची धडपड करून हार खाल्ल्यावर "त्याचे वर्णन करता येत नाही हेच त्याचे वर्णन होय." असे म्हणून थांबावे लागते. या समासात हीच गोष्ट श्रीसमर्थांनी सुंदर रीतीने समजाविली आहे.

॥ श्रीराम ॥

आतां सद्गुरु वर्णवेना । जेथें माया स्पर्शो सकेना । तें स्वरूप मज अज्ञाना । काय कळे ॥ १ ॥
न कळे न कळे नेति नेति । ऐसें बोलतसे श्रुती । तेथें मज मूर्खाची मती । पवाडेल कोठें ॥ २ ॥
मज न कळे हा विचारु । दुऱ्हूनि माझा नमस्कारु । गुरुदेवा पैलपारु । पाववीं मज ॥ ३ ॥
होती स्तवनाची दुराशा । तुटला मायेचा भर्वसा । आतां असाल तैसे असा । सद्गुरु स्वामी ॥ ४ ॥
मायेच्या बळें करीन स्तवन । ऐसें वांछित होतें मन । माया जाली लज्यायमान । काय करूं ॥ ५ ॥
नातुडे म्हणौनि परमात्मा । म्हणौनि करावी लागे प्रतिमा । तैसा मायायोगें महिमा । वर्णीन सद्गुरुचा ॥ ६ ॥

आपल्या भावासारिखा मनीं । देव आठवावा ध्यानीं । तैसा सद्गुरु हा स्तवनीं स्तऊं आतां ॥ ७ ॥
जय जयाजि सद्गुरुराजा । विश्वंभरा विश्वबीजा । परमपुरुषा मोक्षध्वजा । दीनबंधु ॥ ८ ॥
तुझीयेन अभयंकरें । अनावर माया हे वोसरे । जैसें सूर्यप्रकाशें अंधारें । पळोन जाये ॥ ९ ॥
आदित्यें अंधकार निवारे । परंतु मागुतें ब्रह्मांड भरे । नीसी जालियां नंतरें । पुन्हां काळोखें ॥१०॥
तैसा नव्हे स्वामीराव । करी जन्ममृत्यु वाव । समूळ अज्ञानाचा ठाव । पुसून टाकी ॥११॥
सुवर्णाचें लोहो कांहीं । सर्वथा होणार नाहीं । तैसा गुरुदास संदेहीं । पडोंचि नेणे सर्वथा ॥१२॥
कां सरिता गंगेसी मिळाली । मिळणी होतां गंगा जाली । मग जरी वेगळी केली । तरी होणार नाहीं सर्वथा ॥१३॥
परी ते सरिता मिळणीमागें । वाहाळ मानिजेत जगें । तैसा नव्हे शिष्य वेगें । स्वामीच होये ॥१४॥
परीस आपणा ऐसें करीना । सुवर्णें लोहो पालटेना । उपदेश करी बहुत जना । अंकित सद्गुरुचा ॥१५॥
शिष्यास गुरुत्व प्राप्त होये । सुवर्णें सुवर्ण करितां न ये । म्हणौनि उपमा न साहे । सद्गुरुसी परिसाची ॥१६॥
उपमे द्यावा सागर । तरी तो अत्यंताचि क्षार । अथवा म्हणों क्षीरसागर । तरी तो नासेल कल्पांतीं ॥१७॥
उपमे द्यावा जरी मेरु । तरी तो जड पाषाण कठोरु । तैसा नव्हे कीं सद्गुरु । कोमळ दिनाचा ॥१८॥
उपमे ह्मणों गगन । तरी गगनापरीस तें निर्गुण । या कारणें दृष्टांत हीण । सद्गुरुस गगनाचा ॥१९॥
धीरपणें उपमूं जगती । तरी हेहि खचेल कल्पांतीं । ह्मणौन धीरत्वास दृष्टांतीं । हीण वसुंधरा ॥२०॥
आतां उपमावा गभस्ती । तरी गभस्तीचा प्रकाश किती । शास्त्रें मर्यादा बोलती । सद्गुरु अमर्याद ॥२१॥
ह्मणौनि उपमे उणा दिनकर । सद्गुरुज्ञानप्रकाश थोर । आतां उपमावा फणीवर । तरी तोहि भारवाही ॥२२॥
आतां उपमे द्यावें जळ । तरी तें काळांतरीं आटेल सकळ । सद्गुरुरूप तें निश्चळ । जाणार नाहीं ॥२३॥
सद्गुरुसी उपमावें अमृत । तरी अमर धरिती मृत्युपंथ । सद्गुरुकृपा यथार्थ । अमर करी ॥२४॥
सद्गुरुसीं ह्मणावें कल्पतरु । तरी हा कल्पनेतीत विचारु । कल्पवृक्षाचा अंगिकारु । कोण करी ॥२५॥
चिंता मात्र नाहीं मनीं । कोण पुसे चिंतामणी । कामधेनूचीं दुभणीं । निःकामासी न लगती ॥२६॥
सद्गुरु ह्मणों लक्ष्मीवंत । तरी ते लक्ष्मी नाशिवंत । ज्याचे द्वारीं असे तिष्ठत । मोक्षलक्ष्मी ॥२७॥
स्वर्गलोक इंद्र संपत्ती । हे काळांतरीं विटंबती । सद्गुरुकृपेची प्राप्ती । काळांतरीं चळेना ॥२८॥
हरीहर ब्रह्मादिक । नाश पावती सकळिक । सर्वदा अविनाश येक । सद्गुरुपद ॥२९॥
तयासी उपमा काय द्यावी । नाशिवंत सृष्टी आघवी । पंचभूतिक उठाठवी । न चले तेथें ॥३०॥
ह्मणौनि सद्गुरु वर्णवेना । हे गे हेचि माझी वर्णना । अंतरस्थितीचिया खुणा । अंतर्निष्ठ जाणती ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सद्गुरुस्तवननाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

* * *

द. १–५ : संतस्तवन

विज्ञानप्रधान संस्कृतीमध्ये दृश्य विश्वाचे ज्ञान करून घेणाऱ्या आणि देणाऱ्या विज्ञानपंडिताला किंवा शास्त्रज्ञाला समजातील आदर्श पुरुष मानतात. अध्यात्मप्रधान संस्कृतीमध्ये अदृश्य आत्मस्वरूपाचे ज्ञान करून घेणाऱ्या आणि देणाऱ्या ब्रह्मज्ञानी पुरुषाला किंवा संताला समाजातील आदर्श पुरुष मानतात.

आत्मज्ञानी असणारा संत हाच श्रीसमर्थांचा आदर्श पुरुष आहे. सर्वसामान्य माणूस "मी देहच आहे" या भूमिकेवर आरूढ होऊन जीवन जगतो. त्याच्या अनुभवाचे क्षेत्र दृश्यापुरते सीमित असते. तो स्वार्थी असतो व वासनातृप्तीच्या मागे लागतो. आत्मज्ञानी माणूस "मी आत्माच आहे" या भूमिकेवर आरूढ होऊन जीवन जगतो. त्याच्या अनुभवाचे क्षेत्र दृश्याच्या किंवा स्थलकालाच्या मर्यादा ओलांडून अनंताइतके विशाल बनते. म्हणून त्याला "महात्मा" म्हणतात. ज्ञानाग्नीमध्ये आपल्या अहंकाराची आहुती देणारा हा महात्मा अत्यंत निःस्वार्थी असतो. वासना निर्मूळ केल्यामुळे तो पूर्ण समाधानी असतो. त्याची संतोषवृत्ती कोणत्याही परिस्थितीत एकाच पातळीवर राहते. अकारण उपकाराने भरलेले संतजीवन म्हणजे मानवी जीवनातील सर्व शुभ, मंगल आणि अभिजात प्रवृत्तींचे साकार रूप होय. संतांची गाठभेट होऊन त्यांचा निकट सहवास घडणे यासारखी भाग्यमय घटना नाही. अत्यंत सूक्ष्म, अदृश्य व शाश्वत अशी आत्मवस्तू अनुभवण्याची पात्रता, संगतीका राहिलेल्या माणसांना मुक्त हस्ताने देणे हेच संतांचे जगातील खरे कार्य आहे. आत्मसाक्षात्कार होण्याची युक्ती सापडणे हीच खरी संतकृपा होय. अशा संतांचे वर्णन श्रीसमर्थ करीत आहेत.

॥ श्रीराम ॥

आतां वंदीन सज्जन । जे परमार्थाचें अधिष्ठान । जयांचेनि गुह्यज्ञान । प्रगटे जनीं ॥ १ ॥
जे वस्तु परम दुल्लभ । जयेचा अलभ्य लाभ । तेंचि होये सुल्लभ । संतसंगेंकरूनी ॥ २ ॥
वस्तु प्रगटचि असे । पाहातां कोणासीच न दिसे । नाना साधनीं सायासें । न पडे ठांईं ॥ ३ ॥
जेथें परीक्षवंत ठकले । नांतरी डोळसचि अंध जाले । पाहात असतांचि चुकले । निजवस्तूसी ॥ ४ ॥
जें दीपाचेनि दिसेना । नाना प्रकाशें गवसेना । नेत्रांजनेंहि वसेना । दृष्टीपुढें ॥ ५ ॥
सोळा कळी पूर्ण शशी । दाखऊं सकेना वस्तूसी । तीव्र आदित्य कळारासी । तोहि दाखवीना ॥ ६ ॥
जया सूर्याचेनि प्रकाशें । ऊर्णतंतु तोहि दिसे । नाना सूक्ष्म पदार्थ भासे । अणुरेणादिक ॥ ७ ॥
चिरलें वाळाग्र तेंहि प्रकासी । परी तो दाखवीना वस्तूसी । तें जयाचेनि साधकांसी । प्राप्त होये ॥ ८ ॥
जेथें आक्षेप आटले । जेथें प्रेत्न प्रस्तावले । जेथें तर्क मंदावले । तार्कितां निजवस्तूसी ॥ ९ ॥
वळे विवेकाची वेगडी । पडे शब्दाची बोबडी । जेथें मनाची तांतडी । कामा नये ॥१०॥
जो बोलकेपणें विशेष । सहस्र मुखांचा जो शेष । तोहि सिणला निःशेष । वस्तु न संगवे ॥११॥
वेदें प्रकाशिलें सर्वही । वेदविरहित कांहीं नाहीं । तो वेद कोणासही । दाखऊं सकेना ॥१२॥
तेचि वस्तु संतसंगें । स्वानुभवें कळों लागे । त्याचा महिमा वचनीं सांगे । ऐसा कवणु ॥१३॥
विचित्र कळा ये मायेची । परी वोळखी न संगवे वस्तूची । मायातीता अनंताची । संत सोये सांगती ॥१४॥
वस्तूसी वर्णिलें नवचे । तेंचि स्वरूप संतांचें । या कारणें वचनाचें । कार्य नाहीं ॥१५॥
संत आनंदाचें स्थळ । संत सुखचि केवळ । नाना संतोषाचें मूळ । ते हे संत ॥१६॥
संत विश्रांतीची विश्रांती । संत तृप्तीची निजतृप्ती । नांतरी भक्तीची फळश्रुती । ते हे संत ॥१७॥
संत धर्माचें धर्मक्षेत्र । संत स्वरूपाचें सत्पात्र । नांतरी पुण्याची पवित्र । पुण्यभूमी ॥१८॥

संत समाधीचें मंदिर । संत विवेकाचें भांडार । नांतरी बोलिजे माहेर । सायोज्यमुक्तीचें ॥१९॥
संत सत्याचा निश्चयो । संत सार्थकाचा जयो । संतप्राप्तीचा समयो । सिद्धरूप ॥२०॥
मोक्षश्रिया आळंकृत । ऐसे हे संत श्रीमंत । जीव दरिद्री असंख्यात । नृपती केले ॥२१॥
जे समर्थपणें उदार । जे कां अत्यंत दानशूर । तयांचेनि हा ज्ञानविचार । दिधला न वचे ॥२२॥
माहाराजे चक्रवर्ती । जाले आहेत पुढें होती । परंतु कोणी सायोज्यमुक्ती । देणार नाहीं ॥२३॥
जें त्रैलोकीं नाहीं दान । तें करिती संतसज्जन । तयां संतांचें माहिमान । काय म्हणौनि वर्णावें ॥२४॥
जें त्रैलोक्याहून वेगळें । जें वेदश्रुतीसी नाकळे । तेंचि जयांचेनि वोळे । परब्रह्म अंतरीं ॥२५॥
ऐसी संतांची माहिमा । बोलिजे तितुकी उणी उपमा । जयांचेनि मुख्य परमात्मा । प्रगट होये ॥२६॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे संतस्तवननाम समास पंचम ॥ ५ ॥

द. ८–९ : सिद्धलक्षण

रात्रंदिवस आत्मस्वरूपाचे ध्यान व चिंतन केल्याने साधकाचे मन त्या स्वरूपाने आतबाहेर भरून जाते. अत्यंत सूक्ष्म आत्मस्वरूपाच्या अनुसंधानात सदैव गुतलेले मन आपोआपच अत्यंत सूक्ष्म बनते. काही कालाने त्यामध्ये आमूलाग्र बदल घडून ते उन्मन होते. उन्मनीमध्ये ज्ञाता व ज्ञेय, द्रष्टा व दृश्य, मी व तू किंवा देव व भक्त हा द्वैतभाव उरत नाही. मग विश्वामधील द्वैत, भेद किंवा दृश्य वस्तूंचा पसारा डोळ्यांसमोर दिसत असूनसुद्धा त्यामध्ये आत्मस्वरूपच दिसते, नव्हे अनुभवास येते. याचा अर्थ असा कीं, साधकाचे अज्ञान नाहीसे होते व तो बसल्या जागीच ब्रह्मस्वरूप होतो म्हणून देहबुद्धीचा नाश = आत्मज्ञान = परमात्मस्वरूपाचे ज्ञान = सर्व भूतमात्रांमध्ये आपणच आत्मरूपाने भरून आहोत असा अनुभव. सारांश, सर्व भूतमात्रांच्या ठिकाणी एकच एक आत्मा समत्वाने वावरतो. अशा प्रत्यक्ष अनुभवावर कायम आरूढ होणारा पुरुष खरा सिद्ध होय. त्याची लक्षणे या समासामध्ये वर्णन केली आहेत. खरे सांगायचे तर सिद्धाचे सिद्धपण त्यांच्या निर्दोष, निर्मम, निःस्वार्थ, निष्काम, निर्मल, सम आणि अत्यंत पवित्र अशा अंतरंगात असते. ही अवस्था इतकी खाजगी व सूक्ष्म असते की शब्दाने ती सांगता येत नाही. सर्व चराचरामध्ये आत्मरूपाने मीच भरून आहे अशा अवस्थेत "दुसरा" शिल्लक उरत नाही. "दुसरा" म्हटला की द्वैत येते व ती अवस्था तशी राहात नाही. इतकेच नव्हे तर "मला ही अवस्था आली" असे देखील म्हणता येत नाही. बृहदारण्यक उपनिषदामध्ये याज्ञवल्क्याने सिद्धावस्थेचे असे वर्णन केले आहे:– "यत्र हि द्वैतमिव भवति तादितर इतरं पश्यति...जिघ्रती...श्रृणोति...विजानाति। ...यत्र त्वस्य सर्वम् आत्मैवाभूत तत्केन कं पश्येत्...जिघ्रेत्...श्रृणुयात्...विजानीयात् । ...विज्ञातारम् अरे केन विजानीयात् । एतावद् अरे खलु अमृतत्वम् इति ॥ अर्थ – द्रष्टा व दृश्य हे द्वैत होते तोपर्यंत द्रष्टा दृश्याला पाहात होता, हुंगीत होता, ऐकत होता आणि ओळखत होता. पण जेव्हा सर्व आत्ममय झाले तेव्हा कोण कोणास पाहणार, हुंगणार, ऐकणार आणि ओळखणार ! जो स्वतःच स्वतःला जाणतो त्याला जाणणारा आणखी कोण आहे ? मैत्रेयी, अमर जीवन हे असे आहे." अंतर्यामी स्वस्वरूपाशी समरस असून बाहेर साधकाप्रमाणे वर्तन करणारा तो सिद्ध होय. आपण स्वतः उत्तम साधक बनल्यावांचून सिद्धाची अवस्था बरोबर ध्यानात येणे कठीण आहे.

॥ श्रीराम ॥

अंतरीं गेलियां अमृत । बाह्य काया लखलखित । अंतरस्थिति बाणतां, संत- । लक्षणें कैसीं ॥ १ ॥
जालें आत्मज्ञान बरवें । हें कैसोनि पां जाणावें । म्हणोनि बोलिलीं स्वभावें । साधुलक्षणें ॥ २ ॥
ऐक सिद्धाचें लक्षण । सिद्ध ह्मणिजे स्वरूप जाण । तेथें पाहातां वेगळेपण । मुळींच नाहीं ॥ ३ ॥
स्वरूप होऊन राहिजे । तया नांव सिद्ध बोलिजे । सिद्धस्वरूपींच साजे । सिद्धपण ॥ ४ ॥
वेदशास्त्रीं जें प्रसिद्ध । सस्वरूप स्वतःसिद्ध । तयासिच बोलिजे सिद्ध । अन्यथा न घडे ॥ ५ ॥
तथापी बोलों कांहीं येक । सावकास कळाया विवेक । सिद्धलक्षणाचें कौतुक । तें हें ऐसें असे ॥ ६ ॥
अंतरस्थित स्वरूप जाली । पुढें काया कैसी वर्तली । जैसी स्वप्नींची नाथिली । स्वप्नरचना ॥ ७ ॥
तथापी सिद्धाचें लक्षण । कांहीं करूं निरूपण । जेणें बाणे अंतर्खूण । परमार्थाची ॥ ८ ॥
सदा स्वरूपानुसंधान । हें मुख्य साधूचें लक्षण । जनीं असोन आपण । जनावेगळा ॥ ९ ॥
स्वरूपीं दृष्टी पडतां । तुटोन गेली संसाराचिंता । पुढे लागली ममता । निरूपणाची ॥१०॥
हें साधकाचें लक्षण । परी सिद्धाआंगीं असे जाण । सिद्धलक्षण साधकेंविण । बोलोंच नये ॥११॥
बाह्य साधकाचे परी । आणी स्वरूपाकार अंतरीं । सिद्धलक्षण तें चतुरीं । जाणिजे ऐसें ॥१२॥
संदेहरहित साधन । तेंचि सिद्धाचें लक्षण । अंतर्बाह्य समाधान । चळेना ऐसें ॥१३॥
अचळ जाली अंतरास्थिती । तेथें चळणास कैंची गती । स्वरूपीं लागतां वृत्ती । स्वरूपची जाली ॥१४॥
मग तो चळतांच अचळ । चंचळपणें निश्चळ । निश्चळ असोन, चंचळ- । देह त्याचा ॥१५॥
स्वरूपीं स्वरूपचि जाला । मग तो पडोनिच राहिला । अथवा उठोनि पळाला । तरी चळेना ॥१६॥
येणें कारण अंतरास्थिती । अंतरींच पाहिजे निवृत्ती । अंतर लागलें भगवंतीं । तोचि साधु ॥१७॥
बाह्य भलतैसें असावें । परी अंतर स्वरुपीं लागावें । लक्षणें दिसती स्वभावें । साधुआंगीं ॥१८॥
राजीं बैसतां अवलिळा । आंगीं बाणे राजकळा । स्वरूपीं लागतां जिव्हाळा । लक्षणें बाणती ॥१९॥
येरव्हीं अभ्यास करितां । हाता न चढती सर्वथा । स्वरूपीं राहावें तत्वतां । स्वरूप होऊनी ॥२०॥
अभ्यासाचा मुगुटमणी । वृत्ती राहावी निर्गुणीं । संतसंगें निरुपणीं । स्थिती बाणे ॥२१॥
ऐसीं लक्षणें बरवीं । स्वरूपाकारें अभ्यासावीं । स्वरूप सोडितां गोसावी । भांबावती ॥२२॥
आतां असो हें बोलणें । ऐका साधूचीं लक्षणें । जेणें समाधान बाणे । साधकाआंगीं ॥२३॥
स्वरूपीं भरतां कल्पना । तेथे कैंची उरेल कामना । म्हणौनियां साधुजना । कामचि नाहीं ॥२४॥
कल्पिला विषयो हातींचा जावा । तेणें गुणें क्रोध यावा । साधुजनाचा अक्षै ठेवा । जाणार नाहीं ॥२५॥
म्हणोनि ते क्रोधरहित । जाणती स्वरूप संत । नासिवंत हे पदार्थ । सांडुनियां ॥२६॥
जेथें नाहीं दुसरी परी । क्रोध यावा कोणावरी । क्रोधरहित सचराचरीं । साधुजन वर्तती ॥२७॥
आपुला आपण स्वानंद । कोणावरी करावा मद । याकारणें वादवेवाद । तुटोन गेला ॥२८॥
साधु स्वरूप निर्विकार । तेथें कैंचा तिरस्कार । आपला आपण, मत्सर । कोणावरी करावा ॥२९॥
साधु वस्तु अनायासें । याकारणें मत्सर नसे । मदमत्सराचें पिसें । साधुसी नाहीं ॥३०॥

साधु स्वरूप स्वयंभ । तेथें कैंचा असेल दंभ । जेथें द्वैताचा आरंभ । जालाच नाहीं ॥३१॥
जेणें दृश्य केलें विसंच । तयास कैंचा हो प्रपंच । याकारणें निःप्रपंच । साधु जाणावा ॥३२॥
अवघें ब्रह्मांड त्याचें घर । पंचभूतिक हा जोजार । मिथ्या जाणोन सत्वर । त्याग केला ॥३३॥
याकारणें लोभ नसे । साधु सदा निर्लोभ असे । जयाची वासना समरसे । शुद्धस्वरूपीं ॥३४॥
आपुला आपण आथवा । स्वार्थ कोणाचा करावा । म्हणोनि साधु तो जाणावा । शोकरहित ॥३५॥
दृश्य सांडून नासिवंत । स्वरूप सेविलें शाश्वत । याकारणें शोकरहित । साधु जाणावा ॥३६॥
शोकें दुखवावी वृत्ती । तरी ते जाहाली निवृत्ती । म्हणौनि साधु आदिअंतीं । शोकरहित ॥३७॥
मोहें झळंबावें मन । तरी तें जाहालें उन्मन । याकारणें साधुजन । मोहातीत ॥३८॥
साधु वस्तु अद्वये । तेथें कैंचें वाटेल भये । परब्रह्म तें निर्भये । तोचि साधु ॥३९॥
याकारणें भयातीत । साधु निर्भय निवांत । सकळांस मांडेल अंत । साधु अनंतरूपी ॥४०॥
सत्यस्वरूपें अमर जाला । भये कैंचें वाटेल त्याला । याकारणें साधुजनाला । भयेचि नाहीं ॥४१॥
जेथें नाहीं द्वंद्वभेद । आपला आपण अभेद । तेथें कैंचा उठेल खेद । देहबुद्धीचा ॥४२॥
बुद्धीनें नेमिलें निर्गुणा । त्यास कोणीच नेईना । याकारणें साधुजना । खेदचि नाहीं ॥४३॥
आपण येकला ठाईंचा । स्वार्थ करावा कोणाचा । दृश्य नस्तां स्वार्थाचा । ठावचि नाहीं ॥४४॥
साधु आपणचि येक । तेथें कैंचा दुःखशोक । दुजेविण अविवेक । येणार नाहीं ॥४५॥
आशा धरिता परमार्थाची । दुराशा तुटली स्वार्थाची । म्हणोन नैराशता साधूची । वोळखण ॥४६॥
मृद्पणें जैसें गगन । तैसें साधूचें लक्षण । याकारणें साधुवचन । कठीण नाहीं ॥४७॥
स्वरूपाचा संयोगीं । स्वरूपचि जाला योगी । याकारणें वीतरागी । निरंतर ॥४८॥
स्थिति बाणतां स्वरूपाची । चिंता सोडिली देहाची । याकारणें होणाराची । चिंता नसे ॥४९॥
स्वरूपीं लागतां बुद्धी । तुटे अवघी उपाधी । याकारणें निरोपाधी । साधुजन ॥५०॥
साधु स्वरूपींच राहे । तेथें संगचि न साहे । म्हणोनि साधु तो न पाहे । मानापमान ॥५१॥
अलक्षास लावी लक्ष । म्हणोन साधु परम दक्ष । वोढूं जाणती कैपक्ष । परमार्थाचा ॥५२॥
स्वरूपीं न साहे मळ । म्हणौन साधु तो निर्मळ । साधु स्वरूपचि केवळ । म्हणोनियां ॥५३॥
सकळ धर्मामधें धर्म । स्वरूपीं राहाणें हा स्वधर्म । हेंचि जाणिजे मुख्य वर्म । साधुलक्षणाचें ॥५४॥
धरितां साधूची संगती । आपषाच लागे स्वरूपस्थिती । स्वरूपस्थितीनें बाणती । लक्षणें आंगीं ॥५५॥
ऐसीं साधूचीं लक्षणें । आंगीं बाणती निरूपणें । परंतु स्वरूपीं राहाणें । निरंतर ॥५६॥
निरंतर स्वरूपीं राहातां । स्वरूपचि होईजे तत्त्वतां । मग लक्षणें आंगीं बाणतां । वेळ नाहीं ॥५७॥
स्वरुपीं राहिलियां मती । अवगुण अवघेचि सांडवती । परंतु यासी सत्संगती । निरूपण पाहिजे ॥५८॥
सकळ सृष्टीचा ठाईं । अनुभव येकाचि नाहीं । तो बोलिजेल सर्वही । पुढिले समासीं ॥५९॥
कोणे स्थितीनें राहाती । कैसा अनुभव पाहाती । रामदास म्हणे श्रोतीं । अवधान दें ॥६०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सिद्धलक्षणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

* * *

दासबोध प्रबोध : प्रश्नपत्रिका १० वी

[द. १-४ सद्गुरूस्तवन; १-५ संतस्तवन; ८-९ सिद्धलक्षण यावर आधारित]

प्र. १. अर्थ स्पष्ट करा- (१) आदित्ये अंधकार निवारे। (१-४-१०) (२) जो बोलकेपणें विशेष। (१-५-११) (३) सकळ धर्मांमध्ये धर्म। (८-९-५४)

प्र. २. सद्गुरूस्तवन करताना कोणते दृष्टान्त दिले आहेत आणि ते तोकडे पडतात हे कसे स्पष्ट केले आहे ? ओवी क्र. १-४-१५ ते २५ च्या आधारे उत्तर लिहा.

प्र. ३. वाणी आणि बुद्धी या शक्तींच्या पलीकडे आत्मवस्तू आहे, हे १-५-९ ते १२ पर्यंत कसे सांगितले आहे ?

प्र. ४. संतमाहिमा वर्णन करणाऱ्या निवडक ३ ओव्या लिहा.

प्र. ५. सिद्धावस्थेमध्ये प्राप्त होणारी निर्भयता, निःस्पृहता आणि निःसंदेहावस्था लो. टिळकांच्या चरित्रातील कोणत्या प्रसंगात आपणास विशेषत्वाने प्रत्ययास येते ! तो प्रसंग थोडक्यात लिहा.

दासबोध प्रबोध : स्वाध्याय ११ वा

द. १८-५ : करंटपरीक्षानिरूपण

जीवनामध्ये सगळीकडे विचारपूर्वक वागण्याची आवश्यकता फार आहे, ग्रंथांची नुसती पारायणे उपयोगी पडत नाहीत. ग्रंथाचा उत्तम अभ्यास करावा, शब्दांचा अर्थ नीट समजून घ्यावा आणि मग लोकांना तो सांगावा. सर्वांचे अंतःकरण सांभाळावे, नामरूप बाजूस सारून अंतरात्म्याचा अनुभव घ्यावा आणि अनुभव घेऊन मग बोलावे. असत्य व अन्याय सोडून सत्य व न्यायमार्गाने जावे. दृश्य ओलांडून निःशब्दाचे मूळ शोधावे. आत्मानात्मविवेक आणि सारासारविचार करावा. अलक्षी लक्ष लावावे. अखेर आत्मनिवेदनाने समाधान पावावे.

॥ श्रीराम ॥

धान्य उदंड मोजिलें। परी त्या मापें नाहीं भक्षिलें। विवरल्याविण तैसें जालें। प्राणीमात्रासी ॥ १ ॥
पाठ म्हणतां आवरेना। पुसतां कांहींच कळेना। अनुभव पाहातां अनुमाना-। मधें पडे ॥ २ ॥
शब्दरत्नें परीक्षावीं। प्रत्ययाचीं पाहोन घ्यावीं। येर ते अवधीं सांडावीं। येकीकडे ॥ ३ ॥
नांवरूप आवघें सांडावें। मग अनुभवास मांडावें। सार असार येकाचि करावें। हें मूर्खपण ॥ ४ ॥
लेखकें कुळ समजवावें। किंवा उगोंचि वाचावें। येणें दृष्टांतें समजावें। कोणीतरी ॥ ५ ॥
जेथें नाहीं समजावीस। तेथें आवघी कुसमुस। पुसों जातां वसवस। वक्ता करी ॥ ६ ॥
नाना शब्द येकवटिले। प्रचीतीवीण उपाव केले। परी ते अवघेचि वेर्थ गेले। फडप्रसंगीं ॥ ७ ॥

पसेवरी वैरण घातलें । तांतडीनें जातें वोढिलें । तेणें पीठ बारिक आलें । हें तों घडेना ॥८॥
घांसामागें घांस घातला । आवकाश नाहीं चावायाला । अवघा बोकणा भरिला । पुढें कैसें ॥९॥
ऐका फडानिसीचें लक्षण । विरंग जाऊं नेदी क्षण । समस्तांचें अंतःकर्ण । सांभाळीत जावें ॥१०॥
सूक्ष्म नामें सुखें घ्यावीं । तितुकीं रूपें वोळखावीं । वोळखोन समजवावीं । श्रोतयांसी ॥११॥
समशा पुरतां सुखी होती । श्रोते अवघे आनंदती । अवघे क्षणक्षणा वंदिती । गोसावियांसी ॥१२॥
समशा पुरतां वंदिती । समशा न पुरतां निंदिती । गोसांवी चिणाचिण करिती । कोण्या हिशेबें ॥१३॥
शुध सोनें पाहोन घ्यावें । कसीं लाउनी तावावें । श्रवणमननें जाणावें । प्रत्ययासी ॥१४॥
वैद्याची प्रचित येना । वेथा परतीं होयेना । आणी रागेजावें जना । कोण्या हिशेबें ॥१५॥
खोटें कोठेंचि चालेना । खोटें कोणास मानेना । याकारणें अनुमाना । खरें आणावें ॥१६॥
लिहिणें न येतां व्यापार केला । कांहीं येक दिवस चालिला । पुसतां सुरनीस भेटला । तेव्हां खोटें ॥१७॥
सर्व आवघें हिशेबीं ठावें । प्रत्यय साक्षीनें बोलावें । मग सुरनीसें काये करावें । सांगाना कां ॥१८॥
स्वयें आपणाचि गुंते । समजावीस कैसी होते । नेणतां कोणीयेक ते । आपदों लागती ॥१९॥
बळेंविण युध्यास गेला । तो सर्वस्वें नागवला । शब्द ठेवावा कोणाला । कोण कैसा ॥२०॥
जें प्रचीतीस आलें खरें । तेंचि घ्यावें अत्यादरें । अनुभवेंविण जें उत्तरें । तें फलकटें जाणावीं ॥२१॥
सिकऊं जातां राग चढे । परंतु पुढें आदळ घडे । खोटा निश्चळ तात्काळ उडे । लोकामधें ॥२२॥
खरें सांडुनि खोटें घेणें । मकाधेस काये उणें । त्रिभुवनीं नारायणें । न्याय केला ॥२३॥
तो न्याय सांडितां सेवटीं । अवघें जगाचि लागे पाठीं । जनीं भांडभांडों हिंपुटी । किती व्हावें ॥२४॥
अन्यायें बहुतांस पुरवलें । हें देखिलें ना ऐकिलें । वेडें उगोंचि भरीं भरलें । असत्याचे ॥२५॥
असत्य म्हणिजे तोंचि पाप । सत्य जाणावें स्वरूप । दोहीमधें साक्षप । कोणाचा करावा ॥२६॥
मायेमधें बोलणें चालणें साचें । माया नस्तां बोलणें कैंचें । याकारणें निशब्दाचें । मूळ शोधावें ॥२७॥
वाच्यांश जाणोनी सांडावा । लक्ष्यांश विवरोन घ्यावा । याकारणें निशब्द मुळाचा गोवा । आडळेना ॥२८॥
अष्टधा प्रकृती पूर्वपक्ष । सांडून अलक्षीं लावावें लक्ष । मननसीळ परम दक्ष । तोचि जाणे ॥२९॥
नाना भूस आणि कण । येकाचि म्हणणें अप्रमाण । रस चोवाडिया, कोण- । शाहाणा सेवी ॥३०॥
पिंडीं नित्यानित्यविवेक । ब्रह्मांडीं सारासार अनेक । सवळ शोधूनियां, येक- । सार घ्यावें ॥३१॥
मायेकरितां कोणीयेक । अन्वय आणि वीतरेक । ते माया नस्तां, विवेक- । कैसा करावा ॥३२॥
तत्वें तत्व सर्व शोधावें । माहावाक्यीं प्रवेशावें । आत्मनिवेदनें पावावें । समाधान ॥३३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे करंटपरीक्षानिरूपणनाम समास पंचम ॥ ५॥

* * *

द. १९-३ : करंटलक्षणानिरूपण

श्रीसमर्थांच्या दृष्टीने समाजामध्ये दोन प्रकारची माणसे असतात. भाग्यवान माणसे आणि भाग्यहीन माणसे. दोघांची लक्षणे अर्थातच एकमेकांच्या उलट असतात. पण माणसाचे हे दोन प्रकार

सांगतांना श्रीसमर्थांनी दोन गोष्टी मोठ्या स्पष्टपणे पुनः पुनः मांडल्या आहेत. (पहिली गोष्ट) विवेकाचा अभाव आणि कष्ट करण्याचा अभाव या दोन कुलक्षणांमुळे माणूस जीवनात भाग्यहीन बनतो. (दुसरी गोष्ट) आज भाग्यहीन असलेला माणूस विवेकसंपन्न होऊन उदंड कष्ट करील तर तो निश्चितपणे भाग्यवान पुरुष बनून जाईल. श्रीसमर्थांना विवेकहीन आणि आळशी माणसाची चीड आहे. असा माणूस सर्व अवगुणांचे माहेरघर असतो. तो स्वतः तर हीन असतोच पण आपल्या संगतीने आणखी इतरांना बिघडवतो. त्याला स्वतः कांही शिकण्याची इच्छा नसते. तो लिहिण्या-वाचण्याच्या नादी लागत नाही. त्याचे बोलणे फार कठोर असते. दुसऱ्याचे घ्यावे अशी निरंतर वासना तो करतो. जगात जे निंद्य आहे ते त्याला मनापासून आवडते. चांगल्या लोकांची संगत त्याला भावत नाही. कोणाला तो मानीत नाही, कोणावर विश्वास ठेवीत नाही, आणि कोणाशी सख्य करीत नाही. तो आळशीपणाने आयुष्य घालवतो, उगीच कल्पना करीत बसतो. त्यामुळे अखेर कांहीच त्याच्या हाती लागत नाही. अशा रीतीने तो आपणच आपला वैरी बनतो. जगातील दुःखप्रवाहात व्यर्थ वाहात जातो. माणसाने हे अवगुण टाकून उत्तम गुणांचा अभ्यास करावा. त्यामुळे जीवनात हवे तसे यश येते.

॥ श्रीराम ॥

सुचित करुनी अंतःकर्ण । ऐका करंटलक्षण । हें त्यागितां, सदेवलक्षण- । आंगीं बाणे ॥ १ ॥
पापाकारितां दरिद्र प्राप्त । दारिद्रें होये पापसांचित । ऐसेंचि होत जात । क्षणक्षणां ॥ २ ॥
याकारणें करंटलक्षणें । ऐकोनी त्यागचि करणें । म्हणिजे कांही येक बाणे । सदेवलक्षण ॥ ३ ॥
करंट्यास आळस आवडे । येत्न कदापी नावडे । त्याची वासना वावडे । अधर्मी सदा ॥ ४ ॥
सदा भ्रमिष्ट निदसुरा । उगोंचि बोले सैरावैरा । कोणीयेकाच्या अंतरा । मानेचिना ॥ ५ ॥
लेहों नेणे वाचूं नेणे । सवदासुत घेऊं नेणे । हिशेब कितेब राखों नेणे । धारणा नाहीं ॥ ६ ॥
हारवी सांडी पाडी फोडी । विसरे चुके नाना खोडी । भल्याचे संगतीची आवडी । कदापी नाहीं ॥ ७ ॥
चाट गडी मिळाविले । कुकर्मी मित्र केले । खट नट येकवटिले । चोरटे पापी ॥ ८ ॥
ज्यासीं त्यासीं कळकटा । स्वयें सदाचा चोरटा । परघातकी घाटामोटा । वाटा पाडी ॥ ९ ॥
दीर्घ सूचना सुचोचिना । न्याय नीति हें रुचेना । परअभिळासीं वासना । निरंतर ॥१०॥
आळसें शरीर पाळिलें । परंतु पोटेंविण गेलें । सुडकें मिळेनासें जालें । पांघराया ॥११॥
आळसें शरीर पाळी । अखंड कुंसी कांडोळी । निद्रेचे पाडी सुकाळीं । आपणासी ॥१२॥
जनासीं मीत्री करीना । कठीण शब्द बोले नाना । मूर्खपणें आवरेना । कोणीयेकासी ॥१३॥
पवित्र लोकांमधें भिडावे । वोंगळामधें निशंक धांवे । सदा मनापासून भावे । जनानिंद्य क्रिया ॥१४॥
तेथें कैंचा परोपकार । केला बहुतांचा संव्हार । पापी अनर्थी अपस्मार । सर्वअबद्धी ॥१५॥
शब्द सांभाळून बोलेना । आवारितां आवरेना । कोणीयेकासी मानेना । बोलणें त्याचें ॥१६॥
कोणीयेकास विश्वास नाहीं । कोणीयेकासी सख्य नाहीं । विद्या वैभव कांहींच नाहीं । उगाचि ताठा ॥१७॥
राखावीं बहुतांचीं अंतरें । भाग्य येतें तदनंतरें । ऐसीं हे विवेकाचीं उत्तरें । ऐकणार नाहीं ॥१८॥
स्वयें आपणास कळेना । सिकविलें तें ऐकेना । तयासी उपाय नाना । काये करिती ॥१९॥

कल्पना करी उदंड कांहीं । प्रासृव्य तो कांहींच नाहीं । अखंड पडिला संदेहीं । अनुमानाचे ॥२०॥
पुण्यमार्ग सांडिला मनें । पाप झडावें काशानें । निश्चय नाहीं, अनुमानें- । नास केला ॥२१॥
कांहींयेक पुर्तें कळेना । समेमधें बोलों राहेना । बाष्कळ लबाड ऐसें जना । कळों आलें ॥२२॥
कांहीं नेमकपण आपुलें । बहुत जनासी कळों आलें । तोचि मनुष्य मान्य जालें । भूमंडळीं ॥२३॥
झिजल्यावांचुनी कीर्ति कैंची । मान्यता नव्हे कीं फुकाची । जिकडे तिकडे होते ची ची । अवलक्षणें ॥२४॥
भल्याची संगती धरीना । आपणासी शाहाणे करीना । तो आपला आपण वैरी जाणा । स्वहित नेणे ॥२५॥
लोकांसी बरें करावें । तें उसिणें सवेंचि घ्यावें । ऐसें जयाच्या जीवें । जाणिजेना ॥२६॥
जेथें नाहीं उत्तम गुण । तें करंटपणाचें लक्षण । बहुतांसी न मनें तें अवलक्षण । सहजचि जालें ॥२७॥
कार्याकारण सकळ कांहीं । कार्येंविण तों कांहींच नाहीं । निकामी तो दुःखप्रवाहीं । वाहातचि गेला ॥२८॥
बहुतांसीं मान्य थोडा । त्याच्या पापासी नाहीं जोडा । निराश्रई पडे उघडा । जेथ तेथें ॥२९॥
याकारणें अवगुण त्यागावे । उत्तम गुण समजोन घ्यावे । तेणें मनासारिखें फावे । सकळ कांहीं ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे करंटलक्षणनिरूपणनाम समास तृतीय ॥ ३ ॥

* * *

द. १९–४ : सदेवलक्षणनिरूपण

या समासात श्रीसमर्थ आता भाग्यवान पुरुषाची लक्षणे वर्णन करतात. ग्रंथामध्ये अनेक ठिकाणी अशा पुरुषाचे वर्णन येऊन गेलेले आहे. त्या सर्व वर्णनांमध्ये पुढील सात गुण वारंवार उल्लेखिलेले आढळतात. (एक) अत्यंत मृदु मधुर भाषा. (दोन) सगळ्यांचं अंतर राखणे म्हणजे कोणाच्याही अंतरास धक्का लागेल असे न बोलणे, चालणे किंवा कोणाचेही अंतःकरण न दुखवणे. (तीन) मनापासून अंगी असलेली खरी नम्रता अथवा लीनता. (चार) दुसऱ्याचे उणे पडू न देणे किंवा निःस्वार्थीपणाने दुसऱ्याच्या उपयोगी पडणे किंवा परोपकारात देह झिजवणे. (पाच) अति निस्पृह आणि निर्वासन असणे. वासना ठेवलीच तर सगळे सुखी असावे एवढीच वासना असणे. (सहा) आत्मज्ञानाचा अत्यंत जिव्हाळा असणे. (सात) अंगी क्षमा आणि शांती असणे. जो माणूस मोठा विद्वान आहे किंवा मुत्सद्दी किंवा वक्ता आहे किंवा जो ऐश्वर्यसंपन्न आहे तो काही खरा भाग्यवान नव्हे. जो बहुतांचा होतो, जो दुसऱ्याच्या दुःखाने दुखावतो, व दुसऱ्याच्या सुखाने सुखावतो, जो सर्वांना हवाहवासा वाटतो, जो अनेक लोकांना सन्मार्गाला लावतो, तो पुरुष श्रीसमर्थांच्या मते भाग्यवान समजावा.

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिलें करंटलक्षण । तें विवेकें सांडावें संपूर्ण । आतां ऐका सदेवलक्षण । परम सौख्यदायेक ॥ १ ॥
उपजतगुण शरीरीं । परोपकारी नानापरी । आवडे सर्वांचे अंतरीं । सर्वकाळ ॥ २ ॥
सुंदर अक्षर लेहों जाणे । चपळ शुद्ध वाचूं जाणे । अर्थांतर सांगों जाणे । सकळ कांहीं ॥ ३ ॥
कोणाचे मनोगत तोडीना । भल्यांची संगती सोडीना । सदेवलक्षण अनुमाना । आणून ठेवी ॥ ४ ॥

तो सकळ जनासी व्हावा । जेथें तेथें नित्य नवा । मूर्खपणें अनुमानगोवा । कांहींच नाहीं ॥ ५ ॥
नाना उत्तम गुण सत्पात्र । तोचि मनुष्य जगमित्र । प्रगट कीर्ती स्वतंत्र । पराधेन नाहीं ॥ ६ ॥
राखे सकळांचें अंतर । उदंड करी पाठांतर । नेमस्तपणाचा विसर । पडणार नाहीं ॥ ७ ॥
नम्रपणें पुसों जाणे । नेमस्त अर्थ सांगों जाणे । बोलाऐसें वर्तों जाणें । उत्तम क्रिया ॥ ८ ॥
जो मानला बहुतांसी । कोणी बोलों न शके त्यासी । धगधगीत पुण्यरासी । माहांपुरुष ॥ ९ ॥
तो परोपकार करितांचि गेला । पाहिजे तो ज्याला त्याला । मग काये उणें तयाला । भूमंडळीं ॥१०॥
बहुत जन वास पाहे । वेळेसी तत्काळ उभा राहे । उणें कोणाचें न साहे । तयां पुरुषासी ॥११॥
चौदा विद्या चौसष्टी कळा । जाणे संगीत गायेनकळा । आत्मविद्येचा जिव्हाळा । उदंड तेथें ॥१२॥
सकळांसी नम्र बोलणें । मनोगत राखोन चालणें । अखंड कोणीयेकाचें उणें । पडोंचि नेदी ॥१३॥
न्याय नीति भजन मर्यादा । काळ सार्थक करी सदा । दरिद्रपणाची आपदा । तेथें कैंची ॥१४॥
उत्तमगुणें शृंघारला । तो बहुतांमधें शोभला । प्रगट प्रतापें उगवला । मार्तंड जैसा ॥१५॥
जाणता पुरुष असेल जेथें । कळहो कैंचा उठेल तेथें । उत्तम गुणाविषीं रितें । तें प्राणी करंटें ॥१६॥
प्रपंची जाणें राजकारण । परमार्थी साकल्य विवरण । सर्वांमधें उत्तम गुण । त्याचा भोक्ता ॥१७॥
मागें येक पुढें येक । ऐसा कदापी नाहीं दंडक । सर्वत्रांसीं अलोलिक । तया पुरुषाची ॥१८॥
अंतरासी लागेल ढका । ऐसी वर्तणूक करूं नका । जेथें तेथें विवेका । प्रकट करी ॥१९॥
कर्मविधी उपासनाविधी । ज्ञानविधी वैराग्यविधी । विशाळ ज्ञातृत्वाची बुद्धी । चळेल कैसी ॥२०॥
पाहतां अवघे उत्तम गुण । तयास वाईट म्हणेल कोण । जैसा आत्मा संपूर्ण । सर्वां घटीं ॥२१॥
आपल्या कार्यास तत्पर । लोक असती लाहान थोर । तैसाचि करी परोपकार । मनापासुनी ॥२२॥
दुसऱ्याच्या दुःखें दुखवे । दुसऱ्याच्या सुखें सुखावे । आवघेचि सुखी असावे । ऐसी वासना ॥२३॥
उदंड मुलें नानापरी । वडिलांचें मन अवघ्यांवरी । तैसी अवघ्यांची चिंता करी । माहांपुरुष ॥२४॥
जयास कोणाचें सोसेना । नयाची निःकांचन वासना । धीकारिल्यां धीकारेना । तोचि माहांपुरुष ॥२५॥
मिथ्या शरीर निंदलें । तरी याचें काये गेलें । ज्ञात्यासी आणि जिंतिलें । देहेबुद्धीनें ॥२६॥
हें अवघें अवलक्षण । ज्ञाता देहीं विलक्षण । कांहीं तऱ्ही उत्तम गुण । जनीं दाखवावे ॥२७॥
उत्तम गुणास मनुष्य वेधे । वाईट गुणासी प्राणी खेदे । तीक्षण बुद्धि, लोक साधे- । काये जाणती ॥२८॥
लोकीं अत्यंत क्षमा करिती । आलियां लोकांचे प्रचिती । मग ते लोक पाठी राखती । नाना प्रकारीं ॥२९॥
बहुतांसी वाटे मी थोर । सर्वमान्य पाहिजे विचार । धीर उदार गंभीर । माहांपुरुष ॥३०॥
जितुके कांहीं उत्तम गुण । तें समर्थाचें लक्षण । अवगुण तें करंटलक्षण । सहजाचि जालें ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सदेवलक्षणनिरूपणनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

* * *

दासबोध प्रबोध : प्रश्नपत्रिका ११ वी

[(भाग्यवान) सदेव व करंटा लक्षण १८।५; १९।३, १९।४ यावर आधारित]

प्र. १. खालील अर्थाच्या ओव्या लिहा.

१) फडणीसीचे लक्षण; म्हणजे कालापव्यय न करणे. १८-५-१०

२) असत्य म्हणजे पाप, सत्य म्हणजे स्वरूप. १८-५-२६

३) पापामुळे दारिद्र्य व दारिद्र्यामुळे पाप सांचते. १८-३-२

४) बहुतांची अंतरे राखली तरच भाग्य येते. १८-३-१८

प्र. २. टिपणे लिहा. (कोणतेही दोन)

१) आळसामुळे कोणती हानी होते ?

२) दुश्चीत आळसाची रोकडी प्रचीति कोणती ?

३) अवघेचि सुखी असावे । ऐसी वासना

प्र. ३. सदेवाची दहा लक्षणे लिहा.

प्र. ४. प्रत्ययाचे महत्त्व समर्थांनी ' पत्तेवरी वैरण घातले ' इ. ओव्यांनी समजून दिले आहे. त्यांचे थोडक्यात स्पष्टीकरण करा.

प्र. ५. अध्यात्मिक ग्रंथांची केवळ पारायणे करणे अयोग्य आहे, हे श्रीसमर्थांनी कशाप्रकारे समजाऊन दिले आहे ?

स्वाध्याय १२ वा

द. २०–४ : आत्मानिरूपण

या विश्वात ज्या सगळ्या घडामोडी चालतात त्या फक्त एका अंतरात्म्याच्या सत्तेने चालतात, हा विचारया समासामधील केंद्रबिंदू आहे. अनंत अंतरात्मा द्रष्टा आहे, सर्वसाक्षी आहे पण तो जाणीवस्वरूप आहे, चैतन्यरूप आहे, त्यालाच जगदीश किंवा जगदीश्वर म्हणतात. त्याची एकट्याची सत्ता सर्व ठिकाणी वाटली आहे, सर्व शरीरांतरी विभागली आहे, म्हणजे एकच अंतरात्मा सर्व देह चालवतो. तो जगाचे व जीवांचे धारण, रक्षण व पोषण करतो. ज्याच्या कळेने सृष्टी चालते. तो संपूर्ण ज्ञानमय आहे. जगाच्या घटनेमध्ये आढळणारी संगती आणि व्यवस्था त्याच्या ज्ञानसामर्थ्यामुळे तगून राहतात. मूळसंकल्पच जगामध्ये साकार होत आहे. ज्याच्या पदरी भाग्य असेल त्यालाच त्या अंतरात्म्याचे वास्तविक स्वरूप समजते. साधकाने त्याचे अनुसंधान ठेवण्यास शिकावे. त्याचे अनुसंधान हेच ध्यान होय. त्या ध्यानातूनच त्याचे ज्ञान उदय पावते. अंतरात्म्याची उपासना करता करता कल्पना नाश पावून प्रचीती येते. देव आणि भक्त एकरूप होतात. म्हणून उपासना ज्ञानस्वरूप बनते, ' मी तोच आहे ' हा महाकारण देह होय. अखेर तोही टाकावा म्हणजे अनुभवाची पूर्णता होते. तात्पर्य, आपण मायिक आहोत. सगळे कर्तुत्व भगवंताकडे आहे.

॥ श्रीराम ॥

सकळ जनास प्रार्थना । उगेंच उदास करावेना । निरूपण आणावें मना । प्रत्ययाचें ॥ १ ॥
प्रत्यये राहिला येकेकडे । आपण धांवतो भलतेकडे । तरी सारासाराचे निवाडे । कैसे होती ॥२॥
उगीच पाहातां सृष्टी । गल्बला दिसतो दृष्टीं । परी ते राजसत्तेची गोष्टी । वेगळीच ॥ ३ ॥
पृथ्वीमधें जितुकीं शरीरें । तितुकीं भगवंताचीं घरें । नाना सुखें येणें द्वारें ॥ प्राप्त होती ॥ ४ ॥
त्याचा महिमा कळेल कोणाला । माता वांटून कृपाळु जाला । प्रत्यक्ष जगदीश जगाला । राक्षितसे ॥ ५ ॥
सत्ता पृथ्वीमध्यें वांटली । जेथें तेथें विभागली । कळेनें सृष्टि चालिली । भगवंताचे ॥ ६ ॥
मूळ जाणत्या पुरुषाची सत्ता । शरीरीं विभागली तत्त्वतां । सकळा कळा चातुर्यता । तेथें वसे ॥ ७ ॥
सकळ पुराचा ईश । जगामधें तो जगदीश । नाना शरीरीं सावकास । करूं लागे ॥ ८ ॥
पाहातां सृष्टीची रचना । ते येकाचेन चालेना । येकची चालवी, नाना - । देह धरुनी ॥ ९ ॥
नाहीं उंच नीच विचारले । नाहीं बरें वाईट पाहिलें । कार्य चालो ऐसें जालें । भगवंतासी ॥१०॥
किंवा नेणणें आडवें केलें । किंवा अभ्यासीं घातलें । हें कैसें कैसें केलें । त्याचा तोचि जाणे ॥११॥
जगदांतरीं अनुसंधान । बरें पाहाणें हेंचि ध्यान । ध्यान आणी तें ज्ञान । येकरूप ॥१२॥
प्राणी संसारास आला । कांहीं येक ब्राह्मणा जाला । मग तो विवरों लागला । भूमंडळीं ॥१३॥
प्रगट रामाचें निशाण । आत्माराम ज्ञानघन । विश्वंभर विद्यमान । भाग्यें कळे ॥१४॥
उपासना धुंडून वासना धारिली । तरी ते लांबतचि गेली । महिमा न कळे बोलिली । येथार्थ आहे ॥१५॥
द्रष्टा ह्मणिजे पाहाता । साक्षी म्हणिजे जाणता । अनंतरूपी अनंता । वोळखावें ॥१६॥
संगती असावी भल्यांची । धाटी कथा निरूपणाची । कांहीं येक मनाची । विश्रांती आहे ॥१७॥
त्याहिमधें प्रत्ययेज्ञान । जाळून टाकिला अनुमान । प्रचितिविण समाधान । पाविजेल कैंचें ॥१८॥
मूळ संकल्प तो हरिसंकल्प । मूळमायेमधील साक्षेप । जगदांतरीं तेंचि रूप । देखिजेतें ॥१९॥
उपासना ज्ञानस्वरूप । ज्ञानीं चौथा देह आरोप । याकारणें सर्व संकल्प । सोडून द्यावा ॥२०॥
पुढें परब्रह्म विशाळ । गगनासारिखें पोकळ । घन पातळ कोमळ । काये म्हणावें ॥२१॥
उपासना ह्मणिजे ज्ञान । ज्ञानें पाविजे निरंजन । योगियांचे समाधान । येणें रितीं ॥२२॥
विचार नेहटूनसा पाहे । तरी उपासना आपणाचि आहे । येक जाये, येक राहे । देह धरुनी ॥२३॥
अखंड ऐसी घालमेली । पूर्वापर होत गेली । आतांहि तैसीच चालिली । उत्पात्तिस्थिति ॥२४॥
बनावरी बनचरांची सत्ता । जळावरी जळाचरांची सत्ता । भूमंडळीं भूपाळां समस्तां । येणेंचि न्यायें ॥२५॥
सामर्थ्य आहे चळवळीचें । जो जो करील तयाचें । परंतु येथें भगवंताचें । अधिष्ठान पाहिजे ॥२६॥
कर्ता जगदीश हें तों खरें । परी विभाग आला पृथकाकारें । तेथें अहंतेचें काविरें । बाधिजेना ॥२७॥
हरिदाता हरिभोक्ता । ऐसें चालतें तत्वतां । ये गोष्टीचा आतां । विचार पाहावा ॥२८॥
सकळ कर्ता परमेश्वरु । आपला माइक विचारु । जैसें कळेल तैसें करूं । जगदांतरें ॥२९॥

देवायेवढें चपळ नाहीं । ब्रह्मायेवढें निश्चळ नाहीं । पाइरीनें पाइरी चढोन पाहीं । मूळपरियंत ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मानिरूपणनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

* * *

द. २०-५ : चत्वाराजिनसानिरूपण

या जगामध्ये हजारो प्रकारचे देहधारी प्राणी आहेत. त्या सर्व प्राण्यांच्या जीवनात जे आढळत नाही, ते माणसाच्या जीवनात आढळते. मानवी जीवनाची पातळीच काही निराळी आहे. सृष्टीच्या व्यवहारात ईश्वराच्या खालोखाल माणसाने पराक्रम गाजविलेला स्पष्ट दिसतो. माणसाला हे सारे शक्य होते, याचे कारण त्याचा अपूर्व देह होय. म्हणून श्रीसमर्थ तर देहाला मोठे घबाड असे म्हणतात. माणसाला विवेक करण्याची शक्ती आहे. तिचा त्याने भरपूर उपयोग करावा. माणूस जर सतत श्रवणमनन करील तर नर तोच नारायण आहे, असा प्रत्यक्ष अनुभव त्यास येईल. माणसाने विशाल विवेक करून सगळे शोधून पाहावे. त्याचे सगळे संदेह नाहीसे होतील. आपल्याला प्रतीत होणाऱ्या विशाल विश्वाचा विचार करणे हाच विशाल विवेक होय. सर्व विश्वाचा शांतपणे विचार केला तर त्यामध्ये फक्त चार जिन्नस आहेत, असे आढळते. (पहिला जिन्नस) सर्वाहून वेगळे आणि आगळे असलेले परब्रह्म. त्याच्या बरोबर कशाचीच तुलना करता येत नाही. ते निर्मळ, निर्विकार आणि कल्पनेच्या पलीकडे आहे. (दुसरा जिन्नस) अतिशय सूक्ष्म आणि कर्दमरूप असलेली मूळमाया. मूळचे स्फुरण किंवा संकल्प हे तिचे स्वरूप आहे. चौदा नावांनी तिला ओळखतात. ती नावे अशी : चैतन्य, गुणसाम्य, अर्धनारीनटेश्वर, षड्गुणेश्वर, प्रकृतिपुरुष, शिवशक्ती, शुद्ध सत्त्वगुण, गुणक्षोभिणी, सत्त्व, रज, तम, मन, माया आणि अंतरात्मा. अंतरात्मा ज्ञानमय असून सर्व ठिकाणी विभागलेला आहे. (तिसरा जिन्नस) पाच महाभूते. यांच्या ठिकाणी जाणीवेचा अंश थोडा असतो. (चौथा जिन्नस) चार खाणींचे अनंत प्राणी. प्राण्यांच्या ठिकाणी जाणीव अधिक स्पष्टपणे प्रगट झाली आहे. अशा प्रकारचे चार जिन्नस असलेल्या या अवाढव्य विश्वरचनेवर रात्रंदिवस मनन करावे म्हणजे स्वरूपदर्शन घडते.

॥ श्रीराम ॥

येथून पाहातां तेथवरी । चत्वार जीनस अवधारी । येक चौदा पांच च्यारी । ऐसें आहे ॥ १ ॥

परब्रह्म सकळांहून वेगळें । परब्रह्म सकळांहून आगळें । नाना कल्पनेनिराळें । परब्रह्म तें ॥ २ ॥

परब्रह्माचा विचार । नाना कल्पनेहून पर । निर्मळ निश्चळ निर्विकार । अखंड आहे ॥ ३ ॥

परब्रह्मास कांहींच तुळेना । हा येक मुख्य जिनसाना । दुसरा जिनस कल्पना । मूळमाया ॥ ४ ॥

नाना सूक्ष्मरूप । सूक्ष्म आणि कर्दमरूप । मुळींच्या संकल्पाचा आरोप । मूळमाया ॥ ५ ॥

हरिसंकल्प मुळींचा । आत्माराम सकळांचा । संकेत नामाभिधानाचा । येणें प्रकारें ॥ ६ ॥

निश्चळीं चंचळ चेतलें । म्हणौनि चैतन्य बोलिलें । गुणसमानत्वें जालें । गुणसाम्य ऐसें ॥ ७ ॥

अर्धनारीनटेश्वर । तोचि षड्गुणैश्वर । प्रकृतिपुरुषाचा विचार । शिवशक्ती ॥८॥
शुद्धसत्वगुणाची मांडणी । अर्धमात्रा गुणक्षोभिणी । पुढें तिन्ही गुणांची करणी । प्रगट जाली ॥९॥
मन माया अंतरात्मा । चौदा जिनसांची सीमा । विद्यमान ज्ञानात्मा । इतुके ठाईं ॥१०॥
ऐसा दुसरा जिनस । अभिधानें चतुर्दश । आतां तिसरा जिनस । पंच माहाभूतें ॥११॥
येथें पाहातां जाणीव थोडी । आदिअंत हे रोकडी । खाणी निरोपिल्या तांतडी । तो चौथा जिनस ॥१२॥
च्यारी खाणी अनंत प्राणी । जाणीवेची जाली दाटणी । च्यारी जिनस येथुनी । संपूर्ण जाले ॥१३॥
बीज थोडें पेरिजेतें । पुढें त्याचें उदंड होतें । तैसें जालें आत्मयातें । खाणी वाणी प्रगटतां ॥१४॥
ऐसी सत्ता प्रबळली । थोडे सत्तेची उदंड जाली । मनुष्यवेषें सृष्टी भोगिली । नाना प्रकारें ॥१५॥
प्राणी मारून स्वापद पळे । वरकड त्यास काये कळे । नाना भोग तो निवळे । मनुष्यदेहीं ॥१६॥
नाना शब्द नाना स्पर्श । नाना रूप नाना रस । नाना गंध तें विशेष । नरदेह जाणे ॥१७॥
अमोल्य रत्नें नाना वस्त्रें । नाना यानें नाना शस्त्रें । नाना विद्या कळा शास्त्रें । नरदेह जाणे ॥१८॥
पृथ्वी सत्तेनें स्थापिली । स्थळोस्थळीं अटोपिली । नाना विद्या कळा केली । नाना धारणा ॥१९॥
दृश्य अवघेंचि पाहावें । स्थानमान सांभाळावें । सारासार विचारावें । नरदेहे जालियां ॥२०॥
येहलोक आणी परलोक । नाना प्रकारींचा विवेक । विवेक आणी अविवेक । मनुष्य जाणे ॥२१॥
नाना पिंडीं ब्रह्मांडरचना । नाना मुळींची कल्पना । नाना प्रकारीं धारणा । मनुष्य जाणे ॥२२॥
अष्टभोग नवरस । नाना प्रकारींचा विळास । वाच्यांश लक्ष्यांश सारांश । मनुष्य जाणे ॥२३॥
मनुष्यें सकळांस आळिलें । त्या मनुष्यास देवें पाळिलें । ऐसें हें अवघें कळलें । नरदेहयोगें ॥२४॥
नरदेह परम दुल्लभ । येणें घडे अलभ्य लाभ । दुल्लभ तें सुल्लभ । होत आहे ॥२५॥
वरकड देहे हें कांबाड । नरदेह मोठें घबाड । परंतु पाहिजे जाड । विवेक रचना ॥२६॥
येथें जेणें आळस केला । तो सर्वस्वें बुडाला । देव नाहीं वोळखिला । विवेकबळें ॥२७॥
नर तोचि नारायण । जरी प्रत्ययें करी श्रवण । मननशीळ अंतःकर्ण । सर्वकाळ ॥२८॥
जेथें स्वयेंचि पोहावें । त्यास कासेस नलगे लावावें । स्वतंत्रपणें शोधावें । सकळ कांहीं ॥२९॥
सकळ शोधून राहिला । संदेह कैंचा तयाला । पुढें विचार कैसा जाला । त्याला तोचि जाणे ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चत्वारजिनसनाम समास पंचम ॥ ५ ॥

* * *

द. २० – ८ : देहक्षेत्रनिरूपण

ब्रह्मदेवाने हा प्रचंड प्रपंचवृक्ष निर्माण केला. त्याची खूप वाढ झाली आणि अखेर त्यास मानवदेहाचे उत्तम फळ आले. या देहामध्ये ज्ञानेंद्रिये आहेत व कर्मेंद्रिये आहेत. इंद्रियांच्या सहाय्याने माणसाला दृश्याचे ज्ञान होते व त्यांमधील भेद कळतो. त्याचप्रमाणे या शरीराच्या सहायावाचून कोणालाही विषयाचा

भोग घेता येत नाही. सारांश, या शरीरासारखे दुसरे यंत्र विश्वात नाही. या जगामध्यें सगळी करणी अंतरात्म्याची आहे. सगळ्या देहांमध्ये तोच विभागला आहे. ज्या देहाचे जेवढे सामर्थ्य असते तेवढे कार्य अंतरात्मा त्याच्याकडून घडवून आणतो. ज्या देहाचे सामर्थ्य थोर असते त्यास अवतार म्हणतात. मुळात अभेदच आहे. जीव ऊर्ध्वमुख झाला की, भेद कमी होत जाऊन अखेर नाहीसा होतो. आवाहन आणि विसर्जन हेच भजनाचे लक्षण होय.

॥ श्रीराम ॥

विधीप्रपंचतरु वाढला । वाढतां वाढतां विस्तीर्ण जाला । फळें येतां विश्रांती पावला । बहुत प्राणी ॥ १ ॥
नाना फळें रसाळें लागलीं । नाना जिनसी गोडीस आलीं । गोडी पाहावया, निर्माण केलीं । नाना शरीरें ॥ २ ॥
निर्माण जाले उत्तम विषये । शरीरेंविण भोगितां नये । म्हणोनि निर्मिला उपाये । नाना शरीरें ॥ ३ ॥
ज्ञानइंद्रियें निर्माण केलीं । भिन्न भिन्न गुणाचीं निर्मिलीं । येका शरीरासी लागलीं । परी वेगळालीं ॥ ४ ॥
श्रोत्रइंद्रिइं शब्द पडिला । त्याचा भेद पाहिजे कळला । ऐसा उपाय निर्माण केला । इंद्रियांमधें ॥ ५ ॥
त्वचेइंद्रियें सीतोष्ण भासे । चक्षुइंद्रियें सकळ दिसे । इंद्रियांमधें गुण ऐसे । वेगळाले ॥ ६ ॥
जिव्हेमधें रस चाखणें । घ्राणामधे परिमळ घेणें । इंद्रियांमधें वेगळाल्या गुणें । भेद केले ॥ ७ ॥
वायोपंचकों अंतःकर्णपंचक । मिसळोनि फिरे निशंक । ज्ञानइंद्रियें कर्मइंद्रियें सकाळिक । सावकास पाहे ॥ ८ ॥
कर्मइंद्रियें लागवेगीं । जीव भोगी विषयांलागीं । ऐसा हा उपाये जगीं । ईश्वरें केला ॥ ९ ॥
विषय निर्माण जाले बरवे । शरीरेंविण कैसें भोगावे । नाना शरीराचे गोवे । याकारणें ॥१०॥
अस्तीमांशाचें शरीर । त्यामधें गुणप्रकार । शरीरासारिखें यंत्र । आणीक नाहीं ॥११॥
ऐसीं शरीरें निर्माण केलीं । विषयभोगें वाढविलीं । लाहानथोर निर्माण जालीं । येणें प्रकारें ॥१२॥
आस्तिमांशाचीं शरीरें । निर्माण केलीं जगदेश्वरें । विवेकें गुणाविचारें । करूनियां ॥१३॥
अस्तिमांशाचा पुतळा । जेणें ज्ञानें सकळ कळा । शरीरभेद वेगळा । ठाईं ठाईं ॥१४॥
तो भेद कार्याकारण । त्याचा उदंड आहे गुण । सकळ तीक्षण बुद्धीविण । काये कळे ॥१५॥
सकळ करणें ईश्वराला । ह्मणोनी भेद निर्माण केला । ऊर्धमुख होतां भेदाला । ठाव कैंचा ॥१६॥
सृष्टिकर्णी आगत्य भेद । संव्हारें सहजचीं अभेद । भेद अभेद हा संवाद । मायागुणें ॥१७॥
मायेमधें अंतरात्मा । न कळे तयाचा माहिमा । जाला चतुर्मुख ब्रह्मा । तोहि संदेहीं पडे ॥१८॥
पीळ पेंच कडोविकडी । तर्क तीक्षण घडीनें घडी । मनासी होये तातडी । विवरण करितां ॥१९॥
आत्मत्वें लागतें सकळ कांहीं । निरंजनीं हें कांहींच नाहीं । येकांतकाळीं समजोन पाहीं । ह्मणिजे बरें ॥२०॥
देहेसामर्थ्यांनुसार । सकळ करी जगदेश्वर । थोर सामर्थ्यें अवतार । बोलिजेती ॥२१॥
शेष कूर्म वाऱ्हाव जाले । येवढे देहे विशाळ धरिले । तेणेंकरितां रचना चाले । सकळ सृष्टीची ॥२२॥
ईश्वरें केवढें सूत्र केलें । सूर्यबिंब धांवाया लाविलें । धुकटाकरवीं धरविलें । अगाध पाणी ॥२३॥
पर्वताऐसे ढग उचलती । सूर्यबिंबासी अछ्यादिती । तेथें सर्वांचि वायोचि गती । प्रकट होये ॥२४॥

झिडकझिडकुं धावे वारा । जैसा काळाचा झाणिपारा । ढग मारुनी, दिनकरा- । मोकळें करी ॥२५॥
बैसती विजांचे तडाखे । प्राणीमात्र अवचिता धाके । गगन कडकडून तडके । स्थळांवरीं ॥२६॥
येहलोकांसी येक वर्म केलें । महद्भूतें महद्भूत आळिलें । सकळां समभागें चालिलें । सृष्टिरचनेसी ॥२७॥
ऐसे अनंत भेद आत्मयाचे । सकळ जाणती ऐसे कैंचें । विवरतां विवरतां, मनाचे । फडके होती ॥२८॥
ऐसी माझी उपासना । उपासकीं आणावी मना । अगाध महिमा चतुरानना । काये कळे ॥२९॥
अवाहन विसर्जन । होंचि भजनाचें लक्षण । सकळ जाणती सज्जन । मी काये सांगों ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहेक्षत्रनिरूपणनाम समास अष्टम ॥८॥

* * *

दासबोध प्रबोध : प्रश्नपत्रिका १२ वी

[द. २०-४ आत्मनिरूपण, २०-५ चत्वारजिनस, २०-८ देहेक्षेत्रनिरूपण यावर आधारित]

प्र. १. खालील ओव्यांचा अर्थ स्पष्ट करा-

१) प्रगट रामाचें निशाण । २०-४-१४

२) नर तोचि नारायण । २०-५-२८

३) आवहन विसर्जन । हेंचि भजनाचें लक्षण । २०-८-३०

प्र. २. 'मानवी शरीर' यंत्राचा गौरव श्रीसमर्थांनी द. २०-८ मध्ये कशाप्रकारे केला आहे ?

प्र. ३. (अ) विश्वरचनेमधील चार घटक २०-५-१ या ओवीत कसे स्पष्ट केले आहे ?

(ब) 'सामर्थ्य आहे चळवळींचें ।' या ओवीचा कल्पनाविस्तार करा.

प्र. ४. द. २०-४-५ मध्ये मातेची महती कशी प्रगट झाली आहे ?

प्र. ५. (अ) "पृथ्वीमध्यें जितुकीं शरीरें । तितुकीं भगवंताचीं घरें ।" याची अनुभूती आली तर दैनंदिन वागण्यात माणसाचे वर्तनात बदल होईल काय ?

(ब) 'प. दा. अ. उपक्रमामुळे 'समर्थ'-विचार समजाऊन घेण्यास आपणास साहाय्य मिळाले का ?

(क) दासबोध अभ्यास वर्गाला आपण गेला होतात का ? असल्यास केव्हा व कोठे ?

(ड) आपल्या या उपक्रमाचा तसेच दासबोध ग्रंथाचा प्रसार वाढावा यासाठी आपण कोणत्या-प्रकारे यत्न करू शकाल ?

(इ) सार्थ दासबोध आपणाकडे आहे का ? 'सज्जनगड' मासिकाचे आपण ग्राहक आहात का ?

॥ श्री ॥

॥ आरती दासबोधाची ॥

वेदांतसंमतीचा काव्यसिंधु भरला । श्रुतिशास्त्रग्रन्थगीता साक्ष संगम केला । महानुभाव संतजनीं अनुभव चाखीला । अज्ञान जड जीवा मार्ग सुगम जाला ॥ १ ॥ जय जया दासबोधा ग्रन्थराज प्रसिद्धा । आरति वोवाळीन विमळज्ञान बाळबोधा ॥ ध्रु० ॥ नवविधा भक्तिपंथें रामरूप अनुभवी । चातुर्यनिधी मोठा मायाचक्र उगवी । हरिहरहृदयींचें गुह्य प्रगट दावी । बद्धाचि सिद्ध जाले असंख्यात मानवी ॥ २ ॥ वीसहि दशकींचा अनुभव जो पाहे । नित्य नेम विचारितां स्वयें ब्रह्मचि होये । अपार पुण्य गांठीं तरी श्रवण लाहे । 'कल्याण' लेखकाचें भावगर्भ हृदई ॥ ३ ॥

* * *

॥ आरती श्रीसमर्थांची ॥

आरती रामदासा । सद्गुरु सर्वेशा । कायावाचामनोभावें । वोवाळूं परेशा ॥ १ ॥ रामदास मूर्तिमंत । रामचंद्र अवतार । कलियुगीं अवतरोनी । केला भक्तांचा उद्धार । वैराग्य भक्ति ज्ञान । शांति क्षमा विरक्ती । विवेक सालंकृत । क्षमा दया सर्वभूतीं ॥ ३ ॥ सच्चिदानंदघन । रामदास केवळ । दिनकरकृपायोगें । 'रामचंद्र' निर्मळ ॥ ४ ॥

॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥ ॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

* * *

श्रीसमर्थ रामदासकृत

जन-कल्याण-कारिणी श्रीरामप्रार्थना

श्रीरामप्रार्थना कल्याण करी देवराया । जनाहित विवरी ॥धृ॥
तळमळ तळमळ होतचि आहे । हे जन हातिं धरी ॥ १ ॥
अपराधी जन चुकताचि गेले । तुझा तूंचि सांवरी ॥ २ ॥
कठीण त्यावरी कठीण जालें । आतां न दिसे उरी ॥ ३ ॥
कोठें जावें काय करावें । आरंभिली बोहरी ॥ ४ ॥
दास म्हणे आम्ही केले पावलों । दयेसि नाहीं सरी ॥ ५ ॥

कठीण शब्दांचे अर्थ आणि टीपा

स्वाध्याय १

द. १–१. (१) अभिप्राव–सिद्धांत (श्री समर्थांचा 'अभिप्राव' हा शब्द येथे सिद्धांत अशा अर्थी आहे. (२) कित–कुशंका, (३) समती–आधार, (४) लिथाडला–बरबटला, (५) राहो–राहू देवता (६) संकळीत मार्गे–सारांशाने, (७) साक्षेपी–उद्योगी, (८) पुसा–पुरुष.

द. २०–१० (१) येकदेसी–मर्यादित, (२) सबाहे–अंतर्बाह्य, (३) परता परता पारावार। त्यास नाही।–पलीकडे कितीही लांबवर गेले तरी त्याचा अंत लागत नाही. (४) येकसरें–एकाच वेळी, (५) आर्धऊर्ध–वर खाली.

स्वाध्याय २

द. ११–६ (१) मात्रुका–कानामात्रा (२) धाटच्या–धाटण्या; प्रकार (३) नेमस्त–व्यवस्थित (४) निवळे–निश्चय करतो (५) मज्यालसी चिन्हें–समाधीट पणा (६) पवाडे–धैर्याने उभा राहतो (७) सांकडीमध्ये–संकटात (८) स्थूळ विद्या–लौकिक विद्या (९) सूक्ष्मविद्या–अध्यात्म

द. १४–१ (१) नेमस्त मंत्र–प्रतिती देणारा मंत्र (२) आळकेपणे–हावरटपणाने (३) धड–जीर्ण न झालेले वस्त्र (४) निखंदिता–निंदिता (५) पतिग्रह–प्रतिग्रह, दान (६) परापेक्षा–दुसरा मदत करील ही अपेक्षा (७) अनर्गळता स्वेच्छाचार (८) अनित्य–अनीति (९) सानेपण–लहानपण (१०) कानकोंडा-भिडस्त (११) थोरपणे चुकों नये–आपल्याला कोण जाब विचारणार या आढ्यतेने वागू नये. (१२) निसुगपणाचे–आळसाचे (१३) विकल्प–कपट किंवा वितुष्ट (१४) निर्वाहेवीण–समजाऊन सांगण्याचे सामर्थ्य असल्याविना (१५) जाणपणें पुसों नये–परीक्षाच पाहण्यासाठी विचारू नये (१६) प्रपंच प्रस्तीं–विवाहादि प्रसंगी (१७) मोलें–बिदागी ठरवून (१८) वारे-वार लावून (१९) मोल-पुजारी–पगारीपुजारी (२०) निसंगळपणे–अव्यवस्थितपणामुळे (२१) असुदें–आयते (२२) मनबुद्धीअगोचर–(ब्रह्मस्वरूप) मन-बुद्धी यांना कळणार नाही (२३) अबद्ध–विषयांची सुसंगति नसलेली (२४) वोळगती–प्राप्त होतात.

द. १८–३ (१) दुल्लभ (२) बाष्कळपणें–स्वच्छंदीपणाने (३) 'कांहीं मिळेना कोणा' –कोणाशीही पटत नाही. (४) जाड अर्थ–अर्थ गंभीर (५) साह्तित–साहित्य (६) घमशाने–लयलूट.

स्वाध्याय ३

द. १४–६ (१) सहजगुण–जन्मतः असलेले गुण (२) अगांतुक–नवीन (३) वनाळ–देवीचे व्रण असलेला चेहरा (४) कोंसळावे–विरुद्ध जावे (५) दिसते गोष्टी–प्रत्यक्ष दिसणारी गोष्ट.

द. १५–६ (१) पीतापासून कृष्ण जाले।–दिव्याच्या काजळीपासून (किंवा पिवळ्या हिरड्यापासून) काळी शाई तयार झाली (२) तेणेंविण–शाईशिवाय (लिखाणाशिवाय) (३) महीसुत–बोरू (४) द्विधा केला–तासून त्यास छेद केला (५) स्वेतास्वेतास गाठी पडतां !–कागद व शाई यांच्या संयोगाने झालेल्या लिखाणाने. (६) चत्वार अनुभव–नशिबाचे चार प्रकार आहेत. (उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ, अदृष्ट (गुप्त) (७) पिडयाचे–पिढ्यांचे (८) पवाडे–गुणानुवाद (९) घडे किं न घडे–हल्ली तसेच आहे की नाही ते (१०) रेखा–नशिबाची रेषा (११) बहुवसा–नाना तऱ्हेने (१२) विपट–वितुष्ट (१३) परस्थळ–दुसऱ्याचे मन किंवा शत्रूचा किल्ला (१४) बहुतीं कांहीतरी सांपडे।–पुष्कळांच्या ठिकाणी काहीतरी अनुकरणीय गुण आढळतो (१५) घरांची घरें।–शरीर हे जीवात्म्याचे घर...त्या 'घरा'चेही घर

द. १५–१ (१) हेवडकारें–गुंतलेले (२) आकल–अक्कल (३) वश्यकर्ण–वशीकरण (४) अपूर्णपणे हळूं पडती।–निष्फळ झाल्याने नाद सोडतात (५) बुध्धि–बुद्धि (६) काचे–कच्चे (७) आळिले–ओळखिले.

स्वाध्याय ४

द. ७–८ (१) षड्कर्माचरण–स्नान, संध्या-जप, होम, पठण, देवतार्चन, वैश्वदेव.

द ७–९ (१) वीरकंकण–शौर्याबद्दल इनाम मिळणारे सुवर्णाचे कडे (२) मलार–मल्हार (३) वेंकटसी–व्यंकटेशक्षेत्री (५) वाड–पुष्कळ (५) राहाण–अंगात दैवत आणवून बोलविणे (६) जती–बैरागी (७) टिपडे–चोपडे (८) पीयूषा–अमृताला (९) वोवसा–व्रत (१०) उचिष्ट–उच्छिष्ट चांडाळीच्या मंत्राचे (११) तारुंच–होडी, नाव (१२) वास–सोय (१३) प्रबंद–छंदोक्त काव्य (१४) वित्पत्ती–व्युत्पत्ती भाषाशास्त्र (१५) अधेनप्रीती–अध्ययनप्रीती (१६) मूर्च्छना–गायनातील स्वरांचा उच्चार विशेष (१७) अप्रमाद–अमर्याद मस्ती (१८) साबडी–भोळी (१९) आगमी–तांत्रिक (२०) सर्व पाहे–सर्वज्ञ पाहतो (२१) पिंगळा–एक पक्षी याच्या आवाजावरून भविष्य ठरवितात (२२) कर्मणा–करमणूक.

द. १७–३ (१) पुटीं–मुशीत (२) वेंचिता–अर्पण करिता (३) सगट मानितां–एकदम वाहिल्याने (४) दाट–प्रगट, जागृत (५) ओवी १८–वायु, आकाश, गृणमाया व प्रकृतिपुरुषरूपी मूळामाया ही सूक्ष्म असल्याने त्यांचा उलगडाहोणे कठीण जाते. (६) सुखीनावे–सुखेनैव, खुशाल.

स्वाध्याय ५

द. १६–९ (१) निर्गुण म्हणजें बहुगुण ।–निर्गुण असे म्हणणे मायेमुळेच शक्य होते व ती बहुगुणी असल्याने निर्गुणच बहुगुण आहे असे म्हटले जाते. वास्तविक चंचल आत्माच बहुगुणी आहे. (२) सध्या–सद्य; रोकडी (३) पडिपाडेच्या दृष्टान्तावरून (४) शाहार–शहर

द. १६–१० (१) भूतजात–पंचभौतिक (२) विलेनें–विल्हेवारीने, क्रमाने (३) मुक्ताफळ–मोती (मोती पाण्यामुळे होते) (४) सुढाळ–तेजस्वी, (५) शास्त्रांशास्त्रांशी पडेना–मतैक्य होईना (६) काचे–कच्चे, व्यर्थ

द. १७–५ (१) सासें–सहाशे (२) तार मंद्रघोर–टाळूत, हृदयात आणि नाभीजवळ जाणवणारा (३) सायास–(आरोहावरोहाच्या) प्रयत्नाने (४) परेवाचेहून अर्ते–नाभीपासून वर (५) पश्यन्ती खालते–हृदयाच्या खाली (६) जिती–जगू शकतात (७) सायासें देव–मूर्ति इ. कृत्रिम देव (८) आशन–अशन–भोजन इ. भोग (९) अवदान–आहुती (१०) सांदे–दुःखकारक होते.

स्वाध्याय ६

द. ५–७ (१) वीतरागी–विरक्त (२) आर्जव–ऋजुत्व (३) द्वंद–भांडखोरपणा (४) ग्रामणी–गांवगुडी (५) असूया–मत्सर (६) फांटा–वटवट (७) आनित्य–अनीति (८) तपीळ तापट (१) डाईक–दावा धरणारा (१०) समंधी–नातलगाचा हव्यास धरणारा (११) अभाव–नास्तिकपणा (१२) विक्षेप–व्याप (१३) विराम–विश्रांती (१८) खंदस्ती–दांडगा (१५) आदखणा–मत्सरी

द. ५–८ (१) अबद्ध–अनियमित (२) सोस–हव्यास (३) आवस्ता–तळमळ (४) वयेसा–वय (५) अव्हाटी–कुमार्गी (६) वरपंगे–वरवर (७) हाटवटीं–बाजारात (८) वित्पत्तीने–विद्वत्तेने (९) भोंदिले–फसविले (१०) उदरंभरा-कारणे–पोट भरण्यासाठी (११) कातर–भित्रा (१२) अघोरी–दुष्ट कृत्ये करणारा.

द. ५–९ (१) विसंचूनि–विसरून, दुर्लक्षून (२) दृश्य असतांच नाडळे–दृश्य विश्वाचे आकर्षण उरले नाही. (३) कांहींच नहोन असणें–मीपण विरहीत सहजतेने प्रारब्धाचा क्षय होईतों देहाने असणे. (४) तूर्येसही वोलांडिलें–साक्षित्वाची–द्रष्टेपणाची जाणीवही सोडली. (५) तटका–संबंध (६) चेईरा–जागृत (७) मढघा –मठ (८) लोटला–हल्ला केला (९) लिंग-देहासि विभांडिलें–वासनामय सूक्ष्म देहास जिंकले (१०) झुगटिले–झुगारले (११) विषय मैंदास सितारिले–विषयरुपी ठगाला ठकविले (१२) संग–मी पणाचा संग (१३) दुश्चित्तपणा–मनाचे इतस्ततः भटकणे (१४) बुझावा–जाणावा.

स्वाध्याय ७

द. ४–७ (१) सोफे–ओसऱ्या (२) चौकिया–चौरंग (३) कोहळीं–भोपळा कोरून त्यात द्रव्य भरण्यासाठी केलेले भांडे (४) अनर्घ्ये–मूल्यवान (५) वस्तांची–वस्तूंची (६) फुलेलें–अत्तरे (७) पारपत्य–आदरसत्कार (८) आतित्य–पाहुणचार.

द. ४-८ (१) वेंचावें-समर्पावे (२) तुटी-वियोग (३) लाखाजोहरीं-लक्षागृहात (४) पडसादे-प्रतिध्वनी (५) सत्व-धैर्य (६) वज्र पंजरू-संरक्षक (७) कैंपक्षी-कैवारी (८) सांजणें-मैत्री

द. ४-९ (१) वाहावें-समर्पण करावे (२) विभक्तपणेचि-द्वैतपणाने (३) निवाडा-शोध (४) तत्वें तत्व जेव्हां सरे ।- संहारणीच्या व्यतिरेक मार्गाने जे तत्त्व ज्यातून निर्माण झालें त्यात त्याचा विवेकाने लय करीत प्रकृतीचा निरास होतो (विवेकप्रलय) (५) नाथिली-लटकी (६) ओवी १४ (प्रथम चरण)-द्रष्टे-पणाने तत्वाचे आकलन आपल्याला होते त्या योगे द्रष्टेपणाच विलीन होतो. (७) ओवी २० -"तत्त्वमसि" या महावाक्यातील त्वंपद "तू" पण (मीपणा) व तत्पद-परब्रह्माचा "ते" पणा असिपदाने म्हणजे जाणिवेतील केवळ अस्तित्वाने निरसन झाल्यावर "आपण" म्हणून कोण वेगळा उरणार ? (८) अन्यथा-खोटे (९) सायुज्यता -तद्रूपता (१०) निर्वाण-नाश.

स्वाध्याय ८

द. १-९ (१) चुकले वर्म सत्समागमाकडे-सत्संगती न घडल्यामुळे (२) उधार-अनिश्चित (३) घसवटेंना-झिजेना (४) लापणिका-मिथ्या (५) कुहिटजाली-विटून गेली (६) थार-आश्रयदाता (७) सरी-बरोबरीची योग्यता.

द. १३-७ (१) ओवी ४-घटातील आकाश निश्चल असते व घटातील प्रतिबिंब चंचल असते तसे निश्चळ ते ब्रह्म आणि बुद्धिमध्ये प्रतिबिंबित जे चैतन्य होते तो चंचल जीवात्मा होय. (२) अनळ-अग्नि (३) निभ्रम-भ्रमशून्य (४) चाट -मस्त (५) गुह्यरांचे रंग-सरड्याचे रंग (६) उदंड सुख जया लागले-ज्याच्या ठायी उदंड सुखच आहे.

द. १९-७ (२) घमंड-बहार (२) भेजणार खालें पडिला-वक्ता जर सांगण्यात घसरला (३) बंद-मर्यादा (४) हळू पडती-पत नष्ट होते (५) ओवी १८-मंद घोड्याला चाल-विणारा चपळ अरबी घोड्याला कसा आवरू शकणार ? (६) वाहेना-निगा राखेना (७) जवार-जवाहिराचा व्यापार (८) नासक -भोंदूपणाची (९) सितरू-फसविणारे (१०) संगीत-सुरळीत.

स्वाध्याय ९

द. १२-४ (१) मोकाट-नियंत्रणाबाहेर (२) नष्ट-उनाड (३) सैराट-अस्ताव्यस्त (४) घोळसून-घुसळून (५) थिके-चरफडे (६) पराधिक्-दुसऱ्याचा उत्कर्ष (७) दीक्षा-आचरण (८) साहित्य-वेदांतासारखे साहित्य (९) हेंकाडपिसे-एककल्ली, खुळचट (१०) येळीलसे-कंटाळवाणे.

द. १२-५ (१) रेखेचे-रेषेचे (२) मात्रुका क्षरीं-कानामात्रा दिल्याने (३) वर्ग-ऋग्वेदातील अध्यायांचे पोटभेद (४) अधे-अध्याय (५) स्वर्ग-काव्याचे भाग (६) स्तबक-पोथीतील प्रकरणाचे नाव (७) माचिगाणे-एक प्रकारचे दिंडीगाणे (८) जसने-आडकथा (९) ओवी ७ प्रथम चरण-प्रथम ध्वनी नंतर घोष. तोच प्रगल्भ होऊन-नाद उत्पन्न होतो-त्या आवाजाची रेषा-लिपीरूपाने उमटते. (१०) उन्मेष-स्फूर्ती (११) औटमात्रा-अ, उ, म आणि वरील चंद्रबिंदू मिळून साडेतीन मात्रा (१२) चंचळ कर्ता-अंतरात्मा (१३) ओवी २१ प्रथम चरण-जड, चंचल आणि निश्चळ हे आत्मनिवेदनाचे तीन प्रकार आहेत पण त्यामध्ये आपण स्वत: वेगळेपणाने राहात नाही. त्या तीनही निवेदनाचा अर्थ एकच आहे.

द. १३-१ (१) पालवी-ताणतो (२) घालवी-मिचकावतो (३) धिटाई-धीट होतो (४) धाके-भितो (५) उदेग-उद्वेग (६) छयाया-आत्म्याची छाया-जीवपण (७) लंडी-भ्याड (८) धट-दांडगा (९) विचक्षण-चतुर (१०) उछक-खटयाळ (११) सहिष्ण-सहिष्णू (१२) धावडी-तातडी (१३) अवघे सूक्ष्माचे कृत्य । (ओवी क्र. २३) सारासार विचार करण्याचे काम फार सूक्ष्म असते ते सूक्ष्म आत्म्याकडूनच होते. जगातील साऱ्या घटना सूक्ष्म आत्म्याकडूनच घडतात. (१४). तनुच-

तुष्टय–विराट, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत व मूळ प्रकृति (१५) पिप्लीका–पिपीलिका, मुंगी.

स्वाध्याय १०

द. १–४ (१) दुराशा–अतर्क्याचे तर्कानें स्तवन करण्याची ही अयोग्य आशा (२) वाव–नाहीसे (३) मिळणी–संगम (४) गभस्ती–सूर्य (५) फणोवर–शेष (६) अमर–देव (७) दुभणी–पान्हा, प्रसन्नता, (८) संपती–संपत्ति.

द. १–५ (१) अधिष्ठान–आश्रय (२) वस्तु–ब्रह्म (३) कळारासी–दैदिप्यमान (४) ऊर्णतंतु–कोळिष्टकाचा सूक्ष्म धागा (५) वाळाग्र –केसाचे अग्र (७) वेगडी–गुडाळी (८) ओवी २० मधील 'संतप्राप्तीचा समयो'–संतांची कृपा होताच सिद्धरूप स्वरूपाचा साक्षात्कार होतो.

द. ८–९ (१) अंतरस्थित–अंतरस्थिती, जाणीव (२) चळतांच–हालचाल होत असता (३) अवलिळा–अकस्मात (४) भांबावती–भ्रष्ट होतात (५) अक्षै–अक्षय (६) पिसे–खूळ (७) स्वयंभ–स्वयंभू (८) विसंच–नाहीसे, नष्ट (९) झळंबावे–पछाडले जावे (१०) नैराशता–वैराग्य (११) आपषाच–आपोआप.

स्वाध्याय ११

द. १८–५ (१) ओवी ५ ग्रामलेखकाने निरक्षर कुळाला समजाऊन सांगावे (२) फडप्रसंगी–सभेत (३) फडनिसीचे–हिशेबी कारभाराचे (७) आदळ–अद्दल (८) भकाधेस–फजीतीला (९) गोवा–घोटाळा (१०) वीतरेक–व्यतिरेक (११) माहावांकीं–माहावाक्यी

द. १९–३ (१) सवदासूत–बाजारहाट (२) चाट–चावट (३) कळकटा–भांडणारा (४) धाटामोटा–घष्टपुष्ट (५) कांडोळी–खाजवी (६) अपस्मार–पिशाचा सारखा (७) बाष्कळ –असंबद्ध.

द १९–४ (१) सदेव–सुदैवी, भाग्यवान (२) जयास कोणाचे सोसेना–ज्याला कोणाचेही अकल्याण सोसवत नाही. (३) देही विलक्षण–देहधारी असूनही स्वार्थ रहित.

स्वाध्याय २०

द. २०–४ (१) जाणत्या पुरुषाची सत्ता–अंतरात्म्याची सत्ता (२) धाटी–सवय (३) नेहटूनसा–लक्षपूर्वक.

द. २०–५ (१) ओवी १ चा अर्थ–या विश्वरचनेत फक्त चारच पदार्थ आहेत. ते ऐकून ठेवा. एक ब्रह्म, चौदा मायेची नावे (चैतन्य, गुणसाम्य, अर्धनारीनटेश्वर, षडगुणेश्वर, प्रकृती पुरुष, शिवशक्ती, शुद्धसत्त्व, गुणक्षोभिणी, सत्व, रज, तम, मन, माया व अंतरात्मा) पांच महाभूते आणि चार खाणी असे ते पदार्थ आहेत. (२) वरकड–इतर (३) अष्टभोग–पंचविषय व त्रिगुण (किंवा अन्न, उदक तांबुल, पुष्प, चंदन, वसन, शय्या, अलंकार हे आठ भोग) (३) आळिले–व्यापले.

द. २०–८ (१) विधीप्रपंचतरू–ब्रह्मदेवाने निर्मिलेला हा प्रपंचवृक्ष (२) लागवेगीं–मदतीने (३) तो भेद कार्याकारण–हा भेद कार्यांच्या दृष्टीने अति उपयोगी आहे. (४) तांतडी–त्रेधातिरपिट (५) आतमत्त्वे–आतमत्त्वाने (मीपणाचे भान असताना) (६) महद्‌भूते–महाभूताने (७) मनाचे फडके होती–मनाच्या (कल्पनाशक्तीच्या) चिंधड्या होतात. (८) अगाध महिमा चतुरानना। काये कळे ॥ –ब्रह्मदेवाने लक्ष सृष्टीमध्येच गुंतल्याने, मनच नष्ट करणाऱ्या अद्वैत उपासनेचा महिमा त्यांच्या ध्यानात येत नाही. (९) अवाहन, विसर्जन–उभारणी व संहारणी (यांचा विवेक करून शाश्वत काय ते ओळखणे) हेच ईश्वरचिंतनाचे मुख्य लक्षण आहे. (संदर्भार्थ १०–५–२८).

'प. दा. अ.' उपक्रमासाठी सौ. उषाताई गोगटे यांची गौरवास्पद कामगिरी!

'दासबोध प्रबोध' हे 'पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास' उपक्रमातील तिसरे पाठ्यपुस्तक, अभ्यासार्थींना उपलब्ध झाले आहे. त्याचे सारे श्रेय बेळगांव येथील आपल्या या उपक्रमाच्या अभ्यासार्थी व समीक्षकही असलेल्या सौ. उषाताई गोगटे यांना दिले पाहिजे. सुप्रसिद्ध उद्योगपती श्री. बा. म. गोगटे यांच्या त्या पत्नी आहेत. त्यांच्या गोगटे फौंडेशनची दहा हजार रुपयांची देणगी अनपेक्षितरीतीने आमच्या हाती आली नसती तर इतक्या लवकर हे पुस्तक आपल्या हाती आले नसते. मा. श्री. रावसाहेब गोगटे यांचे पत्र आम्हाला आले त्यात खालील ओळी होत्या – 'सौ. उषाताई यांना श्रीसमर्थ रामदासस्वामी यांच्याविषयी अतिशय भक्तिभाव असून त्यांचे साहित्य व कार्य याविषयी फार आस्था आहे. त्यामुळे मी या कार्यास देणगी देण्याचे ठरविले आहे. आपण योजना तयार करावी व त्यानंतर योग्य ती कार्यवाही करण्यात येईल. – बा. म. गोगटे'

या पत्रावरून श्री. रावसाहेब यांना या पुस्तकासाठी देणगी देण्याची प्रेरणा सौ. उषाताई यांच्या अबोल समर्थ सेवेतूनच प्राप्त झाली हे उघडच आहे. अशा या आपल्या कर्तबगार भगिनीच्या गौरवास्पद जीवनाचा संक्षिप्त परिचय येथे देणे अस्थानी होणार नाही.

सौ. उषाताईंचा जन्म ७ मार्च १९२२ या दिवशी पुण्यात झाला. त्यांचे पिताजी कै. कृ. म. चिपळूणकर हे विख्यात वकील होते. उषाताईंचे शिक्षण पुण्याच्या कन्याशाळेत झाले आणि बी. ए. पर्यंतचे कॉलेज शिक्षण कर्वे रोडवरील 'वुईमेन्स कॉलेजात' झाले. या काळातच १९४२ च्या राष्ट्रीय आंदोलनाची 'बुलेटिन्स' वाटण्याचे काम करीत असतानाच मधु गोगटे या तरुणाशी त्यांचा कसा परिचय झाला आणि त्यांच्या गळ्यात त्यांनी वरमाला कशी घातली, ही गोड घटना 'नंदादीप' या त्यांच्या षष्ट्यब्दपूर्ती गौरवग्रंथात उत्तम प्रकारे वर्णिलेली आहे.

वास्तविक उषाताईंनी हे मोठेच धाडस केले होते, कारण श्री. गोगटे यांची सांपत्तिक स्थिती व प्रतिष्ठा त्याकाळी ॲडव्होकेट चिपळूणकर यांच्या तुलनेने पाहता बेताबाताचीच होती. त्यामुळे घरच्या मंडळींचा त्या

आपल्या सर्वांच्या ताई;
सौ. उषाताई गोगटे

विवाहाला काहीसा विरोधच होता. श्री. मधू उर्फ बा. म. गोगटे हे नुकतेच वकिली करू लागले होते; आणि त्यांनीही उषाला पूर्ण कल्पना देताना बजावले होते, 'तुला आमच्या घरी कष्ट करावे लागतील, सर्वांची मने सांभाळावी लागतील, मोठी सून म्हणून जबाबदारीने वागावे लागेल. माझे आयुष्य मला घडवावयाचे आहे.' अशा विचारी तरुणाकडे पाहूनच सौ. उषाताईने वरपसंती केली.

'त्यांच्या रूपानं लक्ष्मीच मधुचा हात धरून घरात प्रवेशली. उषा सोन्याच्या पावलानं सुवर्ण उधळीतच गोगट्यांच्या घरी आली. मधुच्या जीवनात अनंतकालचा उषःकाल तिने आणला.' हे अक्षरशः खरे आहे.

उद्योगपति मा. रावसाहेब गोगटे यांचे जीवन अनेक आश्चर्यकारक घटनांनी भरलेले आहे.

'सागरमेघ' या नावाने त्यांचे चरित्र आणि 'यशोगंध' हा त्यांचा गौरवग्रंथ वाचल्यास असे आढळून येईल की, वकिलीचा व्यवसाय असणाऱ्या या तडफदार तरुणाने मोटार वाहतुकीचा व्यवसाय, खनिज उद्योग, मीठ उत्पादन, टेक्स्टाईल इंडस्ट्री, पेपर इंडस्ट्री अशा भिन्न स्वरूपाच्या उद्योगात प्रवेश करून तेथे विजय पताका फडकाविली. कोट्यावधि रुपयांच्या उलाढाली केल्या आणि लक्षावधि रुपये सत्कार्यासाठी देणगीदाखल

देऊन समाजऋण फेडले! पण त्यांच्या या दिव्य यशासाठी प्रचंड मानसिक ताण, शारीरिक कष्ट आणि एकाकी जीवन सहन करण्याचे दिव्य सौ. उषाताई यांनीही पार पाडले! ते तर त्यांनी केलेच पण पतिराजांचे पाऊल सतत पुढे पडण्यासाठी प्रेरणाही दिली! पण याहीपेक्षा विशेषत्व हे की सारी सुखं पायाशी लोळण घेत असताना सुद्धा स्वतःच्या जीवनाचे सार्थक निव्वळ भौतिक सुखप्राप्तीमध्ये नाही हे सत्य गोगटे दांपत्याला ठाऊक आहे. बेळगावच्या त्यांच्या 'उषा' या वास्तूमध्ये निषिद्ध गोष्टींचा स्पर्शही नाही. पूजा, अर्चा याकडे सौ. उषाताईंची पहिल्यापासून ओढ होतीच. आता तीन मुलगे कर्तेसवरते होऊन संसाराला लागल्यानंतर अध्यात्माकडे विशेषच त्यांचा कल झाला!

ज्ञानेश्वरी, विवेकानंदाचे खंड वाचून झाले. एका सुप्रभाती 'पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास' उपक्रमात त्या सहभागी झाल्या. नागपूर येथील समीक्षक श्रीमती उषाताई लिमये यांना त्यांचे श्रेय आहे. सौ. सुधाताई कोगेकर यांनी उषाताई गोगटे यांना स्वाध्यायाचे समीक्षण पाठवून ग्रंथाची अधिकच गोडी लावली. मा. रावसाहेब गोगटे यांना या सर्व उपक्रमाबद्दल कुतुहल वाटत होते. त्यांना सज्जनगडावर येण्यासाठी सौ. उषाताईंनी प्रवृत्त केले. १९८३ मध्ये प्रशस्तिपत्र वितरणाच्या कार्यक्रमाला ते प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित राहिले. त्यावेळी मा. रावसाहेब गोगटे यांनी श्रीसमर्थाच्या समाधीचे दर्शन घेतले. त्यानंतर शेजघर असलेल्या मठाला भेट दिली. गडाचा परिसर पाहताना त्यांनी सहजपणे आम्हाला प्रश्न केला की 'अन्नदानापेक्षा विचारांचे ज्ञानदान जास्त मोलाचे असते ना?'

आम्ही सांगितले, 'अन्नाने शरीराचे तर ज्ञानाने आत्म्याचे पोषण होते म्हणून त्याची महति विशेषच आहे.' सहज झालेल्या या संवादाचा अर्थ मागाहून आमच्या ध्यानी आला. जेव्हा प्रशस्तिपत्रक वितरण समारंभाच्या समारोपप्रसंगी मा. श्री. बन्याबापू गोडबोले यांनी जाहीर केले की 'श्रीसमर्थसदनाच्या आणि 'प.दा.अ.' उपक्रमाच्या कार्यासाठी मा. रावसाहेब गोगटे यांनी अकरा हजार रुपयांची देणगी जाहीर केली आहे.'

सौ. उषाताई आणि श्री. रावसाहेब यांच्या सात्त्विक देणगीमुळे दासबोध प्रसाराचे कार्यास वेग येईल. सौ. उषाताई या एक व्यक्ती नसून शक्ती आहेत. बेळगाव परिसरात त्यांचे कार्य त्या दृष्टीने सुरू आहे.

उद्योगपती श्री. रावसाहेब गोगटे यांची सज्जनगडला भेट

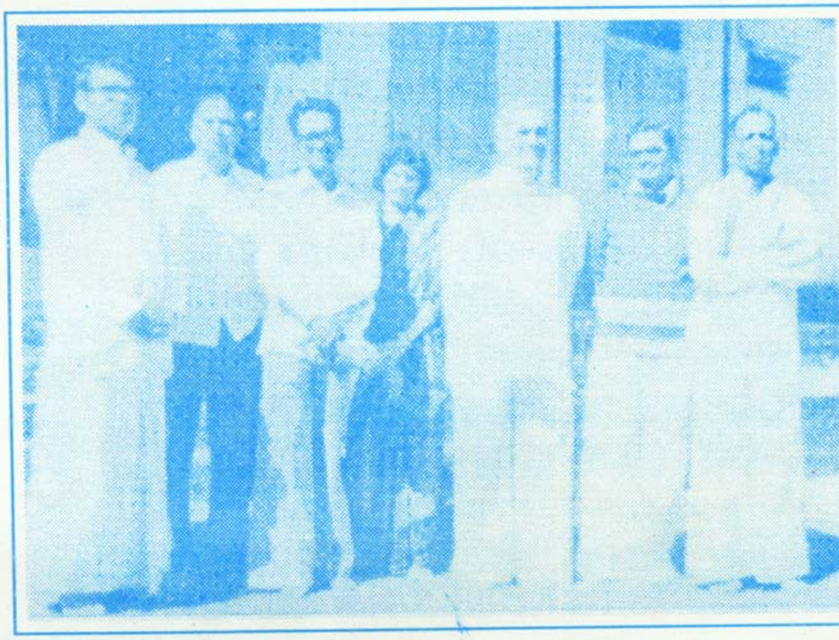

(डावीकडून श्री. चिंचोलकर, श्री. केळकर, प्रा. डॉ. गिंडे, सौ. उषाताई व श्री. रावसाहेब गोगटे, समीक्षक श्री. भिडे आणि श्री. कुलकर्णी)

छायाचित्रकार – शं. ना. आपटे

'क्रिया करून करवावी । बहुतांकरवी ।' या 'प.दा.अ.' उपक्रमाच्या ब्रीदानुसार त्यांचे वर्तन आहे. या गोगटे दांपत्याची सेवा श्रीसमर्थचरणी रुजू झाली आहे. उभयतांना आमच्या शुभेच्छा!

– संयोजक 'प.दा.अ.'

श्रीसमर्थ सेवा मंडळाच्या वतीने